

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	[૫]
લેખકનું નિવેદન	[૯]
સિદ્ધાંત ચર્ચા	૩
યોજનાનો અમલ	૧૮
એક દૃષ્ટાંત	૨૯
સ્વાધ્યાયની રચના	૪૩
સ્વાધ્યાયના નમુના	૬૧
પ્રતિભાષનની શાકૃપદ્ધતિ	૧૦૦
શિક્ષણ અને અભ્યાસ	૧૧૭
પરિશિષ્ટો				
૧ ડૉક્ટર યોજનાનું લક્ષ્ય	૧૪૧
૨ ડૉક્ટર લેખારેહરી પ્યૅન	૧૫૬

મોરચીવડી

આ માટે અમારામાંથી જે સંસ્કાર-કર્તાઓ
મોરચીવડી મુલક અંગે સલાહ આપી શકે તેઓ

આપણા તરફ મોકલે તેને જાણ થશે કે આ
મારી પદ્ધતિ, મોરચીવડીના પદ્ધતિના સમાવેશ
સા માટે જરૂરી છે. આ પદ્ધતિના સમાવેશ
શિલ્પ અને શિલ્પીના મનુષ્યોના સ્વભાવ
પરિવર્તનની સાથે થઈને, આપણે તે સ્વભાવ
પદ્ધતિઓ અને જે પદ્ધતિઓના જે સ્વભાવ
અને સાં આજે તેમણે જાણ કરીને તે સ્વભાવ
તો આ પરિવર્તન કમળ પદ્ધતિઓના સમાવેશ
ક્રિયાપત્ર નહિ કરી મળીને, મોરચીવડીના
મારી સમજાવોમાં સમાવેશ કરીને તે સ્વભાવ
આમાં તેના જેવાજ સ્વભાવ
અમલદારો આપણામાં ફેલાવે.

પ્રસ્તાવના

આ સાથે અમારામાંના શ્રી. હરભાઈનું લખેલું ડૉક્ટન યોગનાનું પુસ્તક અને સમાજ પાસે મૂકીએ છીએ.

આપણા તરફ એક વર્ષ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે મોન્ડી-સોરી પદ્ધતિ, ડૉક્ટન યોગના વગેરે પરદેશી પદ્ધતિઓ આપણે ત્યાં શા માટે લાવવી જોઈએ? પણ આ લાઈઓ બૂલી જાય છે કે શિક્ષણ અને શિક્ષણની સંરચાઓનો આખો ખ્યાલ આજે આપણે પરદેશમાંથી લાગ્યા છીએ. આપણી શાળાઓમાં આજે જે શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ ચાલે છે તે પદ્ધતિઓ તો પરદેશમાંથી આજેલી છે અને ત્યાં આજે તેમને ત્યાગ થવા લાગ્યો છે. જો આમ જ હોય તો આ પરદેશી કુચરા પદ્ધતિઓને રાખીને આપણે સ્વદેશીની દિમાખ નહિ કરી શકીએ. ડૉક્ટન યોગના તે આજે પરદેશની સારી શાળાઓમાં સ્વીકારાએલી યોગના છે; અને આપણી શાળાઓમાં તેનો જોઆએ અમલ કર્યો છે તેમને એ યોગનાના અમલકારો આપોઆપ દેખાયા છે.

પણ વાસ્તવિક રીતે શું ડૉલ્ટન કે શું મોન્ટીસેરી બન્ને દેશી પરદેશીના વિરોધથી પર છે. એ બન્ને પદ્ધતિઓની પાછળ જે તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે તે તત્ત્વજ્ઞાન દેશદ્વારની મર્યાદાને વીધીને બધાને પહોંચી શકે છે અને જૂદા જૂદા દેશના લોકો મોન્ટીસેરી તત્ત્વ (spirit) અને ડૉલ્ટન તત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની શાળાઓમાં તેને અજમાવી શકે છે. અમારે ત્યાં છેલ્લાં અઢી વર્ષ થયાં આ યોજના પ્રમાણે કામ ચાલે છે. એ યોજના પાછળ રહેલ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સહકાર વિદ્યાર્થીઓના સાર્વત્રિક જીવનમાં પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે. આજે આખી દુનિયા આ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સહકાર પ્રજાજીવનમાં કેવી રીતે ઉતરે તેનો વિચાર કરવા લીગ ઓફ નેશન્સ સ્થાપે છે, દુનિયા પરના જીવાનોની પરિપક્વ ભરે છે, સમગ્ર જગતના ધર્મોને તોળવા માટે કોંગ્રેસો બોલાવે છે અને આપણા દેશમાં સર્વપક્ષ પરિપક્વ અને મહાસભાઓની પાછળ શક્તિનો મોટો વ્યય થઈ રહ્યો છે તેવે વખતે દેશના પ્રજાજનો પકવવાની આ શાળાઓમાં આ તત્ત્વો વાતાવરણમાં જ પાછ દેવાં એ યોગ્ય નથી ? અમને તો લાગે છે કે જે સમાજને જીવનનાં ઉપરનાં તત્ત્વોની આવશ્યકતા દેખાતી હોય તેમણે આવની કાલથી જ પોતાની શાળાઓમાં ડૉલ્ટન યોજનાનો અમલ શરૂ કરવો જોઈએ. ગૂજરાતમાં અને કાઠિયાવાડમાં જે અનેક શાળાઓ આજે કામ કરી રહી છે, તેમને અમે આ યોજનાનો પ્રયોગ કરવાનું જાહેર નિમંત્રણ કરીએ છીએ. ગૂજરાત કાઠિયાવાડ સ્વાતંત્ર્યનું ભૂખ્યું છે; ગૂજરાત કાઠિયાવાડની પ્રજાને પોતાના જીવનમાં સ્વાશ્રય ઉભો કરવાના કાંડ છે; પરસ્પરનો સહકાર એ તો આપણે કેટલાય વખત થયા માગીએ છીએ; તો પછી

આ તરવોનો ત્યાં મુખી શાળાઓમાં વિરોધ હોય ત્યાં મુખી આપણે
તે કેવી રીતે મેળવવાના હતા ? એટલા કાલિયાવાડમાં ૩૦ જોટલી
દાઢરૂલો છે; મિત્રાય ગૂજરાતમાં જ ૭૦ દાઢરૂલો છે; પ્રાથમિક
શાળાઓનો તો કોથી પણ મોટો વિસ્તાર છે. આ બધે રશ્મી
ડૉક્ટરન યોજનાનો સ્વીકાર થાય તો જેમ બીજી બાળતોમાં બાળો
દેશ આજે ગૂજરાત સામી નગર માંડી રહ્યો છે તેમ કેળવણીના
પરિવર્તનમાં પણ બીજાઓ ગૂજરાત તરફ નગર માંડે.

અમારી સંસ્થામાં ડૉક્ટરન યોજના ચાલે છે એટલું જ દહેજું
બમ નથી; એ યોજનાનાં મુપરિણામો અમે જોયાં છે એટલું જ
બમ નથી. જેમ જેમ દિવસો જતા જાય છે તેમ તેમ શાળામાં
કામ કરનારા બધા બાળકોની શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ વધતાં જાય
છે અને કોઈ વખત તો એમ કહી જાય છે કે આ યોજના આપણું
યોગ્ય વર્ષ પહેલાં કેમ દાખલ નાંદ કરી હોય ?

મારી એવી ઉમેદ છે કે આપણી પ્રાથમિક શિક્ષણની
મંસ્થાઓ આ યોજનાને સમજવા જોટલી તરદી લે અને મમજવા
પડી તેનો અમલ કરીને એવા અમલથી ઉત્પન્ન થતો શિખરનો
આનંદ અનુભવે.

નૃસિંહપ્રસાદ દા. બા.

લેખકનું નિવેદન

લગભગ ૭ એક વર્ષ ઉપર એક અંગ્રેજી શાળામાં ડૉક્ટરના યોજના સંબંધે એક નાનકડી નોંધ મારા વાંચવામાં આવી. તે જ વખતે મારી શાળામાં શિક્ષણની જૂદી જૂદી પદ્ધતિઓના પ્રયોગો હું ચલાવી રહ્યો હતો. નવીન શિક્ષણપદ્ધતિઓ પણ આજુ વર્ગપદ્ધતિ સાથે જરાજરા બંધ બેસતી નહોતી આવતી તેવો અનુભવ રોજરોજ મને થવા કરતો હતો. શાળામાં એવો શો ફેરફાર કરી શકાય કે જેને પરિણામે અમારા પ્રયત્નો વધારે હોય, અને વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષક ખરા અર્થમાં સ્વતંત્ર થાય? આ વિચારે મારું મગજ ઘેરી લીધું હતું. કેળવણીનાં વિષાતક એવાં તમામ તત્ત્વો જેવાં કે શિક્ષા, પરીક્ષા, ઇનામ, દરિદ્રાઈ વગેરેનો તો સદંતર બાંહેધાર અમે સાધી શક્યા હતા. પરંતુ કંઈક વધારે સંગીન રચનાત્મક યોજના માટે મન તલસી રહ્યું હતું. જરાજરા આ જ વખતે ઉપરોક્ત નાનકડો લેખ મારા વાંચવામાં આવ્યો.

ડૉક્ટરના યોજનાના વ્યવહાર તત્ત્વથી હું લલચાયો. અને મેં તેનો રીતસર અભ્યાસ શરૂ કર્યો. લંડનના ડૉક્ટરન સંઘની સાથે મેં મારો સંબંધ બાંધ્યો અને તે દ્વારા સારી સારી ડૉક્ટરના શાળાઓનો પણ પરિચય સાધ્યો. ડૉક્ટરના યોજના ઉપર ઉપલબ્ધ એટલું બધું સાદિલ્ય હું એક અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી વાંચી ગયો. મને એ યોજના ખૂબ વ્યવહાર દેખાઈ અને મારી શાળામાં જે એનો

અમલ કરી શકાય તો જે કંઈ ખૂટતું હતું તે મળી જાય તેવો વિશ્વાસ મને ગેઠો. મારા તમામ અધ્યાપક સાથે તેં તેની ચર્ચા શરૂ કરી; અને જે એક નાનકડું અધ્યાપનમંદિર મારે ત્યાં ચાલતું હતું તેમાં યોજના સંબંધે વ્યાખ્યાનો આપવાં શરૂ કર્યાં. ઇ.સ. ૧૯૨૬ની સાલની શરૂઆતમાં આ યોજના અમારે લાં દાખલ કરી દેવા જેવી છે તેવા મત ઉપર અમે સર્વ આગ્રહ, અને તુરતના જ જૂનમાં તેનો અમલ થઈ ગયો.

છ વર્ષ ઉપર જે ડૉલ્ટન યોજનાનું મૂળ પુસ્તક વાંચ્યું હતું તેને ગૂજરાતીમાં અવતારવાના મનોરથો મને થયા; અને અમારા ‘શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ’ ત્રૈમાસિકમાં મેં લેખમાળા શરૂ કરી. મિસ પાર્ક-હર્સ્ટના પુસ્તકનાં બધાંય પ્રકરણો મેં ધીમે ધીમે ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યાં.

યોજનાના અભ્યાસ પછી અને આજે તો હવે તેના અઢી જેટલા વર્ષના અનુભવ પછી આ પુસ્તક શિક્ષણની દુનિયા પાસે પાસે રજુ કરવાની હું હિંમત કરી શકું છું.

એક વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. આખું પુસ્તક મૂળ પુસ્તકનો તરજુમો જ નથી. જે જે પ્રકરણોને મૂળમાંથી ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે ત્યાં સુયોગ્ય અનુવાદ કરવાની પદ્ધતિ અખ ત્યાર કરી છે. ‘સિદ્ધાંત ચર્ચા’વાળા પ્રકરણમાં તો યોજનાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર છૂટથી ચર્ચા કરવા જેટલી હદે પણ ગયો છું; ‘ગ્રાહ પદ્ધતિ’ વાળા પ્રકરણમાં દાખલા દર્શાવવાના ભાગમાં અમારા પોતાના અમલનાં દર્શાવો નોંધ્યાં છે; મિસ પાર્કહર્સ્ટ પોતે આ યોજના કેવી રીતે કરી અને ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થી તે પ્રકરણ છોડી દીધું છે અને ‘સ્વાધ્યાયોના નમુના’વાળું પ્રકરણ એક વિજ્ઞાનનો સ્વાધ્યાય બાદ કરતાં આખું સ્વતંત્ર છે. આમ આ પુસ્તકને જેટલું

વધારે વાચ્ય અને વ્યવહાર જનારી શકાય તેટલું જનાવવાના પ્રયત્નો મેં કર્યા છે. મળ પુસ્તકને છેડે જે પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે તે પુસ્તક જાદુ મોંધું ન થઈ જાય તેટલા માટે આમાં ઘણી દીધાં છે. મારી મુશ્કેલી તો એવી છે કે જૂના જૂના વિષયોમાં અને જૂની જૂની શાળાઓમાં આ યોજનાના અમલનાં કેવાં કેવાં પરિણામો આપ્યાં તે સંબંધે નાનકડી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરવી, પરંતુ તેનો આધાર તો આ પુસ્તક શિક્ષકોની આસપાસ ફેરવે સારાર પામે છે તેના ઉપર વધારે રહેશે.

આ પુસ્તકને છેડે જે પરિશિષ્ટો મૂકવાનું આવશ્યક ધાર્યું છે. 'ઈસ્ટન યોજનાનું તરણ' નામનો મારો એક સ્વતંત્ર લેખ મહેલું પરિશિષ્ટ બને છે. ઈસ્ટન યોજનાની પાછળ પ્રાયોગિક માનવશાસ્ત્રની જે દૃષ્ટિ પથરાયેલી પડી છે તેને વ્યક્ત કરવાનો એમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજું પરિશિષ્ટ તે મિસ પાર્કરસ્ટનું પોતાનું એક વ્યાખ્યાન છે. તેમાં હિલ્લાં થોડાં વર્ગોમાં આ યોજના જે રીતનો પ્રચાર પામી છે તે રીત સંબંધમાં જરૂરી અને ઉપદ્રારક ચર્ચનાઓ કરેલી છે. આ બન્ને પરિશિષ્ટો અવ્યારીને જરૂર લાગવાથી થઈ પડશે.

આ આખું પુસ્તક ધણી ધણી આશાઓ માથે હું સમાજ પામે ધર્મ હું. પ્રાથમિક શાળાઓના ઉપલા વર્ગોમાં, માધ્યમિક શાળાઓના શરૂઆતના વર્ગોમાં અને કેળવણીની દરેક સંસ્થાના આખરે તંત્રમાં આ યોજનાનો પ્રાણ ઓતપ્રેત થઈ જાય એવી એવી મારી મહેલોઓ છે. આ મનોરથો પાર પાડવામાં ગુજરાતી શિક્ષક આસપાસ મને નિરાશ નહિ કરે તો આ યોજના ઉપર આથી પણ ધણું વધારે સાહિત્ય લેમને ચરણે ધરવા હું અંધાઉં છું.

ડૉલ્ટન યોજના

શિલ્પાનંત અર્થો

કેળવણી એટલે શબ્દની તૈયારી. શાળામાં બાળકને જેટલું
મળે છે તે જ કંઈ કેળવણી નથી. બાળક પોતાની જામપાસની
દુનિયામાંથી એવીશો કલાક જે વસ્તુથી પોતાનો પ્રાણ બર્બો કરે
તે કેળવણી. આ આસપાસની દુનિયામાં શાળા પણ આવી બન્યું છે.

શાળામાં 'બાળક' જામ કરીને પોતાનો બૌદ્ધિક વિકાસ
સાધવા બન્યું છે. આજ દિન મુજી શાળાઓની એવી 'માનવતા'
દતી કે બાળક એક જગાર પ્રાણી છે; તેને કશું પણ જ્ઞાન કે
જ્ઞાન નથી. શિક્ષણની બાજનમાં એમ માનવામાં આવતું કે બાળક
એ તો એક ખાલી વામજ છે; તેમાં શિક્ષકની મરજીમાં આવે તે
તેજો બરવાનું છે. વિદ્યાર્થીએ શું બળવું એટલું જ નહિ પરંતુ કેમ
ભણવું અને ક્યારે ભણવું એ પણ બાજનારની વતી શિક્ષક જ
નક્કી કરવાનું. પ્રેરણા કે આત્મજ્ઞાન જેવું બાળકમાં કશું છે જ
નહિ; તે બધું શિક્ષકમાં જ દોષ. શિક્ષક બાળકને જે આપે,
જેવી રીતે આપે તે તેજો તેવી રીતે સીકારવાનું અને સંધારવાનું;
તેમાં જ કંઈ જુદા કે આગમ થઈ તો તે બદલ પ્રાપ્તિ બાળક
કરવાનું રહે. આમ બાળકને પોતાના દરેક કામમાં શિક્ષકને જ
વશ વર્તીને રહેવાનું હતું. આવી શુભામી પદ્ધતિનું પરિબાધ
એ આવતું કે આજની શાળાના બાળકો આવતી કાલના નમાદો

પુરુષો નીવડતા. તેમનામાં ન આવે દિગ્મત કે ન આવે સાદસ. એટલું જ નહિ પણ તેઓ પરાધીન વૃત્તિના બની રહે. સ્વયં-પ્રમા જેવું કશું જ તેમનામાં જણાય નહિ. તેઓ પોતાનો સ્વતંત્ર એક પણ વિચાર ઘડી કે બાંધી શકે નહિ. કદાચ કોઈ તેમાંથી બહુ જ શુદ્ધિશાળી માણસ નીકળે તો તે પણ પોતાની શુદ્ધિનું સમર્થન કોઈ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનના આધારથી જ કરે. આ પ્રકારની શિક્ષણપ્રણાલિથી વિદ્યાર્થીને બતઅનુભવ મેળવવાનાં કાર બધે જ થાય.

ઉપરોક્ત શિક્ષણની પ્રણામાં ફેરફાર કરવા માટે કેળવણીની જે અનેક યોજનાઓ ચોબાઈ છે અને ચોખ્ખી છે તેમાં ડૉલ્ટન લેબોરેટરી પ્લેન મોખરે ઉભી રહે છે. બાળકને શુદ્ધામ મટાડવાનો એક માત્ર ધ્વાજ તેને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવું તે જ છે એ સત્ય તેની ઉત્પાદિધાને હાય લાગ્યું છે. તે સત્યમાં તેનો અડગ વિશ્વાસ છે અને તેથી ડૉલ્ટન લેબોરેટરી પ્લેનનો પહેલો મુખ્ય સિદ્ધાંત તે સ્વાતંત્ર્ય છે.

સ્વાતંત્ર્ય

જૂની નિશાળો સંસ્કૃતિને ચિરસ્થાયી રાખવાનો દાવો કરતી જ્યારે નવી નિશાળો પોતાની કેળવણી અનુભવ ઉપર રચવાનો દાવો કરે છે. બતઅનુભવ મેળવવાની તક આપવી તેમાં જ સ્વાતંત્ર્ય રહેલું છે, અને તે ડૉલ્ટન યોજના આપે છે.

આજની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્રતા મુખ્યત્વે ક્યાં હણાય છે તે આપણે જાણીએ.

કોઈ પણ કામ અમુક વખતે જ કરવું અથવા એમ કહેાને કે બીજાને માણસ જે વખત બતાવે તે જ વખતે કરવું, તેમાં કામ

કરનારના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર સીધી તગપ છે. વળી અમુક ચોક્કસ વખતે અમુક ચોક્કસ વિષયની જ અભ્યાસ કરવો તેમાં પણ સ્વાતંત્ર્યરહિત છે. આ પ્રકારની પરતર્વર્તીની બેડીમાંથી ડૉક્ટરન યોજના વિદ્યાર્થીને હોડાવે છે અને તેને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની તક સાધે છે. ડૉક્ટરન યોજનામાં અમુક વર્ષોતે જ અમુક વિષય લેખ્યો જોવી ફરજ નથી. પ્રયોગમદિરો વિદ્યાર્થીને માટે ખુલ્લા જ હોય છે. તેની મંરજમાં આવે ત્યારે તે પોતાને મનેપમંદ પ્રયોગમદિરોમાં ખુશીથી જઈ શકે છે, અને પોતાના પ્રિય વિષયનો અભ્યાસ કરી શકે છે. અમુક 'ગ્રેડ' વિષય આટલી જ મિનિટ બજાય અને તેટલી મિનિટ પૂરી થયે વિદ્યાર્થીએ તે વિષયનો અભ્યાસ ગમે કરીને શિફ્ટ ફરિમ રીતે નક્કી કરેલા સમયપત્રક પ્રમાણે થીતે જ વિષય લેવો જોઈએ તેની ગુલામી પણ અડી નથી. ડૉક્ટરન યોજનામાં અમુક મિનિટોના અનાવેલા સમયોવાળા સમયપત્રકને કે પાંટને જગ પજુ અવગણ નથી. પોતાના પ્રિય વિષયનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થી પોતાની મરજમાં આવે તેટલા દક્ષિણ સુધી ચલાવી શકે છે. તેને પોતાના કામમાંથી કોઈ રોકવું નથી. જોકે તેને માટે ત્યારે જોઈએ ત્યારે મલ્લ દેવાર જ હોય છે. આમ સમયપત્રકની ફરિમતાની બેડીમાંથી વિદ્યાર્થીને હોડાવી ડૉક્ટરન યોજના તેને સ્વાતંત્ર્ય આપે છે.

પરંતુ ડૉક્ટરન યોજનાનું મ્યાનંત્ર અર્થાત્તિ છે; તેમજ તેમાં ચોડીએક ઉણપો પણ છે. એ ગમે માનવો આપને વિચારીએ.

મનુષ્ય માટે બધાં જ આમાંથી પ્રાપ્તિ છે. તેને સમાજમાં ગેરેનું છે અને સમાજ સાથે રહીને જ પોતાની ઉન્નતિ શક્ય છે. બાકી માટે તેનું સ્વાતંત્ર્ય એવું ને ન જ જોઈએ કે તે જીવનને દાનિમાં રાખે. આટલા જ માટે ડૉક્ટરન યોજનામાં જે અનન્ય સ્વાતંત્ર્ય છે તે નથી સ્વ-ઉદ્ધે કે નથી અન્યરમ્યા. ને તે જ નેનું

વિરોધી એવું એક તત્ત્વ છે. તે જ માણસ સાચો સ્વતંત્ર છે કે જો, ખીજને છૂટથી સ્વાતંત્ર્ય અક્ષે છે. ડૉક્ટર યોજનાની માન્યતા છે કે દુર્ગુણો અને સમાજને વિદ્વાતક લેખાતાં કામો એ તો ખરી રીતે આડે રસ્તે દોરવાઇ ગએલી શક્તિનાં દુષ્પરિણામો માત્ર છે; તેથી તેમને યોગ્ય રસ્તે વાળવા જે પરિસ્થિતિ ઉભી કરવાની જરૂર છે તે પરિસ્થિતિ ઉભી કરવાના પ્રયત્નો ડૉક્ટર યોજનામાં કરવામાં આવે છે.

સ્વાતંત્ર્યની સાથે જ સ્વયંસ્ફૂર્તિનો જે સિદ્ધાંત નવી કેળવણીની દુનિયામાં સ્વીકારાયો છે તેને આ યોજનામાં પૂરો અવકાશ નથી. એટલા પૂરતી આ યોજનામાં ઉણપ ગણાય. અહીં વિદ્યાર્થી ગમે તે કામ કરવા સ્વતંત્ર નથી. અહીં તેની સ્વયંસ્ફૂર્તિને જોઇએ તેટલો અવકાશ નથી. અભ્યાસક્રમની યોજના આનું કારણ છે. આજની ડૉક્ટર યોજનામાં અભ્યાસક્રમની યોજનાને પૂરેપૂરું સ્થાન છે. વિદ્યાર્થીએ શું શીખવું તે અહીં વિદ્યાર્થીના હાથની વાત નથી જ. અહીં શિક્ષક વિદ્યાર્થીને માટે અમુક ચોક્કસ વિષયોનો અભ્યાસક્રમ દોરી રાખે છે; તેના માસિક, પાક્ષિક કે અડવાડિક કટકા હરી આપે છે અને તે અભ્યાસક્રમમાંથી વિદ્યાર્થીએ પસાર થવું ફરજિયાત છે. હા, તે અભ્યાસક્રમને પહોંચી વળવા માટે તેના ઉપર સમયની કૃત્રિમતાનું દબાણ નથી. એક વિષયનું એક મહિનાનું કામ તેને શોખ લાગે તો આઠ દિવસમાં પણ પૂરું કરી નાખે, અને એક વિષયનું આઠ દિવસનું કામ ન ગમે તો મહિને પણ પૂરું ન કરે. આ વ્યવસ્થામાં તેને સંપૂર્ણ છૂટ છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીનું આ સ્વાતંત્ર્ય અહીંથી જ અટકે છે. જ્યાં સુધી તેને નક્કી કરી આપેલું કામ તે પૂરું કરી બતાવે નહિ, ત્યાં સુધી નવા કામનો સ્વાધ્યાય તેને મળે જ નહિ. પોતાના શોખના વિષયના અભ્યાસની ગતિને ઘોડો વખત

ચોખ્ખાની ગણીને તેજે અરચિકર વિપવના અભ્યાસને પણ ચિદ્રેક નક્કી કરી આપ્યા પ્રમાણે પૂરો કરી આપવો જ જોઈએ. એ વિના પોતાના પ્રિય વિષયનો સ્વાધ્યાય પણ તેને આગળ કામ કરવા માટે મળે નહિ. વિદ્યાર્થીના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર આ યોજનામાં આટલી તરાપ મારવામાં આવે છે.

અહીં આ વસ્તુરિધતિનો ખુલાસો પણ કરી દેવો જોઈએ.

કેળવણીના પ્રદેશમાં એક એવી પણ માન્યતા પ્રચલિત છે કે વિદ્યાર્થીને જીવનની તૈયારી આપવામાં તેને અરચિકર તેમજ મુશ્કેલ કામનાં કામોમાંથી પણ પસાર થવાની તાલીમ મળવી જોઈએ; કારણ કે જીવનમાં કંઈ બધાં જ કામો સહેલાં કે મનપસંદ જ મળી આવતાં નથી. ધણાં કામો પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ કરવાનાં હોય છે; અને ધણાં કામોમાં મોટી મોટી મુશ્કેલીઓ પણ વટાવવાની હોય છે. આટલા માટે શાળામાંથી જ વિદ્યાર્થીને તેવાં કામો સામે ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ મળવી જોઈએ; તેથી જ વિદ્યાર્થીને ન ગમે અથવા તેા ઝોઝા ગમે તેવા વિષયોનો પણ અભ્યાસ આવશ્યક છે. આવી જાનની માનસિક તાલીમમાં ડૉક્ટરન યોજનાની પણ શ્રદ્ધા હોય એવું જણાય છે. તેથી જ ઉપર જણાવી ગયા તેમ નક્કી કરેલા બધા વિષયોનો એકેક સ્વાધ્યાય પૂરો થયા પહેલાં બીજા સ્વાધ્યાય વિદ્યાર્થીને મળે નથી. એકાદ અભ્યાસક્રમની આ બેઠીમાંથી છૂટી જવાના અભિલાષ તેા ડૉક્ટરન યોજનાના છે જ; અને તેથી જ તેનો અભ્યાસક્રમ સાંખ્યકની જાંજીર જેવો ન હોવો જોઈએ. ડૉક્ટરન યોજના કંઈ જૂની નિરાશાની માફક નૈવાર અભ્યાસક્રમો આપવામાં નથી માનતી. કોઈ પણ નિરાશના એકાદમાં બધે બેસેનો આવી જાવ તેવો અભ્યાસક્રમ તેજે રચ્યો નથી તેમજ રચવાની મુગદ પણ નથી. અભ્યાસક્રમ તેા દરેક શાળા પોતાની પરિસ્થિતિ અને માન્યતા

અનુસાર તૈયાર કરી લે. તેમાં અમુક આટલા વિષયો શીખવવા તેવી પણ ફરજ નથી. છતાં આ યોજનામાં અભ્યાસક્રમ જેવું તો છે જ. સમાજ આજે અભ્યાસક્રમને કેળવણીનું એક અગત્યનું અંગ ગણે છે, અને વિદ્યેય કરતાં વિપય તરફ વધારે વલણ ધરાવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિને પહેાંચી વળવા માટે આ યોજનામાં અભ્યાસક્રમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એમ તેની ઉત્પાદિકા ખુલાસો કરે છે. આ યોજના દ્વારા શિક્ષક વિદ્યાર્થીમાનસનો ઠીક ઉકેલ કરી શકશે, અને વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર રહી જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે. આમ અભ્યાસક્રમને માત્ર સાધન લેખી, તેનું સ્થાન સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ગૌણ આંકી, આ યોજના સાધ્ય તરફ પોતાનું પ્રયાણ કરી રહી છે તે એક રીતે તો શુભ ચિન્હ જ છે.

સામાજિક સહકાર

આ યોજનાનો ખીલો મુખ્ય સિદ્ધાંત તે સામાજિક સહકાર છે. આ યોજનામાં એને Inter-action of group-life એવું નામ આપવામાં આવે છે.

સમાજજીવનમાંથી આજે ટ્રૌટુમ્બિક જીવનની લાવના ઝાંખી પડવા લાગી છે અને સામાજિક સહકાર પણ નહિ જેવો દેખાય છે. ચારે તરફથી ખૂમ સંભળાય છે કે સામાજિક સહકારના પાડો શાળા-માંથી મળવા નોંધએ. સામાજિક જીવનની ઉત્તમ તૈયારી રૂપે જ શાળા હોય એવી તો બધાની માન્યતા હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ જૂની શાળાઓ તરફ નજર કરવાથી માત્રુમ પડે છે કે મોટા મોટા વર્ગોનું સમૂહશિક્ષણ ચાલતું હોવા છતાં તેમાં સહકાર જેવું તો ક્યાંયે દેખાતું જ નથી. દરેકે દરેક વર્ગ એકેક છૂટું છૂટું મંડળ છે, એટલું જ નહિ પણ દરેક વિદ્યાર્થી પણ પોતાના ટોળાથી વિખુટા પડી જતો હોય તેવું લાગે છે. આનાં કારણો તો અનેક

દોષ થો. પરંતુ એટલી વાન ચોક્કસ છે કે શાળાની આ સ્થિતિને પરિણામે જ વિદ્યાર્થીને શાળા સાથે જોડે છે બહુ જ ઓછું લેવા દેવા હોય તેવી વૃત્તિ તેનામાં દેખાય છે. શિક્ષક પણ શાળાના જીવનમાં એકાંત જીવન ગાળે છે. પરિણામ એ આવે છે કે વિદ્યાર્થી શાળામાંથી અસામાજિક બનતો જાય છે અને યાદી તો આખા જીવન દરમિયાન તેનું વક્ષણ એવું જ રહ્યા કરે છે.

ત્યારે આજે જે બાપક કેગવળીની ખુશી આસે છે તે શું ? આ વર્ગોની અવસ્થા અને તેની અંદર વિદ્યાર્થીઓ એકબેકની સાથે હોયમળે એ સદકાર નહિ ? ના વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીના તેમજ વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકના આવા સદકારથી નહિ આસે. સામાજિક સદકાર એથી પણ પર જોવી એક વસ્તુ છે; અને આવો સામાજિક સદકાર આથી યનાય તેમજ વધારી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ ડાહ્યન યોગનામાં ઉભી કરવામાં આવે છે. આ યોગનાની રિફોર્મના જ એ છે કે પોતાનું અસ્થિતત્વ જાળવના છતાં વિદ્યાર્થી જાન્યો કે મિશાળ રૂપી કુટુંબનો એક કુટુંબી જ દોષ તેમાં બની રહે છે. અહીં પાતાવરણ જ એવું ઉમું યએવું હોય છે કે સમાજજીવનને વિધાતક એવી એકેય વિદ્યાર્થીની કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ ચલાવી લેવામાં આવતી જ નથી. આખો સમાજ ધારે તો તેનો બરિફતાર પણ કરી શકે તેની તે વિદ્યાર્થીને ખબર હોય છે. આવા કૌટુંબિક જીવનના કાનુનો કાંઈ શિક્ષકે ઉભા મ્યાં હોના નથી, તેમજ કાંઈ નિરીક્ષક કે ઉપરી અમલદારના આપેલા હોના નથી; પરંતુ એ તો કુટુંબના સમમ જીવનમાંથી જ હસિત થાય છે. અહીં તે સમજે છે કે પોતે તો એ આખા સમાજનો એક સજીવ માત્ર છે અને તેથી પોતાની જાતને માટે કાંઈક રાખતો હોવા છતાં સમાજનો મિનજવાબદાર તે રહી શકેનો જ નથી. આ કેમ બને છે તે કાણુક જોએ.

જૂની શાળાની પદ્ધતિમાં સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુ નહિ જેવું જ હતું, બલકે તેના વિરોધી તત્ત્વ જેવું તેમાં કંઈક હતું એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. તેમાં સામાજિક નિયમન તેમજ સહકારને માટે જે નિયમો વગેરે રહેતા તે શિક્ષક કે શાળાના ઉપરી અધિકારીઓએ કે નિરીક્ષકોએ બનાવીને ઉપરથી મૂકેલા હતા. આવા જોડા નિયમનના વાતાવરણમાં સામાજિક બુદ્ધિ વિકસે તો નહિ, પરંતુ તેનો અંકુર પણ ફૂટે નહિ. આવા વાતાવરણમાં તો વિદ્યાર્થી એવાં સામાજિક બંધનો ઉક્તિમાં તોડવાનો પ્રયત્ન કરે. જે નિયમો તેને પાળવાના હોય છે તેનો હેતુ કે પરિણામની તેને ખબર જ હોતી નથી, તેથી તેને પાળવા માટે તે બધાએલો રહેતો નથી. ભય કે શિક્ષાના ડરથી ત્યાં કદાચ તેવા નિયમોનું પાલન થાય છે તેવો શિક્ષકને ભ્રમ થતો હશે. પરંતુ એવું પાલન ખરી રીતે તો તેવા નિયમોને જેવડા જોરથી તોડવા માટે જ થતું હોય છે તેની શિક્ષકને પાછળથી ખબર પડે છે. આવા જોડા નિયમનને પરિણામે વિદ્યાર્થી પોતાને માટે તો બિનજવાબદાર બને છે એટલું જ નહિ પરંતુ સામાજિક બિનજવાબદારી પણ તેનામાં ઘર કરવા લાગે છે. ઔદ્યત યોજનામાં આમ બનવા પામતું નથી. આ યોજનાની અંદર સામાજિક સહકારના નિયમો તો વિદ્યાર્થીઓની અંદરથી જન્મે છે. અહીં નિયમો તો શું, તેમના ઉપર અભ્યાસનું પણ દબાણ હોતું નથી. અહીં તો વિદ્યાર્થીનું શરીર અને મન તેની મરજીમાં આવે તેમ વિચરવા સ્વતંત્ર છે. અહીં વિદ્યાર્થીની જ પસંદગીને અવકાશ છે; નહિ કે મોટેરાંની. આવી સ્થિતિના પરિણામે તેના પોતાનામાં જવાબદારીનું ભાન પેદા થઈ શકે છે. પોતા પૂરતી જવાબદારીનું ભાન પોતાનામાંથી જ ઉદ્ભવ્યું એટલે બીજા તરફની પોતાની જવાબદારી આપોઆપ સમજાય છે. પછી તેમને

બીજા તરફની જવાબદારી મંજૂર કરી રહેતું પડતું નથી. તેમજ તેના માટે નિયમે પણ મરવાના રહેતા નથી. બીજા માન્યોના સમાજક વ્યવહારને માટે જવાબદાર રહેતું આવવા તો પોતા પૂરતી પોતાની જવાબદારી ગમજવી તે કંઈ કાલનું આપ્તું અપાતું જ નથી; એ તો અંદરથી ઉગતી વસ્તુ છે. ઉત્પન્ન તેવા આપવાના પ્રયત્નો જોટલા વધારે કરવામાં આવે તેટલો તે માણસ જવાબદારીનો વધારે વિરોધી બનેલો જાય છે. ઈશ્ટન યોજનામાં કામ તરફ માત્ર આંશુલીનિર્દેશ કરી શિક્ષક આધો બમી જાય છે. પછી અધુરું કરવાનું તો વિદ્યાર્થીને જ સીર રહે. પરિણામે તેનામાં પોતાની જવાબદારી જગે છે અને તેમાંથી જ પારકા તરફની પોતાની દરમ પથ જન્મે છે. આ બનેલા ઉદ્ગમ અને સંયોગનું પરિણામ તે સમાજક સદાકાર.

સમાજક સદાકારમાં શિક્ષક એ પણ સામાન્ય એક અંગ જ છે. શિક્ષક અને શિષ્યના સદાકાર વિનાનો સદાકાર પણ અધૂરો જ રહે. બૂની શિક્ષણપદ્ધતિમાં શિક્ષકને જ અધિકાર આપવામાં આવતો અને તેને લીધે તેનામાં એક પ્રકારનું અભિમાન પણ જન્મતું. આવા અધિકારમદને લીધે શિક્ષક પોતાનું પદ બૂલી જાય તે સ્વાભાવિક છે. પોતાના વિદ્યાર્થીનો પોતે સાચો સદાયક છે તેમ માનવાને બદલે તે એમ માને છે કે પોને તો વિદ્યાર્થીનો ઉપરી છે, અધિકારી છે. વિદ્યાર્થી ઉપર પ્રેમનું રાજ્ય ચલાવવાને બદલે ને અધિકારનું રાજ્ય ચલાવે છે. તેની એવી માન્યતા જ બંધાઈ ગયેલી હોય છે કે પોને હકમ કરવાને સરમ્તયો છે અને વિદ્યાર્થી તેના હકમો પાળવાને જ મરમ્તયો છે. આને પરિણામે સામાન્યનું શિક્ષકનું જીવન તદ્દન એકાંગી અને નિરસ બનતું. આવી માન્યતાઓ હોય ત્યાં વિદ્યાર્થી સાથે સદાકાર તો સંભવે જ ક્યાંથી ?

ડૉક્ટન યોજનામાં શિક્ષક આવા અધિકારમદમાંથી મુક્ત થાય છે. અહીં પોતે વધારે જ્ઞાની, વધારે ઉચ્ચ અને વિદ્યાર્થી દોઢ, અગ્ર અને નીચો તેવી ભાવના ટળી જાય છે અને શિક્ષક વિદ્યાર્થીના સાચો મિત્ર, ખરો સહાયક અને મુશ્કેલીમાં પડખે ઉભનાર બની રહે છે. અહીં તેનું અભિમાન ગળી ગયું હોય છે. આથી વિદ્યાર્થીના તે સાચો સહકારી બની રહે છે, અને શાળાના સમગ્ર સહકારી જીવનમાં રહી જતી ઉણપ પૂરી કરે છે. આપણે ઉપર નોંધ ગયા તેમ વિદ્યાર્થીના અંદર અંદરના સહકાર સાથે વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકનો સહકાર પણ ભજે છે, અને આવું સહકારી જીવન સાચો શૈટુંગિક ભાવ જન્માવે છે.

હવે આપણે ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોમાંથી ક્ષિત થતા એક એ ઉપસિદ્ધાંતોને સહેજ તપાસી લઈએ.

સ્વાનુભવ

જૂની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીના પોતાના અનુભવને ક્યાંય અવગણ ન હતો. મોટે ભાગે તો શિક્ષણ જ્ઞાન અને આંખ મારફત જ આવતું. શિક્ષક ભાપણો કરે તે વિદ્યાર્થીઓ સાંભળી લે અને યાદ રાખે, અને જે પુસ્તકો તેમને માટે પસંદ કરીને આપવામાં આવ્યાં હોય તે વાંચે અને ગોખે. આ તેમનું મોટા ભાગનું શિક્ષણકાર્ય. આને પરિણામે વિદ્યાર્થીને અનુભવ લેવાનો અવકાશ તો ક્યાંય રહેતો જ નહિ. આજે તો હવે એમ મનાવા લાગ્યું છે કે પોતાના અનુભવ વિનાનું જ્ઞાન તે ખરું જ્ઞાન જ નથી. જૂની શાળામાં વિદ્યાર્થીને ખરી રીતે કહીએ તો કશું કરવાપણું હતું જ નહિ. શાળાની તેમજ શિક્ષણની સર્વ મુશ્કેલીઓ શિક્ષક પોતાને માથે જ બેસાડી લેતો. વિદ્યાર્થીને ને કંઈ કરવાપણું રહેતું તો તે ગોખવાનું અને શિક્ષકનો કપકો સાંભળવાનું ! આ પરિસ્થિતિને ડૉક્ટન

ચોજનાએ ઉપલાડી નાખી છે. કેજવળીના જે વિદ્યુત પ્રકો મમાજ પામે અપારે હબા છે તે ખરી રીતે હીએ દો વિદ્યાર્થીઓની અખુલિકાએથી મુગેલીએના કાપડા જ માત્ર છે. ત્યારે આ કાપડાએ વિદ્યાર્થીએ પોને ઉકેલના થશે ત્યારે જ કેજવળીના પેલા પ્રકોને ઉકેલ પણ શિક્ષાને આપોઆપ જ દાથ લાગશે. આ સ્વતંત્ર ડાહ્ય ચોજનાની ઉમાદિશને સમગ્રપુ અને તેથી તેણે જે ચોજના રચી તેમાં પરિશિષ્ટિ જ એવી હોવી કરી છે કે વિદ્યાર્થીને પોતાના કાપડા પોતાને જ દાથે ઉકેલનાની તક મળે.

ડાહ્ય ચોજનામાં આખા વર્ગની રૂપરેખા વિદ્યાર્થીની પાસે મૂકવામાં આવે છે કે જેથી કરીને તે પોતાના કામની મર્યાદા સમજી લે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના કામને વહેંચી નાખી શકે. શિક્ષણસાસ્ત્રની એ એક માન્યતા છે કે જ્ઞાનગિજ્ઞાસા સર્વ કામ મનુષ્યમાં હોય છે જ-પછી તે બાગક હો કે મોટા માંખેડ હો. માત્ર તેની ગિજ્ઞાસા ચોગ્ય પોષણના અભાવે અથવા કૃત્રિમ દુબાળને લીધે કાં તો સૂકાઈ જાય છે અને કાં તો મૃતપ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ડાહ્ય ચોજના આ ગિજ્ઞાસાને ચોગ્ય રીતે પોષે છે. ડાહ્ય ચોજનામાંની પ્રયોગમંદિરની વ્યવસ્થા, આક્રમક સમય-પત્રકનો અભાવ વગેરે રચના જ એવી છે કે જેથી વિદ્યાર્થીની ગિજ્ઞાસાને ચોગ્ય પોષણ મળે અને તેનો વિશ્વાસ સંધાય. વળી આ ચોજનામાં પોતાના કામની જવાબદારી વિદ્યાર્થીને પોતાને માથે મૂકવામાં આવેલી હોય છે; તે જવાબદારીને પહોંચી વળવા માટેના રસ્તાઓ પણ તેણે જ માધી કાઢવાના હોય છે. પોને પોતાના જ કાર્યની દિશા આંકે છે; તેના નિર્ણય ઉપર નિર્ભર એવો કર્તવ્ય-ભાર પણ તેને જ ધાર છે. પોતાના કામ માટેની પોને આંકેલી દિશા આ તો કાર્ય પાર પાડવા માટે પોને જ તૈયાર કરેલી ચોજના

નિષ્ક્રમ જાય, તો વળી દરેગિયાની ખતથી તે ફરી ફરીને યત્ન કરે છે. આમ સ્વપ્રયત્ન દ્વારા અનેક મુશ્કેલીઓ અને અનેક અડચણોને ખસેડતાં ખસેડતાં જે કાર્યસિદ્ધિ થાય તે જ ખરી કાર્યસિદ્ધિ. તેનું નામ જ સ્વાનુભવ. આવા સ્વાનુભવના પ્રયત્નોમાં પોતાના સાથીઓનો તેમજ શિક્ષકોનો સહકાર પણ તેને મળે એવી વ્યવસ્થા પણ હોય છે જ. આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા જે નિશાળમાં હોય તે અસારના પ્રચલિત અર્થમાં નિશાળ નથી પરંતુ ખરું જીવનક્ષેત્ર છે.

સમય અને શક્તિની દરકસર

જૂની પદ્ધતિથી આવતી શાળાઓ તપાસો તો માલુમ પડશે કે તેમાં તો વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બન્નેનાં શક્તિ અને સમયનો દુર્વ્યય જ થતો હતો. પોતાની શક્તિ અને સમયનો જે ખર્ચ વિદ્યાર્થી કરે છે તેના પ્રમાણમાં પરિણામ આવતું નથી. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓનો સમય ફટલો બધો બગાડ જાય તેની તો ગણતરી જ કરવી દઢણ છે. તેમની શક્તિઓનો દુર્વ્યય જ માત્ર થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને તો દુષ્કિત કરવાના સાક્ષાત્ પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવે છે. આમ જ્યાં સમયનો બગાડ અને શક્તિઓનો વિદાસ કરવાનું કામ કરવાનું છે ત્યાં ખુદ શાળામાં જ સમયનો ઘણુ નીકળી જાય છે અને શક્તિઓનો હાસ થાય છે. આજે જે પ્રકારનાં સમયપત્રો આવે છે તે તપાસો તેમજ જે પ્રકારના અભ્યાસક્રમો રચાય છે તે તપાસો તો માલુમ પડશે કે આજે જે શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીનાં ખાસાં મજનનાં અગિયાર વર્ષો વેડફી નાખવામાં આવે છે, તેટલું શિક્ષણ તો આઠથી નવ વર્ષની અંદર આપી શકાય. આમ મનુષ્યજાતીના ઉત્તમોત્તમ કાળમાંથી એ કે ત્રણ વર્ષો બગાડી નાખવાં તે કંઈ નાનું સનું પાપ ન કહેવાય.

ઉપર કેન્દ્રિત કરવામાં જ સમય અને શક્તિનો અચાવ રહેલો છે. મિસ પાર્ફલ્ટર્ટ કહે છે તે બરાબર સારું છે કે “એક જ વિષય ઉપર એક જ વખતે પોતાની શક્તિઓ ખર્ચતાં શીખવું તેમાં જ શક્તિઓની દરકાર રહેલી છે.” ટૂંકમાં હાઇટન યોજનામાં પોતાના સમયનું બજેટ વિદ્યાર્થી પોતે જ બનાવે છે અને તેમાંથી પણ પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે જ તે ખર્ચે છે.

શક્તિની દરકારની બાબતમાં એક બીજી વાતની પણ નોંધ લેવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે આપણી માન્યતા એવી છે કે વિદ્યાર્થીના માર્ગમાં જે કંઈ અડચણો આવે તે દૂર કરી આપવાની તેનો માર્ગ સરળ થાય છે, અને તેની શક્તિનો અચાવ પણ થાય છે. આ એક ભ્રમ છે. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીની શક્તિનો અચાવ થતો નથી પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં વ્યય થાય છે. પોતાના માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ ખસેડવાની શક્તિ વિદ્યાર્થીમાં ઘટાય છે અને તેને જ ખીસવતી એ શિશુકનો ધર્મ છે. નહિતર તો કાં તો તે વિદ્યાર્થી શિશુકનો શુભામ બને છે અને કાં તો પોતાની મુશ્કેલીઓ દેવી યુક્તિથી સંતાડવી તેની ખટપટમાં પડવાથી તે ટાંગી બને છે. આમ ન બને તે માટે એક જ રસ્તો છે કે પોતાની મુશ્કેલીઓનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને પોતાને કરવાની તક આપવી. હાઇટન યોજનામાં એવી રચના કરવામાં આવી છે કે જેને પરિણામે વિદ્યાર્થીને પોતાને પોતાનો માર્ગ કાઢવાના પ્રયત્નો આદરવા પડે. ઉલટી પરિસ્થિતિને કારણે આજ દિવસ મુઠ્ઠી બહુ બહુ કંડો તે વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓની ઉપરની કપાટીને જ નબળાવાળા અવસ્થામાં લેતો, જ્યારે હાઇટન યોજનાને પરિણામે તે વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલા શક્તિઓના અખુટ જ્વાળાને વહેતા બનાવવા માટે જ આ વડનવાળ વિદ્યાર્થીનું કામ વિશ્વકર્મા કરી આવે તેવી તથા વળ

ચક્રુ પરંતુ પોનાનું કામ ચોતનિજ દરી લેવાની વિઘાર્થનિ અનુકૂળતા આપવાથી થઇ શકે છે.

દ્વંદ્વમાં ઉપયુક્ત સિદ્ધાંતો અને તેમાંથી ફલિત થતા ઉપ-
સિદ્ધાંતો ઉપર યોગ્યએકી ડાહ્યન યોજના વિઘાર્થોએતો સમમ
વિશ્વાસ ઉત્તમ રીતે સાધે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના
વિદ્યમના માર્ગમાં પણ તેટલી જ ઉપદારક થઇ પડે છે.

યોજનાનો અમલ

કેળવણીના પ્રશ્નો સંબંધે ડૉસ્ટન યોજનાનો અમલ કેવો અને કેટલો ઉકેલ સાધે છે તેનો હવે આપણે પ્રાયોગિક વિચાર કરીએ. ચોખ્ખટ ખાતર ડૉસ્ટન યોજના શું નથી તે સરખાતમાં બતાવવું હીક પડશે.

ડૉસ્ટન યોજના શિક્ષણની કોઈ વિશિષ્ટ રીતિ કે પદ્ધતિ નથી કે જેની જમાના થયાં એક અને અદ્વિતીય રહેલી (!) કંટાળાજનક બીજી જૂની પદ્ધતિઓમાં અથવા પરંપરાગત સુપ્રત થતી આવતી છાપેલ કાટલા જેવી કોઈ પદ્ધતિઓમાં ગણના કરી શકાય. ડૉસ્ટન યોજના કોઈ યાંત્રિક અભ્યાસક્રમની રચના નથી કે જે માંત્રિક સાધન દ્વારા, તેની જગ્યામાં સપડાઈ જનાર ઉપર એક જ ચોક્કસ બીજાની છાપ મારવામાં આવે. ખરી રીતે કહીએ તો ડૉસ્ટન યોજના એ તો એક એવા પ્રકારનું કેળવણીનું પુનર્વિધાન છે કે જે આજના શિક્ષણ અને અભ્યાસની પદ્ધતિઓનો સુંદર સમન્વય કરી શકે છે. છુદ્ધિપૂર્વક તેનો પ્રયોગ કરવાથી આ યોજનામાં એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી શકાય છે કે જે શિક્ષકને શિક્ષણ આપતા માટે અને જાણનારને બાણુવા માટે યોગ્ય શક્તિ બક્ષે.

આ યોજનાનો અમલ કરતી વખતે શાળાઅવરથાના મુખ્ય અંગ જેવા ચદ રહેલા વર્ગોને કે ટ્રેસીને લીખી નાખવાની દર્શી

જરૂર નથી. બધી હાંટ પણ નથી. અભ્યાસક્રમને પૂર્ણ રદ કરવાની આમાં હમી જરૂર નથી. ડોહટન યોજનામાં બને "મુનિશિન રહી શકે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને એક એકમ એંગ્લીના વિદ્યાર્થી તરીકે આંખી સંકલ્પ છે, અને દરેક એંગ્લી માટે આજમાં આજ તેમજ વધારેમાં વધારે અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા પણ દોરી સંકલ્પ છે. માત્ર અભ્યાસક્રમને પહેંગી વળવાનો આજોય પ્રતિ 'સ્વાધ્યાય'ના રૂપમાં વિદ્યાર્થીની સમક્ષ સરખાતથી જ ધરવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમને અમુક વિભાગમાં વહેંગી દેવામાં આવે છે, અને વિદ્યાર્થી પોતાની એંગ્લીને માટે નક્કી કરેલું કામ પોતાને કરવાના સ્વાધ્યાય તરીકે સ્વીકારે છે.

વર્ષના દરેક માસ માટે એકમ કામ નક્કી કરેલું હોય છે. તેથી કોઈ પણ એક એંગ્લીના સ્વાધ્યાયમાં આખા માસનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ યોજનામાં સગરક ખાતર અભ્યાસક્રમને મુખ્ય વિષયો અને ગૌણ વિષયો એવા બે વિભાગમાં વહેંગી નાખવામાં આવે છે. જેમકે

મુખ્ય વિષયો:—

ગણિત; ઇતિહાસ; વિજ્ઞાન; માતૃભાષા; બૂગોળ; છતર બાષાઓ.

ગૌણ વિષયો:—

સંગીત; ચિત્રકલા; હાથકામ; ગૃહવિજ્ઞાન; વ્યાયામ; ઉદ્યોગ.

મુખ્ય વિષયોનો અર્થ એવો તો નથી જ કે ગૌણ વિષયોના કરતાં તે વધારે એક છે. એ વિષયોને મુખ્ય વિષયો તરીકે આ યોજનામાં પણ ગણવામાં આવે છે તેનું કારણ તો એ છે કે સામાના વર્ગો ચકાવવાના ધોરણ તરીકે તેમજ ઉચ્ચતર કેળવણીના પ્રવેશ માટે આવરવક વિષયો તરીકે આજે તેમની ગણના થતી

રોનાથી પ્રભાવમાં તે વિષયના અભ્યાસને વધારે વખત આપવાની અગત્ય ઉભી થાય છે. ગૌણ વિષયોની ખરી કિંમત તો તેમની વિદ્યાર્થીના જૂડતુ છવન ઉપર ચલી અર્થભુત અસર છે. ઉક્ત વિષયોના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીમાં સૌંદર્યની અભિરુચિ જન્મે છે, તેમજ શુદ્ધ આધિષ્ઠારની શક્તિ પણ તે દ્વારા જ ખીલી શકે છે. પ્રાયશઃક શાળાઓમાં નવાં પ્રમેશનના ધોરણમાં પરભાષાનો સમાવેશ ન થતો હોય ત્યાં પરભાષાઓને ગૌણ વિષયોના વિભાગમાં પણ મૂકી શકાય.

ડૉક્ટર યોજનાની શરૂઆતમાં તેને વધારે વ્યવહારૂ બનાવવા માટે મુખ્ય ગણાતા વિષયો પૂરતી જ તેને દાખલ કરવી એ વધારે ડહાપણુ ભરેલું છે. જેમ જેમ આ યોજનાનો પરિચય વધતો જાય તેમ તેમ ગૌણ ગણાતા વિષયો માટે પણ તેનો પ્રયોગ કરવો સુકર મઠ પડશે. દાખલા તરીકે કોઈ પણ નિશાળ એવી હોય કે ન્યાં ખીજ ધોરણમાં ગણિત, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, માતૃભાષા અને એક પરભાષા એટલા મુખ્ય ગણાતા વિષયો છે. આવી શાળામાં આખા વર્ષ દરમ્યાન કરવાના અભ્યાસક્રમમાંથી મહિના દિવસ માટે તૈયાર કરેલો સ્વાધ્યાય એટલા વિષયો માટે જ વિદ્યાર્થી પાસે ધરવો.

સ્વાધ્યાયમાં દરેક વિષયમાં નક્કી કરેલા કામના ધોરણને દરેક વિદ્યાર્થીએ પહોંચી વળવાનું હોય છે. દરેક વિષયના કામનું ધોરણ જો કે નિયત કરેલું રહે છે પરંતુ વિદ્યાર્થી કંઈ એક જ સરખી શક્તિના નથી હોતાં. તેમની મૌનસિક શક્તિ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે તેથી અભ્યાસમાં તેમની ઝડપનું પ્રમાણુ પણ એક ખીજની સરખામણીમાં જોઈું વધતું જ રહેવાનું. પોતાના નક્કી કરેલા સ્વાધ્યાય માટે કેટલાકને વીસ દિવસ લાગે જ્યારે કેટલાકને તે દિવસો

‘ઝાઝા પણ પડે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતપોતાની તાકાત પ્રમાણે પ્રગતિ કરે’ જાણ એ ડૉક્ટરન યોજનાની ખાસિયત છે. તેમ થાય તો જ સાચું કામ થયું ગણી શકાય. આ યોજના જ એવી છે કે જેમાં દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાને ઉત્તમ લાગે તેવી કાર્યપદ્ધતિ શોધી કાઢી તેનો યથેચ્છ અમલ કરવાને સંપૂર્ણ અવકાશ રહે. શરૂઆતમાં કદાચ જેમ જનવા પામે ખરું કે વિદ્યાર્થીને પોતાના કક્ષની સાચી બ્યવસ્થા કરનાં ન પણ આવડે. એ કે જેમ જેમ આ યોજનામાં નેનો ઉઠો પ્રવેશ થનો જાણ તેમ તેમ પોતાના સમય અને કાર્યને વધારે ને વધારે કુશલથી બનાવવાના સાચા રસ્તા તેને ધીમે ધીમે જરૂર કાઢ લાગવાના, પરંતુ કાર્યકુશળતા માટે ઝડપની જરૂર રહે છે અને કામમાં ઝડપ સારે જ આવી શકે છે કે જ્યારે કામ કરવા માટેની સારી ટેવો વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત થાય. જૂની પદ્ધતિમાં તો વિદ્યાર્થીએ શું કરવું, ક્યારે કરવું અને કેવી રીતે કરવું તે સંબધે વારંવાર કહેવાનું હોય છે તેથી તેનામાં એક પ્રકારની પરા-ધીનતાની કુટેવ ઉભી થએલી હોય છે. આ કુટેવ નીકળતાં વાર તો જરૂર લાગવાની જ. આ જૂની પદ્ધતિએ તેને એક એવો તો આગાદ નોકર બનાવ્યો હોય છે કે જેને હમેશાં બીજાના ટુકડોને તાળે થવાની ટેવ પડેલી હોય છે. આથી જ ડૉક્ટરન યોજના દ્વારા આખી શાળાના તંત્રને ફેરવી નાખવામાં આવે સ્થાને પણ ફેર-બાધ ગએલી સ્થિતિને બરાબર બંધ બેસના થઇ જવામાં વિદ્યાર્થીઓને તેમની જૂની ટેવના કારણે વિલંબ થાય ખરો. આવે વખતે સિદ્ધાંત જરા ધીરજ રાખવી પડે. આખી યોજના ધીમે ધીમે ફેલા રીતે બધે બેઠની થતી જાય તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે કામ લીધા કરવું જોઈએ. યોજનાને વધારે સ્થિર બનાવવા હજીવાર સિદ્ધાંત અભ્યાસક્રમના નવાખ્યાનો વિદ્યાર્થી મુદર રીતે મદજૂ કરી

શકે એવી રીતે સ્પષ્ટ થયા છે કે નહિ, તેમજ જે કામ પાર પાડવાનું તેણે માથે લીધું છે તે કામની દિશા તેની પાસે સ્પષ્ટ છે કે નહિ તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પોતાને શું કરવાનું છે તેનો ચોક્કસો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીના મનમાં ન હોય ત્યાં સુધી તેની યોજના અને કાર્યપદ્ધતિ અપૂર્ણ અને ખામીવાળાં જ રહેવાનાં.

સોંપેલા કામને માટે પોતે જવાબદાર છે એવું ભાન વિદ્યાર્થીને રહે તેવું કામ સ્વાધ્યાયના સ્વરૂપમાં વિદ્યાર્થીને મળે છે તેથી તે કામને પણ તેટલી પ્રતિષ્ઠા મળે છે, અને વિદ્યાર્થી પણ એક ચોક્કસ આયોજન માટે જાગૃત રહ્યા કરે છે. આવી જવાબદારી ભરેલી જાગૃતિની લાગણીને વિદ્યાર્થીની મહેચ્છાઓમાં ફેરવી નાખીને, તેમજ તેને પાર પાડવાની વિદ્યાર્થીની શક્તિમાં પોતાને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એવી ખાત્રી કરાવી આપીને શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ઓર પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ત્યાં સુધી દરેક વિષય માટે નક્કી કરેલા સ્વાધ્યાય સંપૂર્ણ કરે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ એક વિષયના અભ્યાસને માસિક સ્વાધ્યાય દ્વારા તેની નક્કી કરેલી મર્યાદાને વટાવી શકે નહિ. કોઈ એકાદ બે વિષયોમાં પોતાની ઈચ્છાના ઠરાવેલા સર્વસામાન્ય ધોરણ કરતાં વધારે આગળ ચાલ્યા જવાની અને બાકીના વિષયોમાં પાછળ પડી જવાની ઈચ્છા વિદ્યાર્થીને આ યોજનામાં આપવામાં આવતી નથી. એમ કરવાથી તો જે વિષયોના અભ્યાસમાં પોતે નબળો હોય છે તે વિષયો તરફ બેદરકાર રહેવાની તેને તક આપવામાં આવી ગણાય. દરેક વિષય માટે નક્કી કરેલા સર્વસામાન્ય ધોરણને જ વગળી રહેવાના નિયમથી વિદ્યાર્થી પોતાના સમય અને કાર્યપદ્ધતિની ગોઠવણ એવા પ્રકારની દરેક કે જેમાં તેની વ્યક્તિગત નબળાઈઓ અને સુશક્તિઓને વટાવી જવા માટે સંપૂર્ણ મહેનતને સ્થાન રહે.

શિક્ષક માટેના પ્રશ્નોમાં સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન એ તેણે તૈયાર કરવાના માસિક સ્વાધ્યાયનો છે. યોગ્ય અભ્યાસક્રમને ઝીલી રીતે વહેંચી નાખવો જોઈએ તેમજ એક જીમ્નની સુમંગલતા પણ ઝીલી રીતે જાળવવી જોઈએ કે જેથી કરીને વિદ્યાર્થીના આખા કામમાં કોઈ વિપયનો સ્વાધ્યાય બદલ વધારે પણ ન આવી જાય તેમજ બદલ ઝોડો પણ ન આવી જાય. પોતાને મળતા સમયમાં સહેલાઈથી વિદ્યાર્થી પોતાના કામને પહેંચી વળી શકે તેવી વિશેષ કામ સ્વાધ્યાયમાં જરા પણ મૂંઝવું જોઈએ નહિ. દરેક પ્રકારની ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે તે તે ઉમરના સાધારણ સક્તિવાળા બાળકને આદર્શ રાખીને જ સ્વાધ્યાયો તૈયાર કરવા જોઈએ. આથી કરીને વિદ્યાર્થીઓની સક્તિઓને બંધ બેસતી થાય તેમજ જૂદી જૂદી અવસ્થાએ તેમની જરૂરીયાતોને સંતોષે તેવી રીતે કેળવણીના તંત્રના પુનર્ગઠના જે આપણે યોજવી હોય નો બાલમાનસશાસ્ત્રના અભ્યાસની શિક્ષક માટે પૂરેપૂરી આવરણતા રહે છે. આ યોજના અમલમાં મૂકવા ઇચ્છનાર શિક્ષકે તેવા અભ્યાસ વિના ચલાવી શકાય જ નહિ તેમ ચોક્કસ સમજવું.

હવે આપણે શાળાના મહાન તરફ વળીએ. 'ડાહટન લેબોરેટરી પ્લેન' નામ જ સૂચવે છે કે તેમાં પ્રયોગમંદિરો તો જોઈએ જ. અભ્યાસક્રમમાંના દરેક વિષય માટે એક એક ઓરડાને એક એક પ્રયોગમંદિર તરીકે યોજવો. જે શિક્ષકવર્ગ સંખ્યામાં ઓછો હોય તો એક જ પ્રયોગમંદિરમાં બે વિષયોની પણ સમવડ કરી શકાય. પ્રયોગમંદિરના ખામ વિષય કે વિષયોમાં નિષ્ણાત એવા શિક્ષકને તે પ્રયોગમંદિરમાં રોકવો. ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ પ્રયોગમંદિરો એવાં રચેલાં છે કે જ્યાં બાળકો પ્રયોગો કરવાને - પોતાના સ્વાધ્યાયને પોતાની રીતિએ પહેંચી વળવાને તદ્દન

સ્વતંત્ર છે; નહિ કે શિક્ષકો માટે પ્રયોગના વિધેય થવા માટે તેઓ ત્યાં હોય છે.

દરેક વિષયવારના પ્રયોગમંદિરમાં તે તે વિષયને લગતાં પુસ્તકો શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી કાઢી વહેંચી દેવાં જોઈએ. દરેક વિષયને લગતાં જરૂરનાં પુસ્તકો પ્રયોગમંદિરમાં કામ કરનાર સર્વ વિદ્યાર્થીઓને પૂરાં પડે તેમ કરવું તે અશક્યત્ત જૂઠું જરૂરનું છે. દરેક વિષયના પ્રયોગમંદિરમાં તે તે વિષયને લગતાં થોડાંએક પ્રમાણ-ભૂત પાઠ્યપુસ્તકો રાખવાં અને બની શકે તેટલી સંખ્યામાં રેફરન્સનાં પુસ્તકો વધાર્યે જવાં તે પણ અત્યંત અગત્યનું છે. જેને આપણે મોટેરાંઓને વાંચવા લાયક પુસ્તકો આજ સુધી ગણ્યાં છે અને જેને મોટે ભાગે શાળામાં નહિ પરંતુ ઘરે રાખવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે તેવાં પુસ્તકોનો પણ શાળાના પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહ કરવામાં લય રાખવાની જરા પણ જરૂર નથી. યાદ રાખવું કે કાંઈ પણ શિક્ષક પુસ્તક બાળકને રસ ઉત્પન્ન કરી જ શકે છે. કાંઈ પણ પ્રકારની સંસ્કારિતા વિનાનું આજની શાળાનું પાઠ્ય-પુસ્તક અને તેની શુષ્કતા અને કિંદ્રિષ્ટતા જ આજના વિદ્યાર્થીની અભ્યાસ તરફની અભિરુચિને મારી નાખવા માટે જવાબદાર છે. સંસ્કારી સાહિત્યનો ખજાનો કે જે માનવગતનો સર્વભોગ્ય વારસો છે, તેની સાથેનો સાત્ત્વિક પરિચય સમાજના ભાવિ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને આજે શાળામાં જ થઈ જવો જોઈએ. અને ખીજી રીતે શુષ્કળ માહિતી પૂરી પાડવાની દૃષ્ટિથી નીહાળીએ તો પણ વિદ્યાર્થીના બાહ્યિક વિકાસમાં તે જે વિષયોનો અભ્યાસ કરતો હોય છે તે સંબંધમાં જૂદા જૂદા લેખકોનાં જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિમિન્દુઓને તપાસવા અને સરખાવવા માટે તેને જે તક આપવામાં આવે તે કાંઈ ઓછી કિંમતી ન ગણાય.

સાચી જોગવાઈમાં આડખીલી રૂપે નડતાં સમયપત્રકોને આ ડૉક્ટરન યોજનામાં સદંતર બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. સમયપત્રકનું જૂન શિક્ષકના મનને પણ ઝોણું પગવતું નથી હોતું. સાચાના દરેક વિષયશિક્ષકને અનુકૂળ થઈ પડે તેવું સમયપત્રક ગોઠવવા માટે આચાર્યોને કેટલી જાંજગડ કરવી પડે છે તે બહુ જાણીતી ખીના છે. પરિણામે સમયપત્રક રચવામાં વિદ્યાર્થીના કરતાં સમગ્ર શિક્ષકની વધારે સાચવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીને મન તો સમયપત્રક ખરેખર સાપ સમાન જ દોષ છે. તેનો લ્યાગ એ જ સ્વાતંત્ર્યની દિશામાં ખરી રીતે પ્રથમ પગથિયું છે.

ધારો કે જોઈ એક સાચાએ પ્રયોગમંદિર માટે દરેક વર્ગ સાડે સવારના ત્રણ કલાક રાખ્યા છે. આ ત્રણે કલાક સાચા જેને મુખ્ય વિષયો ત્રણે તેના અંબ્યાસમાં દરેક વિદ્યાર્થીને ગાળવાના હોય છે. પોતાના સમયની પોને જ ગોઠવણ કરે તે પહેલાં દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષકની—નવી યોજના પ્રમાણેના વિષયનિષ્ક્રાંતની સલાહ લેવા જાય. અને સાથે મળીને સ્વાખ્યાયોને તપાસી લે અને અમુક મજબૂત વિષયો અને અમુક નબળા વિષયો એવા તે વિદ્યાર્થી પૂરતા વિષયોના વિજ્ઞાન પાડી લે. જે વિષયોને વિદ્યાર્થી પોને પસંદ કરે અને જેના અંબ્યાસમાં તેને ખૂબ મજા આવે તેને પોને મજબૂત વિષયો મળે અને જે વિષયો તેને સમજત્યા અને પસંદવા અપગ જાને તેને નબળા વિષયો મળે. કેટલાએક વિષયો નબળા રહેવાનું કારણ વિદ્યાર્થી આજ દિન સુધી તેને પૂરેલો વખત નથી આપી શક્યો તે પણ હોય છે. એક દર્જાન વહાળે જોડન બીજન ધોતીનું એક વિદ્યાર્થી છે. પોતાના મકાદાર શિક્ષકની મદદથી પોતાના વિષયોનું વિજ્ઞાન લે નીચે પ્રમાણે પાડે છે:—

વધારે મારી રીતે અને વધારે ઝડપથી પણ કરી શકે એ દેખીતું છે.

પ્રયોગમંદિરમાં કામ કરવા માટે વિદ્યાર્થી જન છે તે પોતાની જ દૃષ્ટિથી અને એકલા; પરંતુ પ્રયોગમંદિરમાં જવા પછી પોતાના જ માર્ગશુના ખીજા વિદ્યાર્થીઓને તે લાં દેખે છે અને તેથી તેમની સાથે રહીને પણ કામ કરવા લાગે છે. આવી જાનનો સદ્-કાર એ તે આ ચોજનાનો સમયનિયમ સ્વર્ગ પડેલો હોય છે. અર્થે મહારા ટીજીવડાંની કામ કરનારોની નાની નાની મંડળીઓ ઉભી કરી શકે છે અને તેની સામાજિક અસર શાળાકીય ઉપર જરૂર સુધરે થાય છે. સામાજિક સદ્કાર અને અનુભવની આપ લે માટેના પ્રયત્નો ઉભા થવાથી પ્રયોગમંદિરમાં એક એવી જાનનું વાતાવરણ ઉભું થવા પામે છે કે જેની ફગવણી વિષયક કિંમત નાનીમુની નગચાલ કાંઈ પણ વિદ્યાર્થી પોને પસંદ કરેલા એવા કામ પણ પ્રયોગમંદિરમાં ગમે તે વખતે જવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે, એથી કરીને અહીં વ્યવસ્થાના પ્રશ્નો તે ઉભા થતા જ નથી. પ્રયોગમંદિરમાં લખલ થતી વખતે વિદ્યાર્થી તે વિષય તરફના પોતાના આદર અને રચ્છી જ જતો હોય છે તેથી, તેમજ તેને છાત્રીને ખીજા પ્રયોગમંદિરમાં જતી વખતે પણ તે ખીજા વિષય તરફના પોતાના રસથી પ્રેરાએલો હોય છે તેથી તેનું મન દેખીતી રીતે જ તે તે વિષયોમાં રાહાએલું હોય છે. આથી આ ચોજનામાં અવ્યવસ્થા ઉભી થવાનો ભય રહેતો જ નથી. આ ચોજનાના અમલથી વખતનો નકામો વ્યય થવાનો પણ ભય નથી કારણ કે શાળાનું સમયપત્રક તે રદ થએલું હોય છે તે પણ દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સલાહ-કારની સાથે રહીને પોતા પૂરું સમયપત્રક તે ઉભું કરેલું હોય છે જ. પોતાની માનસિક અને નૈતિક જરૂરીયાતો પૂરી પાડવામાં વખતનો ઉપયોગ કરવો એ જ તેના ખરા અર્થમાં સદુપયોગ છે.

પોતે પસંદ કરેલા નિયમમાં પણ પોતે કેટલી પ્રગતિ કર્યા કરે છે તેનું ચોક્કસ માપ દરેક વિદ્યાર્થીને હોવાનું જાણી જરૂરનું છે. આટલા માટે આ યોજનામાં ગ્રાફની પદ્ધતિ લખાવવા દરવામાં આવી છે. ગ્રાફના આખા વિષયને વધારે વિસ્તારથી લખવાની જરૂર હોવાથી તે સંગ્રહે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે.

ગ્રાફની આવા પ્રકારની યોજનાની સહાયથી પોતાની પ્રગતિનું માપ કાઢતો કાઢતો વિદ્યાર્થી પોતાના કાર્યમાં ધીમે ધીમે પરંતુ ચોક્કસાઈથી આગળ વધે જ જાય છે. આખા વર્ષ દરમિયાન માંદગી કે તેવા બીજા કાર્ષ પણ કારણગર વિદ્યાર્થી ગેરલાજર રહ્યો હોય અને તેને લીધે વર્ષ માટે નક્કી કરેલા બધા સ્વાધ્યાયોને તે પૂરા કરી શક્યો ન હોય તો પણ બાકી રહેલું કામ કાઢી પણ વિદ્યાર્થી બીજા વર્ષમાં પાછું શરૂ કરી શકે છે. વળી કાંઈ હુશિયાર વિદ્યાર્થી વરસ દિવસમાં અઢાર મહિનાનું કામ પણ પૂરું કરી નાખી શકે છે. આમ આ યોજનાના અમલથી નબળા, સખળા, હુશિયાર, ઠાંક દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાના ચેત્ય વિશ્વસ માટે સંપૂર્ણ તક મળી શકે છે.

ઐશ્વર્ય દર્શન

નવ વર્ષથી જાતી દિશરના બાજોમાં મારેલી પ્રાચીન સાગાઓ
ગિલાખી બીજી પાર્ટ પણ સાગામાં નેની પુનર્વરના અર્થે કાઢવા
ચોજનાનો પ્રયોગ કરી લાગ્યો. જ્યારે પ્રાચીન સાગાઓની માત્રી
સાગાઓને આપને પ્રાચીન સાગાઓને નામે એજનીએ હીએ.
જ્યારે સાગાઓમાં આ ચોજનાનો પ્રયોગ હાથ અને છે.

સામાન્યતઃ ક્યારે તો એમ અને છે કે જુદા જુદા વર્ગો કે
એજીઓને માટે અલગમનો જે એકાકી કમ નહીં કરવામાં આવે
હં તેને પદોંમી વગવા માટેના એક મરજ અને હનાં મજજ સાધન
તરીકે કાઢવા ચોજનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ ખરી
રીતે કેજવણીના આપના આદર્શની દિશા તરફ પ્રયાત્ન કરવા માટેની
નેની કાઢવા તો ધણી જ વ્યાપક અને વિશાળ છે, અને તેની
ઉત્પાદિત મિસ પાર્ટ્સમાં માને છે કે એક દિવસ એવો આવશે
કે ત્યારે જુની સાગાની પુનર્વરનામાં તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે
કેજવણીનું આપુ મુગન જ નીતિ દિશામાં ફેરવવામાં તે કારણમૂલ
બનશે. આવું બનને ત્યારે વિચાર્યોગાએ પોને જ ઉબી કરેલી
પ્રોજેક્ટમ (આગોળના)ના સ્વરૂપમાં તદ્દન વિશાળ અબ્યામ-
કમને પદોંમી વગવા માટેનું તે એક ઉત્તમ સાધન થઈ પડ્યું હશે.

અહીં તો આપને નિશાળની બાદિક અને સામાજિક પુનર્વ-

ટનાનો સરળ અને સળળ ઉદ્દેશ આપનાર એક સરસ સાધન તરીકે તે કેટલું કરી શકે છે તેનો જ વિચાર કરશું. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી અત્યંત આવશ્યક છે કે આ યોજના ચાલુ અભ્યાસક્રમમાં જ માત્ર ફેરફાર ચિંતવે છે, તેટલું બસ નથી. તેનો ઉદ્દેશ તો શાળાના આખા જીવનમાં-નેની ભાવનામાં ક્રાંતિ કરવાનો પણ છે. શાળાનું આવું સામાજિક પુનર્વિધાન પ્રયોગની સિદ્ધિ અર્થે વિદ્યાર્થીઓના સ્વાતંત્ર્ય નોટલું જ ઉપયોગી અને આવશ્યક છે.

ઉપરોક્ત કથનના ઉદાહરણ તરીકે એક શાળામાં આ યોજનાનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો હતો તેનું અહીં વર્ણન કરીએ. આ પ્રયોગમાં શાળાની બાહ્યિક પ્રવૃત્તિની બાબતની જ વાત કરવામાં આવશે. આ શાળામાં નવથી તેર વર્ષની ઉંમર સુધીનાં એક સો ને પચાસ બાળકો હતાં; તેમની પાંચ શ્રેણીઓ પાડવામાં આવી હતી, અને દરેક શ્રેણીમાં સરેરાશ ત્રીશ ત્રીસ બાળકો હતાં. આ શાળા એક જાહેર સંસ્થા હતી અને કશું પણ લવાજમ લેવામાં આવતું ન હતું. જો શાળા ખાનગી હોત અને લવાજમના ધોરણવાળી હોત તો કદાચ દરેક શ્રેણીમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી હોત.

ઉક્ત પાંચ શ્રેણીઓ માટે પાંચ ચોરડાઓ જૂદા કરવામાં આવ્યા હતા; અને દરેક ચોરડો એક એક શ્રેણીશિક્ષકની દેખરેખ નીચે હતો. અહીં ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અંગ્રેજી અને વિજ્ઞાનને મુખ્ય વિષયો એટલે કે જ્ઞાનનાં મુખ્ય સાધન ગણવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેથી દરેક શ્રેણીમાં તે વિષયોને સ્થાન હતું. એ વિષયો ચોક્કસ કહેલા અને અગત્યના ગણાતા એટલું જ નહિ પરંતુ ઉપરની શ્રેણીમાં ચડવા માટે પણ તેનો જ આધાર લેવાનો ફ્રેંચ, સંગીત,

કલા, વ્યાપાર, શીવજીવન અને પાકશાસ્ત્ર-જો વિષયોને અહીં ગૌણ વિષયો નહીં રાખવામાં આવતા. પરંતુ ડૉક્ટરન યોજનાનો સ્વીકાર કર્યા પછી ફેચ લાગતાં મુખ્ય વિષયોના દારમાં ગૃહવામાં આવી હતી. આ શાળામાં ડૉક્ટરનો અમલ શરૂ થયો તે પહેલાં મુખ્ય વિષયોને સમગ્રપત્રમાં દર્શાવ્યાં રચાત મળેલું રહેતું અને ગૌણ વિષયોને અમુક જ કલાકો મળતા. શાળાના ચાલતા સમયમાં બાળકો સંગીતથી શાળાને રાજ ગજવી મૂકતા તેથી મેગીનનો કાર્યક્રમ તો રાજ ચાલતો તેમ હતીએ તો ચાલે. મચારતો બધો વખત મુખ્ય વિષયો માટે રાખવામાં આવતો અને ગૌણ વિષયો માટે બપોર નહકડી કરવામાં આવી હતી. ધીમે ધીમે સંગીત અને કલાને પણ મુખ્ય વિષયો જેવી જ પ્રયોગશાળાની બૃમિશ ઉપર લઇ જવામાં આવ્યા અને તેમના માટે અર્ધસમયી શિક્ષકને બદલે સંપૂર્ણ શિક્ષકની ગોઠવણ કરવામાં આવી.

થોડા સમય સુધી ડૉક્ટરન યોજના ઉપર શિક્ષકમંડળમાં ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી. એક દિવસ એકએક શાળાના આચાર્ય પાંચે એકબીજા શિક્ષકને આપી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા બોલાવ્યા. આ શિક્ષકો સામાન્ય ક્ષેત્રના શિક્ષકો જેવા જ હતા. શિક્ષકના કંધમાં પટેલાની મોટી સંખ્યાના કરતાં તેઓ વધારે કે ઓછા શુદ્ધિચાળી ન હતા. જૂની શિક્ષણપદ્ધતિથી કામ કરવામાં પોતાના થયેલા ઓછા વત્તા અસંતોષનો અનુભવ તેમણે વ્યક્ત કર્યો. તેમાંના ધણાઓએ કથુબ કથું કે જૂની પદ્ધતિથી દરેક વિષયમાં નિષ્ણાન થવાની જે મોટી ફરજ શિક્ષકને માથે ઉભી થાય છે તેને જ પરિભ્રામે તેઓ 'સમ બદર કે વેપારી' (Jack of all and master of none) જેવા બની રહે છે. દરેક શિક્ષક ખાત્રી આપી કે પોતાના શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીને સમ ઉત્તમ કરવા માટે તેઓને કદિ પણ નિવારી

ખીલું પગલું આ નવી યોજનાની પૂર્વ તૈયારી રૂપે શાળાના સાધનોની પુનર્વ્યવસ્થા કરવાનું હતું. ભૂગોળને લગતું બધું સાહિત્ય - પુસ્તકો, નકશા, ગોળા વગેરે-એક ઓરડામાં એકઠું કરવામાં આવ્યું. વધારાનું સાહિત્ય જે ભવિષ્યમાં કામ આવે તેમ જળાયું તેને અલગ રાખવામાં આવ્યું. ખીજા વિષયોના સાધનોની ખાજ-તમાં પણ તે જ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું અને છેવટે તે જ તત્ત્વને અનુસરીને શાળાના પુસ્તકાલયને પણ જૂદાં જૂદાં પ્રયોગમંદિરોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યું. શાળામાં નવાં પ્રાણુ આવવા લાગ્યો છે એમ તો આટલી શરૂઆતથી પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગ્યું હતું. આ નવી કાર્યદિશાએ શિક્ષકોમાં પણ નવો જ પ્રાણુ રેળ્યો. તેઓ પોતાની વચ્ચે હરિદ્રાષ્ટ કરવાને બદલે મિત્રભાવે એક ખીજાને સહકાર આપવા લાગ્યા. દરેકને એમ લાગવા માંડ્યું કે પોતાના સહકાર્યકર્તાની સાથે જરા પણ ધર્મણ થયા વિના, પોતાના કાર્યના ભાવિ ક્ષેત્રને વિશાળ અને ચોક્કસ સ્વરૂપ હવે જરૂર મળશે. હા, કેટલાએકને થોડીએક કુશંકાઓ થઈ ખરી. કેટલાએક બહીતાં બહીતાં એમ પણ જણાવ્યું કે આ નવી અને મોટી યોજના વ્યવહારની એરણુ ઉપર ચડશે ત્યારે જરૂર નિષ્ફળતા મેળવશે. થોડાક સાશંક થઈને એમ પણ બોલ્યા કે જે કેટલાએક તોફાની વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોની સુંદરમાં સુંદર યોજનાને પણ તોડી પાડવાનું જીદિમળ ધરાવવા માટે નામાંકિત થએલા છે તેઓ જ આ નવા પ્રયોગનો કચ્ચર-ધાણુ વાળશે તો ? પરંતુ આ બધા તર્ક વિતર્કોનો અને અનિષ્ટ માટેની શંકા કુશંકાઓનો આચાર્ય પોતાના હૃદય આશાવાદથી આનંદી ચહેરે પ્રતિવાદ કર્યો. નવી યોજનાની ચમત્કારિક શક્તિઓમાં તેને વિશ્વાસ હતો અને તે તેણે જોસબેર બધાની આગળ ધર્યો. તેણે જણાવ્યું કે યોજનાનો અમલ શરૂ થશે તે થડીએ જ

વિદ્યાર્થીઓનો નિર્દેશ સમી જશે તેમાં તેને લેશ, પણ સંકે નથી.
“ પરિસ્થિતિ બદલી નાખો કે તુરત દયાળુ બદલાએલું જ મનજનું.
દયાળુ બદલાયું કે પરિણામ પણ ફરી મનું જ મનજનું. ” આ તેના
આચાર્યનાં શબ્દો હતા.

ઉક્ત શાળામાં ડૉક્ટરન યોજનાને દાખલ કરવાનો નિર્ણય
સવને અને ધરો તેથી સાદિત્યની દૃષ્ટિથી તેમ જ માનસદાસની
દૃષ્ટિથી તૈયાર થવાને માટે જે વખત જોઈએ તેટલા વખત મળી
સકે. જૂની વર્ગશિક્ષણની પદ્ધતિ અનુસાર જે દાગીયાં મુકવામાં
આવ્યાં હતાં તેને પાંચ પાંચની દારમાં સામસામાં દરેક પ્રયોગ-
મંદિરમાં ફરીથી ગોડવી દેવામાં આવ્યાં. આ નવી ગોડવણનો ઉપ-
યોગ સરળતાથી થવા ખાતર દરેક દાર ઉપર ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ એવા
નંબરો મુકવામાં આવ્યા કે જેથી દરેક શ્રેણીનો વિદ્યાર્થી પોતાને
જ પાટે ગોડવી રાખેલી દાગીયાની દાર વાપરે. વળી જૂદી જૂદી શ્રેણી-
ઓને તુરત જ ઓળખી શકાય તેટલા માટે દરેક શ્રેણી વાર જૂદા
જૂદા રંગની ચિહ્નોનો પણ મુકવામાં આવી અને પ્રગતિમાપન
માટે બાલિમન માફને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું. મોટા
ઝોરડામાં ૧૫૦ ખાનાં ઉમાં કરવામાં આવ્યાં અને તેના ઉપર પણ
ચિહ્નોનો મોડવામાં આવી. જૂની પદ્ધતિમાં પાતપોતાના દાગીયામાં
જે અનેક વસ્તુઓ વિદ્યાર્થી સંઘરેલો હતો તેને બદલે હવે તેનું
પોતાની ઉપયોગી એવી બધી જ વસ્તુઓ પોતાને માટે નક્કી કરેલા
ખાનામાં જ મુકવાની હતી. શાળાના ચિનકલાના શિક્ષકે દરેક
પ્રયોગમંદિર માટે એક એક મોટું પાટીયું પણ ચીનરી આપ્યું અને
તેના પાટીયાને દરેક પ્રયોગમંદિરના મુખદ્વાર ઉપર લટકાવવામાં
આવ્યું. શાળા બદારની ઓચરીમાં એક જાડેગનનું પાટીયું મુકવામાં
આવ્યું અને તેના ઉપર પ્રયોગમંદિરના માફને રાખવાની ગોડવણ

આવી. આ પ્રમાણે શાળાની ગોઠવણમાં જરૂરી એટલા કેરકારો કરી લેવામાં આવ્યા.

પહેલાં એક શિક્ષકને બધા જ વિષયો સોંપવામાં આવતા તેને બે હવે દરેક શિક્ષકને વિષયનિષ્ણાન બનવાનું હતું અને એક જ વિષય સંભાળવાનો રહેતો. ત્રીજે જણાવેલી કામની વહેંચણી પ્રમાણે એ બાબતનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

શિક્ષક	વિષય	શ્રેણી
શ્રી ૦ ક	ગણિત	૪, ૫, ૬, ૭, ૮.
શ્રી ૦ ખ	અંગ્રેજી	૪, ૫, ૬, ૭, ૮.
શ્રી ૦ ગ	ઇતિહાસ	૪, ૫, ૬, ૭, ૮.
શ્રી ૦ ઘ	ભૂગોળ	૪, ૫, ૬, ૭, ૮.
શ્રી ૦ ચ	વિજ્ઞાન	૪, ૫, ૬, ૭, ૮.

શાળામાં માસના વીસ દિવસો દરમ્યાન દરેક શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને કેટલું કામ કરવાનું રહે તેનો નિર્ણય કરવા માટે બધી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓની બહુજ સંભાળપૂર્વક અને વિચારપૂર્વક સરેરાશ કાઢવામાં આવી. આવી સરેરાશને પરિણામે સ્વાધ્યાયના અગત્યના પ્રશ્નો નિમ્નલ લાવી શકાયો.

આ તપાસના પરિણામે શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને માટે નક્કી કરેલા કામનું પ્રમાણ પણ બહુ મોટું છે તેમ જણાયું. શિક્ષકને પણ તે વખતે સમજાયું કે સ્વાધ્યાયમાં કરવાના કામનો કેટલો વધારે પડતો ભાર વિદ્યાર્થીના ઉપર કાઢવામાં આવ્યો હતો! પછી તે સ્વાધ્યાયમાં કાપકટનું કામ લાયક કરવાનું અગત્યનું કામનું વિદ્યાર્થીઓએ સત્વ દરમ્યાન જે કામ થયું હતું તેનો સ્વીકાર કરી જૂનું જૂનું વર્ગના કામની ગણતરી કરવામાં આવી અને તેમાં

નેટલું કાપી નાખવામાં આવ્યું. વિષયના અભ્યાસમાં પણ કેટલુંક કામ જોડ્યું કરી તેમાં પણ કાપ મૂકવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે સ્વાધ્યાયો તૈયાર કરવાનું કામ પૂરું થયું. ત્યાર પછી એવી વાર જે જે રંગની પટ્ટીઓ મૂકવામાં આવી હતી તે રંગના જેવી જ સ્વાધ્યાયની પટ્ટીઓ બનાવી ટાંગવામાં આવી. તેના ઉપર સ્વાધ્યાયને યોગી દેવામાં આવ્યા અને પછી પ્રયોગમંદિરની બહાર જે જાહેરાતનાં પાટીયાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં તેના ઉપર તેને ટાંગી દેવામાં આવ્યા. માખલા તરીકે ઇતિહાસના પ્રયોગમંદિરની બહાર પાંચે એવીઓના ઇતિહાસને લગતા સ્વાધ્યાયો ટાંગી દેવામાં આવ્યા. તે જ પ્રમાણે બીજા વિષયોનું પણ થયું. દરેક વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિગત વિદ્યાસતી નોંધ લેવા માટે પ્રયોગમંદિરની અંદરના પાટીયા ઉપર પ્રયોગમંદિરના રંગીન કાગળ ઉપર તૈયાર કરેલા માફને પણ ટાંગાડવામાં આવ્યા.

વળી લાંબી રંગના દિવઓમાં અભ્યાસ કરવા માટે દરેક શિક્ષકને યોજનાની વિગતવાર હકીકત પૂરી પાડવામાં આવી. નવા સત્રની શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓ ફરીથી એકઠા થયા ત્યારે આચાર્ય શાળાના કામની પુનર્રચનાનો અને તેને અગે થએલા ફેરફારોનો વિદ્યાર્થીઓને મામાન્ય ખ્યાલ આપ્યો અને 'કોન્ટ્રેક્ટ હાર્ડ' અને 'માફને' કેમ વાપરવા તે સંબંધે માહિતી આપી. બધા વિદ્યાર્થીઓને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે હવેથી ધંતને અને સમયપત્રકને નિહાંજલિ આપવામાં આવી છે. હવેથી કામની રજા લીધા સિવાય પણ તેઓ પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રયોગમંદિરમાં શાંતિથી પ્રવેશ કરી શકશે અને પોતાની મરજીમાં આવે તેટલા વખત સુધી પોતાના ગ્રંથ વિષયનો અભ્યાસ કરી શકશે. સવારના ૯ થી ૧૨ સુધીના ત્રણ કલાક હવેથી તેમના પોતાના કક્ષામાં જણવામાં આવશે.

અંતે તેમના ઉપયોગ માટે પણ તેઓ ગોને જ વ્યક્તિગત જવાબદાર ગણાશે. દરેક વિદ્યાર્થીને જે દ્રાઢ વિષયમાં જેટલી મુશ્કેલીઓ હોય તે પ્રમાણેનો તે વિષયને સમય આપવાની વહેંચણી કરવાનું કામ પણ તેઓએ જ કરવાનું રહેશે. આ ઉપરાંત તેમને જો પણ જાણાવવામાં આવ્યું કે સ્વાધ્યાયનો ઈન્ડેક્ટ પૂરો થયે પ્રગતિમાપન અર્થે તેમની તપાસ કરવામાં આવશે, તેમજ તેમણે પોતાના કામને ઠીક રીતે હાથ ધર્યું છે તે રીતની પણ તપાસ રાખવામાં આવશે.

બાર વાંંગે ચોથી ઈણીના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના કામનો અહેવાલ ગણિતના પ્રયોગમંદિરમાં શિક્ષક શ્રી૦ કને દહી આવવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ શિક્ષકે જ અત્યાર સુધી ગણિતના પ્રયોગમંદિરમાં 'સર્વસામાન્ય સલાહકાર શિક્ષકનું કામ કરેલું હતું. તે જ શિક્ષકે ઉક્ત ચોથી ઈણીના વિદ્યાર્થીઓને ગણિત સંબંધે પાઠ આપ્યો. તે જ પ્રમાણે પાંચમી ઈણીના વિદ્યાર્થીઓને શ્રી૦ ખ પાસે જવાનું, છઠ્ઠી ઈણીના વિદ્યાર્થીઓને શ્રી૦ ગ પાસે, સાતમી ઈણીના વિદ્યાર્થીઓને શ્રી૦ ઘ પાસે અને આઠમી ઈણીના વિદ્યાર્થીઓને શ્રી૦ ચ પાસે જવાનું કહેવામાં આવ્યું. તે તે શિક્ષકોએ સર્વસામાન્ય સલાહકાર શિક્ષકો તરીકે પ્રયોગમંદિરમાં કામ કર્યા પછી હવે ખાસ ઈણીના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાનું હતું. આ પહેલાં જ દિવસે આ યોજનાના સામાજિક તેમજ નૈતિક દરિયાઈદુઓ સંબંધે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કશો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહોતો. યોજનાની અખાબુઓ સંબંધે પહેલાં તો વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ સાથે વાતચિત કરવામાં આવી અને પછી જ વિદ્યાર્થીઓ સાથે તે મુદ્દાઓ છેડાયા.

શરૂઆતમાં જોકે જરા ગભરાટ થયો પરંતુ બહુ જ થોડા વખતમાં વિદ્યાર્થીઓમાં નવી યોજના સંબંધે રસ ઉત્પન્ન થયેલો જણાવા લાગ્યો. પહેલી જ સવારે નવી યોજનામાં પ્રવેશ કરાવવાની બુદ્ધિથી

આચાર્યે જૂદી જૂદી મંડળીઓ પાડી આવી. દરેક ક્રેડીમાં ત્રીસ ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ દના તેથી દરેક ક્રેડીમાંથી ૭ ૭ વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આયા, અને પાંચે ક્રેડીઓમાંથી મળીને ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓને જૂદા જૂદા પ્રયોગમંદિરમાં જવાનું અને ત્યાં જઈને તેમને મદદ કરવા માટે દાગર રહેલા શિક્ષક પાસેથી વિશેષ સલાહ લેવાનું સચવવામાં આવ્યું.

એક શિક્ષકના પ્રયોગમંદિરમાં તે દિવસે સવારે જે બનવા પામ્યું તેનો અહેવાલ બીજા બધા પ્રયોગમંદિરના અહેવાલોનો સચક થઈ પડ્યો. આ રીતે તે અહેવાલ.

દરેક ક્રેડીને માટે જે દાળીયાંની દાર અલગ અલગ રાખવામાં આવી હતી તેની આસપાસ દરેક ક્રેડીની મંડળીને ગોડવી દેવામાં આવી. પછી બહારના જાહેરાતના પાડીયા ઉપરથી જૂદા જૂદા સ્વાધ્યાયોને ક્રેડીવાર વહેંચી દેવામાં આવ્યા. દરેક મંડળીમાંના એક વિદ્યાર્થીએ તે ખૂબ ધીમેથી વાંચવાનું અને બીજાઓએ સંભળવાનું હતું. આ વખતે પ્રયોગમંદિરના શિક્ષક દરેક મંડળીમાં ફરતા રહે અને જ્યાં જ્યાં સલાહ, સૂચના અને મદદની જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તે આપતા રહે. ત્યાર પછી દરેક વિષયને માટે એક એક એમ દરેક વિદ્યાર્થીને નોંધપોથી આપવામાં આવી. આ પોથી વિદ્યાર્થીની મરજી હોય તો તે પ્રયોગમંદિરમાં છોડતો જાય અથવા તો તેના પોનાના ખાસ ખાનામાં પણ મૂકી શકે. આજો સ્વાધ્યાય એક વખત વંચાર્થ ગવા જાઃ દરેક વિદ્યાર્થીને તેની એક એક નક્કર આપવામાં આવી અને પોતપોતાના દાળીયા ઉપર દાગળી ગખવા માટે જે પૂંકું મૂકવામાં આવ્યું હતું તેમાં સાચવી રાખવાની સૂચના પણ સાથે જ કરવામાં આવી. આટલું થઈ રહ્યા જાદ વિદ્યાર્થીઓને દામ શરૂ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું અને દામ

કરતાં કરતાં પોતાની જ ટોળીના વિદ્યાર્થી સાથે મસલત કરાવી તેમજ જરૂર પડે તો શિક્ષકની સલાહ લેવાની છૂટ આપવામાં આવી. જ્યારે કોઈ પણ એક વિદ્યાર્થી પહેલાં અકવાડિયાના સ્વાધ્યાસને અમુક ભાગ પૂરો કરે ત્યારે તે પ્રયોગમંદિરમાંથી તેને મનપસંદ કોઈ પણ બીજા પ્રયોગમંદિરમાં જવાનું તેને સૂચવવામાં આવ્યું; પરંતુ પ્રયોગમંદિર છોડી જતા પહેલાં પોતે કરેલા કામનું માપન પોતાના તેમજ શ્રેણીના ગ્રાફ ઉપર તેણે નોંધાવી જવાનું કહેવાયું.

નવી ઘટનાની રૂપરેખા વિદ્યાર્થીઓ વીસ મિનિટમાં ઝીલી શક્યા અને પછી તુરત જ અભ્યાસ માટે કામે લાગ્યા. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસમાં તક્લીન થઈ ગયો ત્યારે તો ઝોરડામાં નિરવ શાંતિ પથરાઈ ગઈ. અથવા તો તે પ્રયોગમંદિરના શિક્ષક પાછળથી કહ્યું તેમ 'આખો ઝોરડો સાચા અને ઉડા અભ્યાસના વાતાવરણથી ભરપૂર બની ગયો હતો.' સવારે એક પછી એક વિદ્યાર્થી થોડા થોડા વખતને અંતરે પોતાનું કામ સંપૂર્ણ કરવા લાગતો અને પછી તેનો શિક્ષક તેને પૂછતો કે હવે તે કયા પ્રયોગમંદિરમાં જવા ઇચ્છે છે. શરૂઆતમાં આખો પ્રશ્ન ખૂબ આવશ્યક જણાયો, કારણ કે એક વિષયનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી બીજા કયા વિષયનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થી હાથ ધરવા ઇચ્છે છે તેની ખબર આવા પ્રશ્નથી પડતી. ઉપરાંત આવી જતના પ્રશ્નથી વિદ્યાર્થીને હિંમત અને ઉત્તેજના પણ મળતાં. જો આ પ્રશ્નના જવાબમાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું દિલ ઢ્યુપડ્યુ દેખે તો નિર્ણય કરતા સુધીમાં તેને તે જ પ્રયોગમંદિરમાં રાહ જોવાનું કહેવામાં આવતું. બીજા પ્રયોગમંદિરમાંથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી આ પ્રયોગમંદિરમાં આવતો ત્યારે અહીંનો શિક્ષક કોઈ મહેમાનને આવકાર આપે તેવી જ રીતે તેને આવકાર આપતો. આમ થવાથી શરૂઆતમાં જે મુંઝવણ તેમજ

માનસિક દુઃખનું રૂઢે છે તે નીચું જતું, અજ્ઞાન એક આત્મ
વિદ્યાની વાળાવવાનો અંશભિન્ન જાણે નીચું જાણુ વિદ્યામણી
કૃતિસ ક્રિતિરૂપ જાણે શરૂઆતથી જ નહિ પણ મધ્ય દર્શન.

અજ્ઞાનની ગોઠવણ મુજબ આજ રાત્રે રૂઢે કેટલીકે નમી
કર્તા પ્રમાણેના પ્રયોગમંદિરમાં જતા નાના કિપાને પોતાનો અદેવાય
આપો અને ત્યાર પછી કિપોને તેને જરૂર મિનિટ મુદ્દાનો મીઠા
પાક આપો અને આવાકિયામાં તેજ પોતાને કરવાનો કમ જનાઓ
આ પાતાના કમની અંદર રોજ જુદા જુદા વિષય દાખ પાવાનો
દનો. રોજના આવા પોતાના મમણેને પાછળથી સંમેલન (confer-
ence) નું અભિપ્રાન આપવામાં આપું, કારણ કે એક આપો
વર્ગ (જેમણે વિદ્યાર્થી અભિનય અમવા તે રવેઅંગે ઉભી કંઈકી
નાની મંડળી દારા પ્રયોગમંદિરના મમણ દરમિયાન જુદા જુદા
વિષયોનો અજ્ઞાન કર્યા કરેનો દનો તે) પોતાના સ્વાધ્યાયના જુદા
જુદા પ્રમો ઉપર અંદર અંદર મમણ માટે આ જ વખતે એકઠો
મળેનો દનો. આવાં મમેલનોમાં ઉત્સાદનું જાણે કે પૂરે વહેતું.
અર્થોએ થની તે ખરેખર મંગીન દની અને જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને
ઉપદારક નીચડની.

આ શાળામાં વિષયોના જે નિષ્ણાનો નિરીક્ષક તરીકે
રોજનામા આવ્યા દના તેઓ અજ્ઞાતિયામાં એક વખત શાળાની
મુલાકાત લેતા. તેઓને પણ આ નવી યોજનામાં ખૂબ રમ પડવા
લાગ્યો. હવે તો આવો નિરીક્ષક કોઇ પણ સવારે શાળામા આવી
શકેતો અને જુદા જુદા વર્ગમાં આંટા માર્યા મિત્રાવ પોતાના
ખાસ વિષયના પ્રયોગમંદિરમાં જતા પૂર્ણ ઉત્સાદ અને ખંતથી
અજ્ઞાસ દરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓને નીલાળી શકેતો. સ્વાધ્યાયોનું
પરીક્ષણ જ માત્ર પોતાના વિષયની પ્રગતિ જનાવવાને જાસ હતું.

પહેલાંની માફક અવસ્થા કેમ રાખવી અને વર્ગમાં નિયમન શી રીતે ઉભું કરવું તે બાબતમાં શિક્ષકોના જ્ઞાન સલાહથી ભરી દેવાને બદલે હવે તે બીજા શિક્ષકો તેમજ નિરીક્ષકોની સાથે જૂદા જૂદા મુદ્દાઓ ઉપર ચર્ચાઓ કરી શકે તે અને વિષયોનું એકીકરણ નિર્માણ કરવા પ્રયત્નો કરે તે. આની સાથે સાથે જ એક જ પુસ્તકોદ્ય-યાધ્યક્ષ એક પ્રયોગમંદિરથી બીજા પ્રયોગમંદિરમાં ફરતો રહી પુસ્તકોની સંભાળ રાખવા અને અદ્યક્ષ બદલ કરવા શક્તિમાન બને તે.

ત્યાર પછી તો દિન પ્રતિદિન આ નવી યોજનામાં વધારે ને વધારે ફેરો જણાવા લાગી. ધીમે ધીમે આ નવી યોજનાને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓને મન અભ્યાસ પણ રમત જેટલો જ આનંદનો વિષય થઈ પડ્યો.

સ્વાધ્યાયની રચના

હોલન મોજાની જરી ફેરવેના આધારે તેના સ્વાધ્યાયો ઉપર છે એમ દેવોમાં જના પણ અનિયંત્રિત નથી. સ્વાધ્યાયો નંબર કરવામાં જેટલી ફેરવે અને જેટલી જુદી વાપરવામાં આવી દશે જેટલા પૂરતી ફેરવે હોલન મોજાના પ્રવાહને મજવાની છે એમ મમજવું. પોતાને કરવાના કાર્યોમાં માંડા અને અપૂર્ણ જ્ઞાત જુદા જુદા સ્વાધ્યાયો આરંભ જ વિદ્યાર્થીને મજવાની છે તે વાત જો આપણને સિદ્ધોને મળે હિતરી જાય તો જ સ્વાધ્યાયોની અમલ આ મોજામાં ફેરવી છે તે સમજાય.

સ્વાધ્યાયોનો સમુદયન વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે કે અભ્યાસનાં જુદાં જુદાં અંગોની રૂપરૂપેના રજુ કરવાનું કામ આ સ્વાધ્યાયોથી જ સંભાવ છે.

વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને કરવાના કાર્યોને મેળ તેમની શક્તિઓની સાથે મેળવવાના પ્રયત્ને સિદ્ધોને ધ્યાન ખૂબ જોડ્યા જ હયું છે. અને હતાં વ્યક્તિગત શિક્ષણની દૃષ્ટિથી મોટા વર્ગોની અંદર વિદ્યાર્થી ઉપર વ્યક્તિવાર ધ્યાન આપવાનું કામ જોઈએ નેટલા પ્રમાણમાં જતી નથી જ શક્યું. એકાદ પાઠ્યપુસ્તકનાં મોક્ષ દરેક પાનાના અભ્યાસ બધાને મોટે ભાગે કરવાનો હોય છે અને ઘણી વખત તો એમ પણ બને છે કે એક વિષયને માટે જે

સમય નક્કી કરવામાં આવ્યો હોય છે તે સમય લગભગ ખલાસ થવા આવે ત્યારે જ બરાબર તેનો અભ્યાસ થવાની શરૂઆત થવા લાગે છે; અને આ વખતે તો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંનેનું ચિત્ત પછીના સમય તરફ દોરાવા લાગ્યું હોય છે. આવી પરિસ્થિતિ હોય તો ઉતાવળમાં નક્કી કરેલા સ્વાધ્યાય બરાબર સમજવામાં વિદ્યાર્થી પોતે નિષ્ફળ નીવડે તેમાં કશી જ નવાઈ નહિ; અને ઘણી વખત તો સ્વાધ્યાયનો વિષયની સાથેનો સંગ્રહ પણ ધ્યાનમાંથી ખસી જાય !

બરા સ્વાધ્યાય માટેની પહેલી શરત એ છે કે તે લખાઈને આપેલો હોવો જોઈએ, નહિ કે મોઢેથી. વળી તે સ્પષ્ટ જોઈએ એટલે કે કંઈ દિશામાં કામ કરવું છે તેનો વિદ્યાર્થીને ચોક્કસ ખ્યાલ મળે તેવો દિશાસૂચક હોવો જોઈએ. સ્વાધ્યાય તૈયાર કરતી વખતે શિક્ષકના મનમાંથી એ ખ્યાલ તો જરૂર નીકળી જવો જોઈએ કે વિદ્યાર્થીને પાઠ શીખવવા માટેની પોતાને ઉપયોગી એવી કાંઈ યોજના પોતે તૈયાર કરવા બેઠો છે. તેને તો એક એવી યોજના તૈયાર કરવી છે કે જે વિદ્યાર્થીએ કરવા ધારેલા કામના ચોક્કસ વિભાગોને પહોંચી વળવા માટે તેને મદદ રૂપ થઈ પડે. સાચો સ્વાધ્યાય તે છે કે જે વિદ્યાર્થીના દૃષ્ટિગિન્દુથી કાંઈ એક સંપૂર્ણ કામના અમુક વિભાગને પહોંચી વળવા માટે તૈયાર કરાયો હોય.

નાની ઉંમરમાં બહુ જ થોડાં બાળકો એવાં માલુમ પડે છે કે જેઓ કામ કેવી રીતે કરવું તે ગ્રેજુએટી જાણી જાય. ડૉક્ટર યોજનાનો હેતુ તો મુખ્યત્વે તેમને આ વસ્તુ શીખવવાનો છે. તેથી શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થી પાસેથી વધારે પડતા કામની આશા નહિ રાખવા માટે શિક્ષકે સાવધાન રહેવું જોઈએ. આખોયે ‘ડૉન્ટ્રેડ’

વિદ્યાર્થીઓની માનસિક શક્તિઓના પ્રમાણમાં રજુ કરાયેલો હોય તે જ વિદ્યાર્થીનાં સર્વમાહિત્ય (versatility), સાધનસંપત્તિ (resourcefulness) અને કાર્યક્ષમતા (efficiency) ચોક્કસ પ્રમાણમાં વિકસી શકે. પોતાના મગજ કાર્યને સમજવાને માટે તે વસ્તુ વિદ્યાર્થીની શક્તિઓની મર્યાદા બહારની દરગીઝ ન હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી પોતાના કાર્યને પહેંચી વળવા માટે ચતુરાઈ અને હતાપણથી પોતાના વખતની વહેંચણી કરવા જેમે અને તેને પ્રમાણસર પૂરું કરવા માટે વિચાર કરવા જેમે તે પહેલાં પોતાના સ્વાધ્યાયને સંપૂર્ણપણે સમજવા તે શક્તિવાન થયો હોવો જોઈએ. જે કાર્યને વિશે પોને પહેંચી વળશે તેવી વિદ્યાર્થીને શક્તિ હોય છે તે જ કાર્ય રમ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને પરિણામે વિદ્યાર્થીની મર્જનાત્મક શક્તિઓનો વિદાસ કરી શકે છે.

એક જ ઉમરના અને એક જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે જુદાં જુદાં પ્રમાણે દેખાતી રીતે ઓછું વસ્તુ હોવાના ક્યાં ક્યાં અનુભવ થવા છે, સાંત્વે સ્વાધ્યાય જગ સહેજા કરવા તે ધણી વખત સામગ્રી નીવડતું છે. આને પરિણામે એક જ વર્ગના પાંચ જુદી જુદી શક્તિઓના ત્રણ ઈશ્ટીઓના વિદ્યાર્થીઓને તે બંધ એમનો બનાવી સકાય મીઠી ઓછો સ્વાધ્યાય તે ઈશ્ટીની સાવકાત મેળવવા માટેની અગત્યની બાજનોની મિદિ પૂરો જ રહે; અને તેને પહેંચી વળવા માટે વર્ગના ઓછી જુદાવાળા વિદ્યાર્થીઓના મગજ ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે પડેલો બે.તે ન રહે. જેની જુદી સાધારણ રીતે કીક ગણાય તેને માટે મધ્યમ સ્વાધ્યાય રહે, અને સાંત્વે હંમે સ્વાધ્યાય પ્રખર જુદાના વિદ્યાર્થીઓ માટે અત્યંત જ રાખવામાં આવે જેમ જેમ કાર્ષ વિદ્યાર્થી આગળ પગલાં માંડેલો જાય અને બૌદ્ધિક વિદાસ સાધેલો જાય-આતુ' દરેક કોઈન મોજનાતો.

પ્રયોગ શરૂ કર્યો પછી બહુ જ થોડા વખતમાં નજરે આવવા લાગે છે-તેમ તેમ તેને સૌથી સહેલા સ્વાધ્યાયમાંથી સૌથી અધરા સ્વાધ્યાયમાં ખસેડી શકાય. પરંતુ એક વાત ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે એકવિધતા (uniformity) એ કાંઈ રીતે પ્રગતિનો પર્યાય ન ગણી શકાય.

શરૂઆતમાં એક જ મહિના માટેનું કામ પૂરતું ગણાય અને આને પણ સામાહિક વિભાગોની અંદર વહેંચી દેવાય તો ઠીક. કારણ કે તેમ કરવાથી જેમ જેમ વિદ્યાર્થી આગળ પ્રગતિ કરતો જાય તેમ તેમ પોતાની પ્રગતિ માપવાનું તેને સરેલું થઈ પડે. વળી આમ કરવાથી અમુક ભાગ પૂરો કર્યાનો તેને જલદી સંતોષ થાય છે અને આગળ પ્રયાસો માટે તેને ઉત્તેજન મળે છે. પરંતુ આમ બનવા પામે તેટલા માટે સ્વાધ્યાયો એક અભ્યાસક્રમની માફક રચાવા જોઈએ; તેમાં કેટલું કામ કરવાનું છે તેનો જ માત્ર નિર્દેશ હોય તેટલું બસ નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીને મદદગાર થઈ પડે તેવી બધી જ મુશ્કેલીઓ તેમાં થએલી હોવી જોઈએ. અને ઉત્તર આપવા માટેના ચોક્કસ પ્રશ્નોની યાદી પણ તેમાં સામેલ થએલી હોવી જોઈએ. આ ઉપકરક મુશ્કેલીઓ અથવા તો મિસ પાર્સલ્સ જેને Interest pockets કહેવાનું વધુ પસંદ કરે છે તે, સ્વાધ્યાયનું બહુ જ અગત્યનું અંગ બની રહેલું હોયું જોઈએ. અહીં જ શિક્ષકનું વિદ્યાર્થીના માનસનું સાચું જ્ઞાન પ્રદર્શિત થાય છે. પોતાના સ્વાધ્યાય નૈવાર કરવામાં પોતાના વગના દરેક વિદ્યાર્થીની ખાસિયતો અને વક્તવ્ય શિક્ષકના ધ્યાન બદલ ન જ હોવાં જોઈએ. Interest pockets ઉમાં કરવામાં આ નજર બહુ જ જરૂરી છે. 'આ વચ્ચે અને તે બુદ્ધિ' એના આત્મચર્ચક શબ્દોથી સ્વાધ્યાયને ભરી દેવાને બદલે 'અનુક્રમ વાચન તમને બહુ

જળવાતી જોઈએ તે જળવાઈ શકે જ નહિ. પોતાના ખાસ વિષયને અભ્યાસક્રમના બીજા વિષયો કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવા તરફ શાળાના તમામ વિષયનિષ્ણાન શિક્ષકોનું સામાન્યતઃ વલણ હોય છે. પોતાના વિષયને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવાના લોભમાં બીજા વિષયોને જે વખત યોગ્ય રીતે મળવો જોઈએ તે વખત ઉપર પણ તેઓ વિષયનિષ્ણાત શિક્ષક તરફ મારે છે. દરેક વિદ્યાર્થીની શક્તિઓ, રસ અને જિજ્ઞાસાવૃત્તિનું બધાય શિક્ષકોનું સમૂહગત અવલોકન અને વિદ્યાર્થીઓના માનસનો તેઓનો સમૂહગત અભ્યાસ ભેજો કરી કામ કરવા માટે બધા શિક્ષકો તૈયાર હોય તો જ અને ત્યારે જ સ્વાધ્યાયોમાં બધા વિષયોનું સંતોષકારક એકીકરણ શક્ય બને છે. આટલા માટે જ જાહેરાતનાં પાટીયાં વિદ્યાર્થીના ઉપયોગ માટે બધાં પ્રયોગ-મંદિરોમાં ચોડવામાં આવે તે અગાઉ જોખામાં જોખા એક અકસાડિયા પહેલાં તો અંદર અંદરની ચર્ચા માટે શિક્ષકમંડળ પાસે તે જરૂર આવવાં જોઈએ. આમ થાય ત્યારે જ દરેક વિષયને માટે નક્કી કરેલા કાર્યમાં વધારા ઘટાડા કરી બુદ્ધિપૂર્વક તેમનો મેળ મેળવવામાં શિક્ષકો ખરો સહકાર સાધી શકે. આમ બને એટલે પછી સ્વાધ્યાયોનો પ્રશ્ન કોઈએક શિક્ષકનો અલગ પ્રશ્ન નહિ રહેતાં આખા શિક્ષકમંડળનો પ્રશ્ન બની રહે અને તેના ઉકેલ માટે પણ આખું શિક્ષકમંડળ જવાબદાર અને જાગૃત રહે.

સગર શાળાના રિત ખાતર કરવાના કામની આખી યોજના એક સંગઠનસ્ત્ર વસ્તુ સમગ્રતઃ અને ગણાય તે અત્યંત આવશ્યક છે. સ્વાધ્યાયોની આરીક તપાસ કરવાથી એક વિષયના કામનો બીજા વિષયના કામ સાથે કેવી રીતે સંબંધ સાધી શકાય તે ધ્યાનમાં આવવી શકે છે. ઉદાહરણાર્થ વિજ્ઞાન કે દંતિદાસમાં કોઈ ખાસ એક વિષય ઉપર લખવાનું કામ સ્વાધ્યાયમાં નોંધવામાં આવ્યું હોય

તો/બાપાસિદ્ધક, કામ ક્ષેત્ર નિર્મલ થાવું કે કર્મ થાવું કે મૌખિક વાનમિત થાવું પોતે જાતે તેમાંથી દામ કરી શકે છે. આવી શાળાના આચાર્યની એક એ પણ ફરજ છે પડે છે કે દરેક વિદ્યાર્થીનિષ્ઠાન શિક્ષકને સમજાવી દેવું કે તેના વિદ્યાર્થી મહત્વનો આધાર, ખીલ શિક્ષક પાસે પોતાના વિદ્યાર્થી પોતે કરેલા નવીન પ્રયત્નના નિવેદન ઉપર અને તેના વિદ્યાર્થી ખીલ શિક્ષકોનો જોડણ પ્રમાણમાં તે મદદાર સાધી શકે તે સદાશર ઉપર જ મોટે ભાગે અવલંબી રહેશે. રહેશે.

સ્વાધ્યાયની આ દિશાનો પ્રશ્ન એટલો બધો અગત્યનો છે કે તેના સમર્થનમાં એક દૃષ્ટાન્ત રજૂ કરવું વધારે ઠીક થઈ પડશે. દેશનો-વિષય સમજો. દેશવિભાગ ખરી રીતે તો આખી શાળાનો વિભાગ છે, નહિ કે માત્ર દેશશિક્ષકનો. દેશશિક્ષક તો સમગ્ર શિક્ષકમંડળની વતી તે વિદ્યાર્થી જવાબદારી માથે લઈને ફરતો હોય છે. જો દેશમંદિરની અંદર ફરવું દામ જ તેવું પોતાનું દામ હોય અને તે પણ વાર્ષિક પ્રદર્શન વખતે દેખાડવા પૂરતું જ હોય તો તો તે દેશ નથી પરંતુ કોઈ નિર્જીવ વસ્તુ માત્ર છે! શાળાના દરેક દરેક મંદિરની અંદર પ્રસરી જઈને પોતામાં રહેલા આજુ દારા તે કે મંદિરમાં ચેતન રહે તે જ સાચી કલા કહી શકાય. આટલા માટે દેશશિક્ષક પોતાના સદાશરીઓમાં તેમજ પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાના વિષય તરફ ખરે રસ ફેળવતો જોઈએ. કોઈ પણ એક વિષય સર્વત્રેષ છે એવી દલીલ ઉપર વિદ્યાર્થીઓને તે વિષય પાછળ રૂબરૂ વધારેમાં વધારે વખત ગાળવાનું કહેવું તે તેમની પાસે થઈતો દુર્ઘટિય કરાવવા સમાન છે. જો દરેક શિક્ષક સમજી જાય કે આખી યોજનાની અંદર તેણે તેના પોતાના વિદ્યાર્થી એવી રીતે અધ્યયન કરાવતો છે કે જેને યોગ્યતાએ તે સમગ્ર યોજનાને ઉપ-

કારક થઈ પડે, તેમજ ને તે એમ પણ સમજી જાય કે પોતાના વિષયની સાથે ખીજા વિષયોનો મેળ મેળવવા માટે પોતાના સહ કારીઓને તેણે પોતાની સાથે જ લેવાના છે, તો પરિણામ બહુ જ સુંદર ને વધારે લાભદાયી લાવી શકાય. શિક્ષકોએ એ પણ ન વિસરી જવું નોંધએ કે અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવા માટે તેમજ જૂદા જૂદા વિષયોના જૂદા જૂદા સ્વાધ્યાયોનું એકીકરણ સાધવા માટે તેઓ પોતે જ જવાબદાર છે, નહિ કે વિદ્યાર્થીઓ. શિક્ષકોની ફત્તેહનું માપ વિદ્યાર્થીઓનો દષ્ટિકોણ કેટલો બદલાયો છે તેમજ આખી યોજનાને તેમણે કેટલો આવકાર આપ્યો છે તે વસ્તુ ઉપર અવલંબેલું છે.

‘ થિયટ્રમ્સ યુનિવર્સિટી સ્ટ્રેટ ’ની અંદર મિસ પાર્કહર્સ્ટ અને તેના સહચારીઓએ આખો પ્રશ્ન જે રીતે હેજો છે તેનો ઉલ્લેખ અહીં અસ્થાને નહિ જ ગણાય. ત્યાં ભૂગોળનો શિક્ષક ભૂગોળના પ્રશ્નોની નોંધ માટે દરેક વિદ્યાર્થી પાસે એક એક ખાસ ઇલાયદી નોંધપોથી રખાવે છે. આવી નોંધપોથી ક્લાસના પ્રયોગમંદિરમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. હવે ધારો કે ક્લાશિક્ષક ગૃહશાળાગારની ટ્રાઇ પણ વસ્તુ ઉપર ધામ ચલાવી રહ્યો છે; આ વખતે વિદ્યાર્થી જે ધામ કરી રહ્યો હોય છે તેમાં હાથકારીગરીના જરૂરી લાગો તૈયાર કરવા માટે ક્લાશિક્ષક તેને હાથકારીગરીના ગોરખામાં મોકલે છે અને ત્યાંનું ધામ પૂરું કરીને વિદ્યાર્થી પાંચે પોતાના ક્લામંદિરમાં આવે છે. આ રીતે એક ધામ પૂરું કરવા માટે જોટલા જોટલા વિભાગોની મદદની જરૂર પડે તેટલા બંધાના આવા સાક્ષાત્ સહકારથી તે તે વિભાગોના ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં, આવો સહકાર ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે. પરંતુ આવા વિભાગોનો સુસંયોગ અથવા વિભાગોના ઉપરીઓ વચ્ચે સંપૂર્ણ સમજુત અને આખવટ આગળથી થઈ

હોય તો જ સમ્યક અને છે. દલાશિષ્ટક બુદ્ધિગર્ભમાં કે બીજા વિષયોમાં શું કામ મોંપવામાં આવ્યું છે તે જાણીને જ અમુક આક્રમ વખતે પોતાના દલાશના સ્વાધ્યાયમાં પડી તેના અમુક આક્રમ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને આવી શકે. શરૂઆત બહે નોંધપોથી જેની મામુલી વસ્તુમાં થાય; પરંતુ નોંધપોથીને પણ મુંઝવે બતાવવાથી કલામંદિરનો ખરો અર્થ એક રીતે વિદ્યાર્થીના મન આગળ રજૂ કરવામાં ખરો થાય છે, અને તે રીતે જ દલા વિદ્યાર્થીઓના જીવનનું એક મહત્વનું અંગ થીમે થીમે બની ગયું છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિગત વિષયમાં મહામંડળ (Planetary System) ઉપર ચર્ચા ચાલતી હોય છે ત્યારે ગણિતનો સિદ્ધક અંકગણિત કે બીજાગણિતના પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પાડવા પૂરનો તે સમયનો ઉપયોગ કરી શકે છે, અને દલાશિષ્ટક શરૂરના કોઈ સમસ્યાતપમાં સંધરવામાં આવેલા સુગોષિત આકાશચિત્રપટો તરફ સાર્વનું ધ્યાન ખેંચી શકે છે. તત્ત્વથી તો ઉપયોગી એવી દરેક સ્ત્રીજમાં મુંઝવે હોય છે જ. આ 'ચિદ્દેવ્ય મુનિવર્સિટી રફ્ફ'માં દલાશિષ્ટક અને સંગીતશિષ્ટક પોતાના વિષયોને બીજા વિષયો માટે એટલા તો પોષક અને ઉપકારક બનાવી દીધા છે કે દલા અને સંગીત દરેક પ્રયોગમંદિરની અદર એક જાનનાં પ્રાણપોષક તરવો બની રહ્યાં છે. પરિણામે અભ્યાસ કરવાના બીજા વિષયો જેટલું જ મહત્વ દલા અને સંગીતના વિષયોનું પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, અને તેના અભ્યાસને માટે પણ બીજા વિષયોના જેટલો જ સમય આપવામાં આવે છે. અહીં એવો અનુભવ થયો છે કે જ્યાં જ્યાં થૌર્સ પ્રવેશો છે ત્યાં ત્યાં તે તે વિષયનો અભ્યાસ પ્રાણુવાન બની રહે છે. જેને પ્રયોગમંદિરમાં કામ કરવાનું હોય છે તેના દરેક ક્રિષ્ણશિષ્ટકની પાસે તેની ક્રિષ્ણના તમામ વિદ્યાર્થીઓ જે જે વિષયોનો અભ્યાસ

કરતા હોય છે તે તે બધા વિષયોના સ્વાધ્યાયો પણ હોવાની જરૂર છે, કારણ કે તેવો શિક્ષક બધા સ્વાધ્યાયોથી જાત હોય તો જ વિદ્યાર્થીઓ પોતે કરવાના કામને તે સારામાં સારી રીતે કેમ કરી શકે તે જાણતમાં તેને સલાહ આપી શકે. તેથી જ અભ્યાસક્રમની સજાગ દૃષ્ટિ પણ શિક્ષકમાં આવી શકે છે. સ્વાધ્યાયોના સંબંધમાં એક વાત નોંધવા જેવી છે કે મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ વા તો માધ્યમિક શાળાનાં છેલ્લાં એક બે વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્વાધ્યાયોના પાશ્વિક કે સામાજિક વિભાગો કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જો કે ત્યાં ત્યાં ડૉક્ટર યોગનાની શરૂઆત કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તો સ્વાધ્યાયોના તેવા પાશ્વિક કે સામાજિક વિભાગો તૈયાર કરવામાં ઉંમરનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના દરેક વિદ્યાર્થીને શિક્ષકે જરૂર મદદ કરવી તે વધારે સલાહ ભરેલું છે. જૂની શિક્ષણપદ્ધતિ નીચે ઉછરેલા, શિક્ષકોએ જ ચાવી આપેલા બાહ્ય જોરાએ જળી જવાની શુભામી વૃત્તિવાળા અને પરિણામે શિક્ષકોને અધીનવર્તી વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાના ઉપર નાજેલા કાર્યને — આખા ડૉક્ટ્રીનનો — એક સામયો વિચાર કરવો પણ આકરો થઈ પડે છે. દમેશનું કાર્ય દમેશ કર્યા કરવાની દૃઢ વૃત્તિવાળા એટલે કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ રોજની કમાળી રોજ ખામને રહેતારા વિદ્યાર્થીઓની તેથી ટેવ સહેલાઈથી નાશુક કરી શકાતી નથી. પોતાને પૂર્ણ કરવાના કામ ઉપર એકધ્યાન રહ્યું અને કાર્ય પૂરું કરવા માટે એકલા વખતની યોગ્ય વહેંચણી કરવી તે માટે અચાગ પ્રયત્ન, ખંત તથા આવડતની જરૂર રહે છે. આજે સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ એમ વિચારે છે: “શિક્ષકની ખફમીમાંથી બચી જવા માટે મારે દરેક કેટલું કામ કરવાનું નાની છે ?” એવે બદલે આ યોજનામાં જેઓ ધીમે ધીમે આમ વિચારના માર્ગે: “હું ક્યા અને કેટલે

નજનો છું અને તે નજનાઇ દાઢી નાખી તે વિષયમાં દુશિયાર બનવા-માટે મારે હવે શું કરવાનું રહે છે ?” આવી જાનનો ફેરફાર તે ખરી રીતે તો દાર્શનિકનો તેમજ ખુદ શિક્ષક તરફનો પણ સમજાનો વૃત્તિનો ફેરફાર છે. જે વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં ઓછામાં ઓછું કામ કરવાના વલણવાળા હોય છે તેઓ જૂઠા જૂઠા શિક્ષકોનું માનસ ઓળખી દારવામાં કાંઈ અજાન રીતે આધાક બની ગએલા હોય છે. ન દગ્ગા શકાય તેવી પ્રેરણાથી તેઓ સમજી જાય છે કે હવે શિક્ષક હવે કામ વધારે માગે છે, હવે શિક્ષક વિદ્યાર્થી પાસેથી હવે કામ તૈયાર માગશે અને તેમને કેવી રીતે સતિાવવા. પરંતુ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે આ ફસાણા શિક્ષકનું કામ અને તે ફસાણા શિક્ષકનું કામ તેવો દાર્શનિક પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કાંઈ પણ રિચિતિમાં વિદ્યાર્થીને પ્રતિજ્ઞાધક જ થાય છે. નૈતિક દૃષ્ટિથી તપાસતાં પણ આવી પરિસ્થિતિમાં બારે જોખમ રહેલું છે, કારણ કે સહુથી શિક્ષક તેના વિદ્યાર્થીને આત્રગ ધક્કેમવા સહચાય છે. અને વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન પાછું દેવાનો જેટલા પ્રમાણમાં વધારે પ્રયત્ન શિક્ષક કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં સામી જાણુએ વિદ્યાર્થી સ્વપ્રયત્નોથી જ્ઞાનને પચાવવાની ઓછી ને ઓછી વૃત્તિવાળો થવા માટે છે, એટલે કે શિક્ષક જેટલું વધારે શીખવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેટલું વિદ્યાર્થી ઓછું શીખે છે.

સ્વાધ્યાયો રચવામાં જૂઠા જૂઠા વિષયોને અસત્તન જૂઠી જૂઠી રીતે જ દાખ કરવાના હોય છે. પરંતુ જિજ્ઞાસા પ્રધાને અલગ રાખીને પણ જેટલાએક સર્વમામાન્ય મુદ્દાઓ તો દરેક શિક્ષકે સ્વાધ્યાયની રચના કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થી જાને જ ઓછામ તેમજ અજાનરકામ કરે તેમ આજને ઇચ્છા રાખે તો તેને જરૂરી એટલા બધા સાધનો પૂર્વ પાડ્યા તે અપૂર્ણ

કરજી અને છે. શિક્ષકે પોતાના જ્ઞવાધ્યાયની રચના કરતી વખતે જૂદી જૂદી દશ રીતિઓનો નિર્દેશ કરવાની ટેવથી ખૂબ સાવચેત રહેવું ઘટે છે. કારણ કે સ્વાધ્યાયોમાં ગમે તેટલા જૂદા જૂદા કટકા કરવામાં આવ્યા હોય તો પણ વિદ્યાર્થીને જે તે ખરી રીતે એક સળંગસૂત્ર સ્વાધ્યાય તરીકે દેખાય નહિ તો પોતાને કરવાના કામની ચોક્કસ અને સળંગ આંકણી કે સ્પષ્ટ દર્શન તે કરી શકતો જ નથી. આટલા માટે વિદ્યાર્થીઓની સરળતાની ખાતર યુક્તિથી શિક્ષકે એક જ સ્વાધ્યાયના જૂદા જૂદા દશ કટકા ભલે કર્યા હોય પરંતુ તે બધાય કટકાને એક એવી સાંકળથી જોડી દીધેલા હોવા જોઈએ કે વિદ્યાર્થીને તો તે એક અને સળંગ જ સ્વાધ્યાય લાગે. કાંઈ એક મકાનને તૈયાર કરવા માટે તેના ઉપર દશ જૂદા જૂદા કંત્રાટીઓ કામે લાગે અને શિલ્પીએ તૈયાર કરેલા નકશાને ણીલકુલ પણ ખ્યાનમાં રાખ્યા સિવાય પોતપોતા પ્રરતા દશ કટકા તૈયાર કરે તો મકાનની જે કંઠંગી દશા થાય તેવી જ કંઠંગી દશા સ્વાધ્યાયની આખી યોજના તૈયાર કરવામાં કામે લાગેલા શિક્ષકા એક ખીજનો સહકાર સાધ્યા વિના તે કામ કરવા બેસે તો આખી યોજનાની થાય. અને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓનાં મન અને શક્તિનો વિકાસ થવાને બદલે હાસજ થાય. કાંઈ એક મકાનને તૈયાર કરવામાં મૂળ યોજના ઉપર જેટલું લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે તેટલું જ લક્ષ્ય આ સ્વાધ્યાયોની રચનામાં આપવું પણ જરૂરી છે.

સારા સ્વાધ્યાયમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ તેની રૂપરેખા અહીં આપતી ઉપયોગી થઈ પડશે. આ રૂપરેખા જ્ઞાતા વિદ્યાર્થીઓને માટે સામાહિક વિભાગોવાળા માસિક સ્વાધ્યાય તૈયાર કરવામાં તેમજ મોટી ઉંમરના અને આગળ વધેલા વિદ્યાર્થીઓ હોય તો સામાહિક વિભાગો સિવાયના સળંગ માસિક સ્વા-

ખાગો તૈયાર કરવામાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે.

વિષય

વર્ગ વા યોગી સ્વાધ્યાયનો ક્રમ

ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દાઓ

આત્મ માસના કામનો પ્રસ્નાવ

પહેલું અડવાડિયું

૧ વિષયોગ

૨ પ્રશ્નો

૩ લેખનકામ

૪ મુખપાઠનું કામ

૫ સંમેલનનો અથવા તે
મૌખિક પાઠો

૬ આલોકન-ગૃહી

(References)

૭ પર્યાય (Equivalents)

૮ બુલેટીન અભ્યાસ

૯ વિભાગીય કાપકૃપ-

ફટકાટ.

બીજા, ત્રીજા કે ચોથા અડવાડિયા માટેના સ્વાધ્યાયો માટે થોડાએક કે બધા મુદ્દાઓ કામમાં લઈ શકાય. સામાન્ય રીતે બધાં મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રખાય તેા ઠીક, કારણ કે દરેક છૂટો કટકો પોતે સ્વતઃ એક એકમ પણ છે તેમજ આખા માસના સ્વાધ્યાયનો એક ભાગ પણ છે. બની શકે ત્યાં સુધી તેા મથાળામાં પણ એકરૂપતા જાળવવા તેા તે ઈચ્છતા જેવું છે. સ્વાધ્યાયનો ક્રમ શાળાના કામ કરવાના વર્ષના મહિનાઓની સંખ્યા પ્રમાણે મૂકવો જોઈએ. ઉદાહરણાર્થ:-

યોગી

વિષય

સ્વાધ્યાયનો ક્રમ

બીજા

બુગોળ

૩

બીજાનુભવી શિક્ષકના લાભાર્થે ઉપર કહેલા દરેક મુદ્દાના સંબંધમાં થોડીએક વિગતવાર સૂચના મૂકવી ઠીક થઈ પડશે.

પ્રસ્તાવ

સ્વાધ્યાયમાં પ્રવેશ કરાવવાની બુદ્ધિથી બહુ જ થોડાં વાક્યો-વાળું સાદું એવું નિવેદન તે પ્રસ્તાવ. દૂંઢમાં પ્રસ્તાવ એટલે એક પ્રકારનું Interest pocket.

વિષયાંગ

વિષયાંગ એટલે કાંઈ એક વિષયનો અમુક એક ભાગ, તેની એકાદ બાબત. ધારો કે વિષય ભૂગોળનો છે તો વિષયાંગ 'હિંદુસ્તાન' કે 'તેલુના દેશ' કે એવું કંઈક હોઈ શકે. નાના વિદ્યાર્થીઓને વિષયાંગ તો જરૂર આપવું જ જોઈએ. કાંઈ એક મધ્યવર્તી વિચારોની વિકાસ માટેનું તે એક સાધન થઈ શકે.

પ્રશ્નો

પ્રશ્નોની અંદર અનેક જાતનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આપણે આવી આવી જાતના પ્રશ્નો પૂછી શકીએ. નકશાઓ દોરી લાવવા, માપની આંકણી કરવી, રસ્તાઓની રેખા દોરવી અથવા તો કાંઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશને પહોંચી વળવા માટે જરૂર પડે તો ચિત્રોનો અભ્યાસ કરવો. પ્રશ્નોની અંદર દાખલા ગણવા કે સિદ્ધાંતો તૈયાર કરી લાવવા તેનો પણ સમાવેશ થઈ શકે. અનુવાદ કે સંગીતનું કાર્થ એક પ્રકરણ પણ મૂકી શકાય; તેમજ દલાની કાંઈ યોજના કે ચિત્રની છાપણી પણ પ્રશ્નના રૂપમાં મૂકી શકાય. વિજ્ઞાનના કાંઈ એક પ્રયોગને પણ આવો જ પ્રશ્ન ગણી શકાય.

લેખન કામ

આની અંદર જેટલા જેટલા લખાણની વિદ્યાર્થી પાસેથી આશા રાખવામાં આવતી હોય તે બધાયનો સમાવેશ થઈ શકે. આવાં લખાણો જે તારીખે પૂરાં કરવાનાં હોય તે તારીખનો પણ નિર્દેશ તેમાં થવો જોઈએ. આ લખાણો વિદ્યાર્થીની નોંધપોથીમાં

કરવાનું' હદી લાઇય, તેમજ જૂદા કામમાં સખી આપવાનું
પણ હદી લાઇય.

· મૌખિક કામ

દિવસ મોટે કમી, નિવસો કે આંદાઓ તૈયાર કરવા, તેમજ
આશરજની કાંઈ વસ્તુ કે કાંઈ ગાયન, અથવા તે કાંઈ સિદ્ધાન્ત
આદિ રાખવો તે બધું આ મયાગા નીચે આવી જાય.

અંગેશનો

મૌખિક પાઠના જે દિવસે કાંઈ એક ખામ વિાપની ચર્ચા
કરવાની હોય તે દિવસનો નિર્દેશ અહીં થવો જોઈએ કે જેથી
પોતાની જવાબદારી હિપર તે વિષય સંબંધે ચર્ચા કરવા
માટે તેમજ પોતાની પાસે તે સંબંધમાં જે કાંઈ હોય તે રજુ
કરવા માટે તૈયારીનો વખત વિદ્યાર્થીને મળે.

આલોકન-પૃચ્છા

જેટલાં જેટલાં પ્રગતીનો કે ચોપાનીયાના લેખોનો વિદ્યાર્થીને
આખાર લેવાની જરૂર જણાય તે બંધાવનાં નામો અને પાનાંનો,
તેમજ તે બધું કયે કેશળેથી લાય લાગશે તેની સૂચનાઓનો નિર્દેશ
કરવાનું કામ આ મયાગા નીચે કરવાનું રહે.

અર્થાય

વિદ્યાર્થીના પોતાના પ્રગતિપત્રક હિપર પોતાની પ્રગતિ
કેવી રીતે નોંધવી તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ અહીં થવાની જરૂર છે.
કારણ કે પ્રગતિપત્રક એ વિદ્યાર્થીએ કરેલા કામનું પ્રતિબિંબ
છે, અને પોતાની વિશેષ જરૂરીયાતોને કાંઈ કાંઈ તેને પહોંચી
વળવા માટે સ્પૃતિ રૂપ છે. આ પ્રગતિપત્રક તેણે દરેક પ્રયોગ-
મંદિરમાં તેમ જ સંગેશનોમાં પણ લઈ જવાનું છે. હુંકમાં તે

અવેશપત્રિકા જેવું બની રહે અને તેના ઉપર રોજરોજ પ્રગતિ નોંધાતી બન્ય. કોઈ ખાસ પ્રસંગો સિવાય આખા માસનું કે આખા અડવાડિયાનું કામ એક જ બેઠેકે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાનું નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

જો કોઈ પણ અડવાડિયાના સ્વાધ્યાયમાં ભાગ્યની અંદર વ્યાકરણ, તરલુમો કે માળિક કામને પાંચ એકમનું કામ ગણવામાં આવ્યું હોય તો સાથે સાથે જ તે કામ કરવા માટેના વખતનો પણ નિર્દેશ કરવો આવશ્યક છે. દાખલા તરીકે વ્યાકરણના બે એકમ ગણવામાં આવશે, તરલુમાના પણ બે એકમ ગણવામાં આવશે અને મૌખિક કામનો એક એકમ ગણવામાં આવશે. માસિક સ્વાધ્યાયની અંદર વિષય જો માતૃભાષા હોય તો વાચનને પાંચ એકમનું એટલે કે એક અડવાડિયાનું અને લેખનને પંદર એકમનું એટલે કે ત્રણ અડવાડિયાનું કામ ગણવું ઠીક થઈ પડે.

બુકેટીન અભ્યાસ

જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ પ્રયોગમંદિરના જાહેરાતના પાટીયા ઉપર કાંઈ નકશા કે ચિત્રો ટાંગવામાં આવ્યાં હોય અને તેના ઉપયોગ કોઈ એક વિષયના અભ્યાસમાં આવશ્યક હોય, અથવા તો જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ પાસે પ્રદર્શિત કરેલા સંગ્રહમાં કાંઈ પણ ઉમેરો કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવી હોય ત્યારે સ્વાધ્યાયની રચનામાં આ મુદ્દાને સ્થાન આપવું જોઈએ.

વિભાગીય છૂટછાટ

આ મુદ્દા ઉપર આગળ થોડું ઘણું તો કહેવાઈ ગયું છે, તો પણ ફરીથી એટલું કહેવાની જરૂર છે કે કોઈ પણ એક વિષયમાં બીજા વિષયને લગતું કોઈ પણ કામ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે વિષયના સ્વાધ્યાયમાંથી તેટલું કામ થએલું છે એમ ગણીને

તે માગી આપવું જોઈએ. કામચલાુ તરીકે વિજ્ઞાનના વિષયમાં કોઈ એક ઉત્તરપત્ર જો મારી બાણમાં કામચલાુ હોય તો માતૃભાષાના સ્વાધ્યાયની અંદર નિમ્નલેખનની બાગતમાં તે વિદ્યાર્થીનું તેટલું કામ આપું કરવાનું મળી શકાય. જ્યારે જ્યારે આવી છટકાટ આપવાની હોય ત્યારે ત્યારે સ્વાધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે તે કામચલાુ હોવું જોઈએ. પ્રશ્નો, લેખન કામ અને મૌખિક કામનાં વચ્ચે જે મથાળાં મૂકવામાં આવ્યાં છે એ બધા તો એવા મુદ્દા છે કે જેનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ પછો નિહતો છે. ઘણી વખત પ્રશ્ન જ મૌખિક કામનું સ્વરૂપ પકડે છે અને ક્યારેક વળી મૌખિક કામ કોઈ એકાદ પ્રશ્નનું અનુવર્તી હોય નેમ પણ જાય છે. બાણની અંદર કોઈ એક પુસ્તકની સમાલોચના લખી આપી એ મુખ્ય પ્રશ્ન હોય તો વળી વિજ્ઞાનમાં સાદાત્વ પ્રયોગ મુખ્ય પ્રશ્નનું સ્વરૂપ પકડે અને તેનો લેખન અહેવાલ મૌખિક સ્વરૂપે રહે. લેખન કામને પ્રશ્ન તરીકે નહિ પરંતુ કોઈ એક પ્રશ્નના અહેવાલ તરીકે જો મળવાનું હોય તો તેને પ્રશ્નના મથાળા નીચે નોંધ મૂકનાં લેખન કામના મથાળા નીચે મૂકવું જોઈએ.

પરંતુ સ્વાધ્યાયની રચનામાં મુખ્ય અને મૌખી મદદરતો મુદ્દો ખ્યાનમાં રાખવાનો તો એ છે કે વિદ્યાર્થીને કયું કામ કરવાનું છે તેનો ખબર જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેમાંથી નેતે મળી રહેવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી પાસેથી શું અપેક્ષિત છે ને જાણ નેતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મળવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ કામ કરતી વખતે જે જે મુશ્કેલીઓ દબી મરવાનો સંભવ હોય તેનો પણ ઉત્તેજ સ્વાધ્યાયમાં થવો જોઈએ. અસખ્ય આવા પ્રશ્નોના કામ માટે માગ સિદ્ધો આપણને જોઈએ અને તે માટે સૌની નાજર મગ્ન અધ્યાપનમંદિરો તરફ જ દેખા અધ્યાપનમંદિરોમાં બીજા કોઈ પણ જાણત કરનાં સિદ્ધાંતો અગત્ય

અર્થમાં સંસ્કારી બનાવવાના પ્રયત્નો જો કરવામાં આવે તો આજે આપણને જોઈએ છીએ તેવા શિક્ષકો એક કાળે સમાજને જરૂર મળી રહે. વળી શિક્ષકોને તાલીમ આપવામાં બાળકોનો સ્વભાવ, તેમની મનઃસ્થિતિ અને તેમનો વિદ્યસક્તિ સમજવાને તેઓ શક્તિમાન થાય તેટલા ગાંઠે માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ અધ્યાપનમંદિરોમાં એક અગત્યનો વિષય ગણાવો જોઈએ. ઉપરાંત કોઈ ખાસ વિષયના ઉંડા અને સચોટ અભ્યાસ માટેની પણ જે જે જરૂરીઆતો હોય તે બધી પૂરી પાડવાનું પણ અધ્યાપનમંદિરમાં જ થવું જોઈએ. જે શિક્ષક બાલસ્વભાવને અને તેની જરૂરીઆતોને પિછાની શકે છે, અને જે શિક્ષક પોતાની સંભાળ તળે મૂકાએલાં બાળકોનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાની પોતાની એક પવિત્ર દ્રશ્ય સમજે છે, તે શિક્ષકને હાલ્ટન યોજના દ્વારા શાળાને પુનર્જીવન આપવામાં ઘણી પણ મુશ્કેલી કે મુંઝવણ ઉભી નહિ જ થાય. આ શિક્ષક જો પોતાના વિષયમાં ખરેખરો નિષ્ણાત હશે તો પોતાના વિષયને સંકુચિત કે મર્યાદિત પણ નહિ જ બનાવે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની અંદર આજે ઇતિહાસ ભારે મોટું રાષ્ટ્રીય દષ્ટિગિન્દુ નગર આગળ રાખીને શીખવાય છે. ઘણી વખત તો એમ પણ બને છે કે વિદ્યાર્થી ઉપર બાળે અબાળે એવી જ અસર થાય કે દુનિયાની શરૂઆત સાચેસાચ જ અમેરિકન વર્ષ ૧૭૧૬ થી થઈ! આવું શિક્ષણ દેશાભિમાની ગણાતું હશે પરંતુ તેની જે સંકુચિત અને વિપરીત અસર વિદ્યાર્થી ઉપર થાય છે તે કોઈ પણ રીતે ઇચ્છવા જેવી નથી. કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસને દુનિયાના ઇતિહાસના એક અંગ તરીકે શીખવવાથી તેમજ બીજા બધા વિષયોને પણ માનવતાના વિશાળ દષ્ટિગિન્દુથી શીખવવાથી જ બાળકને સાચા શહેરી તેમજ સાચા મનુષ્ય બનાવી શકાય.

સ્વાધ્યાયના નમુના

ડૉક્ટરન યોજનામાં સ્વાધ્યાયનું મહત્ત્વ જોવું તેનું નથી. આખી યોજનાનો હલ ટક્ક આધાર સ્વાધ્યાયની રચના ઉપર રહેલો છે. સ્વાધ્યાય એટલે વિદ્યાર્થીને કરવાના અભ્યાસક્રમનો વિભાગ. આ સ્વાધ્યાય દ્વારા કરવાના અભ્યાસને કેવી રીતે પહોંચી વળવું તેનું માર્ગદર્શન વિદ્યાર્થીને કરાવવામાં આવે છે. સ્વાધ્યાય જો કુચળતાથી તૈયાર કરાએતો ન હોય તો વિદ્યાર્થીને તે કંટાળો ઉપજાવે તેવો અને નીરસ થઈ પડે છે. ક્યારેક વળી એમ પણ બનવા પામે છે કે સ્વાધ્યાયની ખામીના પરિણામે અભ્યાસનું વસ્તુ વધારે વિકટ; અને વધારે ગોટાળાવાળું બની જાય છે. ડૉક્ટરન યોજનાની અંદર દરેક પ્રયોગમંદિર માટે વિષયનિષ્ણાત શિક્ષકની જરૂર સ્વીકારાઈ છે તેનું સ્પષ્ટ અહીં છે. શિક્ષક પોતે જો વિષયનિષ્ણાત ન હોય તો મને તેટલો પદ્ધતિનો જાણુકાર કે ડૉક્ટરન યોજનાનો અભ્યાસી, હોવા છતાં પણ મોગ સ્વાધ્યાય તૈયાર કરી શકવાનો જ નથી.

ડૉક્ટરન યોજનાનો ઉદ્દેશ તે વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર કામ કરતો; કરી મૂકવાનો છે. આથી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખી જવાબદારી સ્વીકારીને અભ્યાસ કરવાની ઉત્તમ રીત તેને મળતી જોઈએ. સ્વાધ્યાય એટલે શિક્ષકને બદલે બોલતો કાગળ એવું જો બની જાય તો પણ યોજનાનો મૂળ ઉદ્દેશ તો માર્યો જ જાય. આટલા માટે જ

સ્વાધ્યાયમાં વિષયાંગ, પ્રશ્નો, બુલેટીન્સ વગેરે મૂકવા જતાં જો તે એવો બની જાય કે વિદ્યાર્થીને તે તૈયાર કરવામાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિ વાપરવાપણું કે ઝાઝો વિચાર કરવાપણું ટશું રહે જ નહિ, તો તેના સ્વાધ્યાયના કરતાં તો વર્ગશિક્ષણ વધારે સારું લેખી શકાય. વર્ગશિક્ષણમાં શિક્ષકને વસ્તુ, વસ્તુની પસંદગી, ગોઠવણ, સાંભળનારની લાયકાત કે સુચિ તેમજ વસ્તુનિવેદનની કળા વગેરે ઘણાં તરત્વો ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવાનું હોય છે; નહિતર વર્ગશિક્ષણ જરૂર નિષ્ફળ જવાનું. સ્વાધ્યાયની અંદર આ વસ્તુનો ઉપયોગ લંબાણ મારફત કરવાનો હોય છે. તેથી શિક્ષકનું કામ વધારે કઠણ, વધારે ગંભીર અને વધારે જવાબદારી ભરેલું બને છે. સ્વાધ્યાય વાંચ્યા પછી વિદ્યાર્થીને એક પ્રકારનો માનસિક સંતોષ અને આનંદ ઉપજવો જોઈએ. તેના મનમાં કરવાના અભ્યાસ સંબંધેનો આત્મવિશ્વાસ પેદા થવો જોઈએ અને છતાં તેની હુસાસા પણ ખૂબ ઉત્તેજિત થવી જોઈએ. આમ બનવા પામે તો જ તે સસર્વક અને ઉત્સાહભરે તથા આત્મવિશ્વાસથી અને અપાટાનંધ પોતાના કામને પહોંચી વળવા માટે પ્રયત્નો આદરવાનો વર્ગમાં સમૂહ પાસે લાપણુ આપવા કરતાં આ કામ ફેટલું વિદ્ય છે તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવી શકે. વળી વર્ગશિક્ષણમાં સમૂહ પાસે લાપણુ આપવાનું હોવા છતાં તેમાં શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થીની સામે વ્યક્તિગત પણ ઉભો જ હોય છે. તેને સહેજ વહેમ પડે કે સહેજ શંકા થાય કે તુરત જ વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત પ્રશ્નો પૂછીને કે વાનો કરીને પણ વિદ્યાર્થીને તે ઝાગળી કાઢી શકે છે, અને જ્યાં જોટલી જરૂર જણાય તેટલી મદદ તેને આપી શકે છે. પરંતુ આવી સ્વાધ્યાય રચનામાં આનું આ જ કામ હોવા છતાં તે વધારે ગંભીર સ્વરૂપ પડે છે. સ્વાધ્યાય રચની વખતે વ્યક્તિગત દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાની નજર

આમે શાખવાની આધે આધે જ શિક્ષકને આજ્ઞા મળે. એ જિજ્ઞાસુ કરવાનો કહેવાનો કહે છે. અને મળે ત્યજ દેવા જતાં અગ્નિને દાનિ ન થઈ જાય, તેમજ અગ્નિ તરફ નજર શાખવા જતાં મનુષ્ય વિમગ્ન ન જાય તેવી પૂરેપૂરી શાગૃહ શાખવી પડે છે. સ્વાધ્યાય એવો દોષો જોઈએ કે જેમાંથી મનુષ્યના જાણે પડી ન જાય જતાં અગ્નિને તે બધેમેમનો બારી સો, કોઈન મોજના અગ્નિમત વિદ્યામ શાખવાની દિશાન કરે છે જતાં મનુષ્યને જિજ્ઞાસુ નથી. આજ્ઞા માટે જ આ યોજનાની અંદર આવડાના મિદાન જોડતું જ મદદતું રથાન સદાશરના મિદાનને પગ અપાયું છે. આખી યોજનાની રચના એવા પ્રકારની શાખવામાં આવી છે કે જેને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓનો અંદર અંદરનો સદાશર ખૂબ જાગે, આવો સદાશર હોયો યથા દેવમાં સ્વાધ્યાય એક અમલનું સાધન લેખાય છે. આખી પગ સ્વાધ્યાયનું મદદત ખૂબ અંશાયું છે. આમ છે તેથી સ્વાધ્યાયની રચના એવી હોવી જોઈએ કે જેમાંથી વિદ્યાર્થી યોનાનો વ્યક્તિગત વિદ્યાસ સાધી શકે, અને સાથે સાથે સમૂહને પણ ઉપયોગી થયો જાય. વળી સ્વાધ્યાયની રચનામાં રમોત્પાદન એ મુખ્ય અંગ મળાય છે. તેથી આખા સ્વાધ્યાયની રચના પણ એવી હોવી જોઈએ કે જેને લીધે વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીની તેના તરફ અગિરચિ જાગે અને જતાં એક સમૂહ તરીકે આખા વર્ગનો રમ પસુ તેમાં જળીવાઈ રહે. સ્વાધ્યાયની રચનાનું આયું ચિટ્ટ દામ તો તે જ શિક્ષક પાર પાડી શકે કે જેને વ્યક્તિગત તેમજ સમૂહગત માનસશાસ્ત્રો તલરપર્યાં અભ્યાસ હોય. આટલા માટે જ વિદ્યાર્થીના માનસનો પરિચય તેમજ સમૂહના માનસનો અભ્યાસ આ યોજનામાં દામ કરનાર શિક્ષકને માટે અત્યંત આવશ્યક વસ્તુ છે. તે વિનાનો શિક્ષક આ યોજનામાં દિ પગ જળીનૂત થઈ શકે

જ નહિ. આવા માનસના નિષ્કૃત પરિણામ તેમજ તેના ઉડા અભ્યાસ વિના તૈયાર કરાએલો સ્વાધ્યાય તે એક જડ વસ્તુ બની રહે છે. તેમાંથી વિદ્યાર્થીને કદાચ હકીકત મળી શકે, અભ્યાસનું વસ્તુ મળી શકે, કદાચ થોડે કાળે અંશે રીત પણ મળી શકે; પરંતુ એ સ્વાધ્યાયના પરિણામે વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર વિચારક કે સ્વતઃ મુક્તિ-એને વટાવનાર હૃદિમાન મનુષ્ય ન બની શકે. આવા સ્વાધ્યાય તૈયાર કરવા એ જેટલું વિષ્ટ છે તેટલું જ વિષ્ટ યોગ્ય અને ઔચિત્ય સ્વાધ્યાયની વચ્ચેનો તફાવત સોંપી કાઢવો એ છે. આથી આપણા આપણું જ્ઞાનના પરિણામે તેમજ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિના અભ્યાસે આપણે ધણી વખત હેતુવાદ જાહેર કરીએ છીએ, અને ઔચિત્ય સ્વાધ્યાયને યોગ્ય માનવાની જૂઠાં કરી બેસીએ છીએ. આ પારખવાનું કામ ધનું જ વિષ્ટ છે, અને આત્મપરીક્ષાની ટેવ વિનાનો શિક્ષક આ બેઠાં પડી શકે નથી. ધણી વખત તેા વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ હોય તેમજ માનસશાસ્ત્રમાં પણ ડીક ડીક હુમકી મારેલી હોય તેા પણ આપણામાં રહેલું આપણા જ્ઞાનનું મિથ્યા-ભિમાન આપણી આંતર આંતર છે, અને સ્વાધ્યાય રચતી વખતે વિવિધ નજરમાંથી ઉઠી જઈ આપણા જ્ઞાનનું પ્રદર્શન જ પ્રધાન-પણે આપણી નજર આગળ આવી ઉભું રહે છે; પરિણામે તે સ્વાધ્યાય વિદ્યાર્થી માટેનો મરી જઈ આપણા જ્ઞાનના પ્રદર્શનનો નમુનો બની રહે છે. આ વસ્તુથી પણ હરેક વિદ્યાર્થી સ્વાધ્યાય તૈયાર કરતી વખતે ખૂબ ચેતવણી જરૂર છે.

હાલન ચોક્કસની અહર ચોક્કસ અભ્યાસક્રમને જ્યાં સુધી સ્થાન છે ત્યાં સુધી તે અભ્યાસક્રમ નજર વિદ્યાર્થીને દર્શાવવાની હોય. જોકે એ પણ દરેક સ્વાધ્યાય તૈયાર કરનાર માટે જરૂર જ આવશે છે. આપણે અભ્યાસક્રમ તો નક્કી કરી દેવા પામ્યાં છે.

રહેવું છે. તેમાં વિદ્યાર્થીના મંત્ર અ કે દ્યુતિત્યતે દ્રશો જ અવકાશ
 દેનો નથી. આથી વિદ્યાર્થી પરીક્ષા ખાતર તે તૈયાર કરે છે ખરો,
 પરંતુ તેમાં તેને નથી દેનો રસ કે આનંદ. પરિણામે તેના
 વિદ્યાર્થી તો થનો જ નથી; પરંતુ ઘણી વખત ધારા થાય છે.
 પરીક્ષા આવી દીધા પછી કરેલો અભ્યાસક્રમ જૂલો જનારા વિદ્યાર્થી
 યોગે આગે આપણને એક દાખરે હટક દાખ લાગશે. ડાહ્યાના
 યોગનાનો ઉદ્દેશ આ પરિસ્થિતિ ટાળવાનો છે. આથી જ આ
 યોગનાની અંદર જે અભ્યાસક્રમ મુદ્દાપ તે વિદ્યાર્થીની દષ્ટિ
 પીનમાં રાખીને મુદ્દાએલો હોવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પરંતુ તે
 અભ્યાસક્રમ ઉપરથી રચાએલા સ્વાધ્યાયોમાં તો વિદ્યાર્થીની દષ્ટિને
 પ્રાધાન્ય મળેલું હોવું જોઈએ. આનો અર્થ સ્વાધ્યાય તૈયાર કરતી
 વખતે શિક્ષકે વિષયના કરનાં વિધેય તરફ ધ્યાન રાખવું
 એ છે. આગતી આપણી વિષયદષ્ટિ છે તે ફેરવી વિધેયદષ્ટિને દાખલ
 કરવી જોઈએ, અને આમ કરવા માટે તૈયાર કરેલા સ્વાધ્યાયો
 ઉપર આપણે વિદ્યાર્થીઓની દીક્ષા પણ નોતરવી જોઈએ. સ્વાધ્યાય
 યાત્રી આખી રચના જે વિદ્યાર્થીની દષ્ટિથી હમણેલી નહિ હોય તો
 વિદ્યાર્થી તેના ઉપર ખૂબ નિર્દય દીક્ષા જરૂર કરવાનો. પરંતુ આપણે
 પાઠશાળાનું જોઈએ કે તે વિના આપણા સ્વાધ્યાયોનું શુદ્ધિકરણ
 થઈ શકે નથી. કામ ખૂબ આશ્ચર્ય છે; આપણી પામેલી ધીરજ, શાંતિ અને
 વિદ્યાર્થીઓના પ્રકાર સદન કરવાની મોટી તાકાતની અભેદ ગમે
 તેકું છે. પરંતુ આપણે તે કેળવ્યા વિના ચાલી શકે તેમ નથી.
 તેનંદિ દોષ તો આપણા સ્વાધ્યાયો ખોટા થવાના છે, અને
 નિર્દય જેવાના છે. આપણી ધારેલી મુગ્ધા જ નથી આવવાની
 અનિચિત્તા વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર અને જવાબદારીના જીવનમાં જનમને
 અર્થે અભિરૂપિત, રોગી અને કામમાંથી છટકી જવાની

દાનતવાળો બની જવાનો છે. આ બધામાંથી આપણે બચી જવું હોય તો એક જ માર્ગ છે કે સ્વાધ્યાયની રચના વિષય-દષ્ટિને બદલે વિધેયદષ્ટિ રાખીને કરવી જોઈએ, અને તેના ઉપર વિદ્યાર્થીની ટીકા નોતરાવી જોઈએ. આવી રીતે તૈયાર કરેલો સ્વાધ્યાય રસિક અને બોધક હોવાની સાથે જ સાચો માર્ગદર્શક, સ્વતંત્રતાપોષક અને વિદ્યાર્થીમાં જવાબદારીની ભાવના જગાડનારો બની રહેશે. ડૉક્ટર યોજનાના આવા સ્વાધ્યાયની રચનામાં વિદ્યાર્થીને કરવાના અભ્યાસની એકસાથ, તેને માટે યોગ્ય માર્ગનો નિર્દેશ, વિચારને ગતિ આપે તેવો ક્રમ અને વસ્તુ પોતાનું કરી લે તેવી તાકાત આપનાર ભાષા વગેરેની જે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે તો ઉપર કહી તે બધી બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને સ્વાધ્યાયની રચના કરવામાં આવી હોય તો જ સફળ થઈ શકે છે.

સ્વાધ્યાયની રચનાની પાછળનાં તત્ત્વોનો આપણે ઝાંખો એવો પરિચય કર્યો. તેની રચના કરતી વખતે શાળામાં શીખવાતા દરેક વિષયોનું સુસંયોગીકરણ થાય તેની પણ કાળજી રખાવી જોઈએ. આ વસ્તુ પણ મૂળ તત્ત્વની ન હોવા છતાં તત્ત્વની ખૂબ નજીકની છે અને તેની જે અવગણના કરવામાં આવે તો સ્વાધ્યાયની રચના તેટલી અપૂર્ણ જ ગણાય. દરેક વિષયના સ્વાધ્યાય તૈયાર થયા પછી તે બધાનું વાચન તમામ વિષયશિક્ષકો પાસે થવું જોઈએ અને તમામ શિક્ષકોએ તેમાં ઉંડા હિતરીને તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વિષયોનું આવું એકીકરણ કરવામાં ન આવે તો તે પછી સ્વાધ્યાયમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો ‘વિભાગીય કાપડપ’નો મુદ્દો નકામો અને ભાર વધારનાર જ ગણાય. વિભાગીય કાપડપનું મદત્ત બધા વિષયોના એકીકરણમાં છે અને બધા વિષયોનું એકીકરણ તમામ શિક્ષકોના

જુદા જુદા સ્વાધ્યાયના ગાથા અઠવામ વિના અગત્ય છે. વળી પોતાના વિષયના મોદમાં તજાઈ જઈને તે એક જ વિષયનું ચર્ચા કરે. પછી હામ આપી દેવાનો કાવ પણ નેહલા જ પ્રમાણમાં હોવ છે. ખીજા સિફતે અમુક શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને જેલી જાવનું અને કેટલા પ્રમાણમાં હામ આપ્યું છે તે જણવા જોવા વિના ગાથ એક સિફતની જ કમ્પ્લે પ્રમાણે પ્રમાણેનું હામ ધણી વખત વિદ્યાર્થીને માટે વધારા પડતું બની જાય છે અને પછી તેની તૈયારીમાં ખીજા વિષયોને વિદ્યાર્થી અવગણે છે. એમ પણ જાણે છે કે અમુક એક વિષયને મદદરૂપ અપાવાનું વિદ્યાર્થીના પ્લાનમાં આવી જાય છે ત્યારે તે વિષયના પ્રમાણમાં ખીજા વિષયોને કંઈક વધારે ઉત્તરતા અને ઓછા મદદરૂપના ગણવાની અનોદ્યા વિદ્યાર્થીમાં જાય છે. આ અનોદ્યા તેને ખૂબ તુકસાન કરે છે અને અનિચ્છાએ તેમજ અજાનને લીધે તે આડે માર્ગે દોરવાઈ જાય છે. વિદ્યાર્થીને આમાંથી બચાવી લેવાનો એક જ માર્ગ છે કે દરેક દરેક વિષયના પ્રમાણસર સ્વાધ્યાયો રચવા. આટલા માટે પચ દરેક વિષયસિદ્ધાન્તે માટે દરેક ખીજા વિષયના સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ આવશ્યક ધર્મ પડે છે.

સ્વાધ્યાયની રચના કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. સ્વાધ્યાય એ અભ્યાસક્રમનું જ એક અંગ હોવા છતાં શાળાઓ માટે આજે તૈયાર થતા આખા વર્ષના કે સાને વર્ષના એક સામટા અભ્યાસક્રમથી તે કેટલી ભિન્ન વસ્તુ છે તેનો પણ ખ્યાલ વાંચનારને થોડો ધણો આવી શક્યો દરો. ભિન્ન ભિન્ન વિષયોના સ્વાધ્યાય તૈયાર કરવામાં ઘણી વખત પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ, વિધેય અને વિષયની ખામિયત વગેરેને કારણે કેટલાએક ફેરફારો પણ કરવા પડે છે. આથી એક વિષયના સ્વાધ્યાયથી ખીજા વિષયનો સ્વાધ્યાય ઘણી વખત ઉપરક દષ્ટિથી તપાસતાં ખૂબ ભિન્ન દેખાય.

પરંતુ તત્ત્વમાં તે એક જ હોય છે. આ ભેદ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ છે.

અમારા શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ વિનયમંદિરમાં ડૉક્ટરન યોજનાનો પ્રયોગ અલે છે. જે વિષયોમાં તે પ્રયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે તે દરેક વિષયના સ્વાધ્યાયની રચનામાં ઉપર જણાવેલાં દષ્ટિબિંદુઓને લક્ષમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ડૉક્ટરન યોજનાના અભ્યાસીને આવા સ્વાધ્યાયો જોવાથી તેના ગુણદોષ જોવાની એક વ્યવહાર તક મળશે એમ ધારીને ગૂજરાતી, સંસ્કૃત, ગણિત, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાનના સ્વાધ્યાયોના નમુના અહીં આપવામાં આવ્યા છે. આ સ્વાધ્યાયો સંપૂર્ણ છે તેવો દાવો છે જ નહિ; આ તો માત્ર તે દિશામાં અભ્યાસ-પૂર્વક કરાએલા પ્રયત્નો જ માત્ર છે. તેની યોગ્યયોગ્યતાની તુલના કરવાનું કામ ડૉક્ટરન યોજનાના અભ્યાસીઓનું છે.

ગૂજરાતી

ચોથી શ્રેણી

ચોથો સ્વાધ્યાય

પહેલું સપ્તાક

અસ્થાવર ગયા વખતનો સ્વાધ્યાય તમે કીક કીક વખતમાં પૂરો કર્યો ગણાય, જે કે તમારા લેખનમાં તમારે હજી વધારે કાળજીવાળા થવાની જરૂર તો છે જ. આ વખતે જેટલાં લખાણો લખો તે દૂધાં ભલે હોય પરંતુ મુદ્દામર લખાએલાં, શુદ્ધ જોડણીવાળાં અને સ્પષ્ટતાપૂર્ણ હોવાં જોઈએ. ગયા માસમાં વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરવા માટે આપણે પ્રયત્નો કરી જોયા, પરંતુ ગયા માસનું કામ જ પૂરું થઈ શક્યું નથી; તેથી આ માસમાં વ્યાકરણનો વિષય અધિક રીતે સંમેલનો દરમ્યાન તમને કેટલુંજોટ કહેવાનું છે તે હું હી દર્શાવું.

આ વિષય વિષય આપણે સમીક્ષામાં મળીને ત્યાર પછી જ લખીએ.

૩૧

‘વિજયભાઈ દેસાઈ’ના આ લખવાનાં ૨૦ પાનાં પાનુ ઝીલુ-
નરોડે અવગણ્ય કરવા જેવાં છે.

પ્રકાશ ‘મી’ પણ હવે તો તું કરીનાર મળ્યુનાનો, અને
મીસિને મુલાકાતે લેવા વિનંતી કરી.’ એ સંબંધે તમે વિચાર
કરો કે અને એ દસ કેટલાં હોય તે મને પ્રતિભાવદિશમાં જોડે
આપીને જ રહી જઈએ. ‘કેટલાં મળ્યુના મળ્યા નથી’ એ
પત્ર તમે મારો હો? આપણા એક નિમિશનથી અંદર તેના ઉપર
અર્થ કેટલામાં આવશે તે લખીને દરેક વિદ્યાર્થીને તે ઉપર પાતાના
વિચારો વ્યક્તિયવાના છે, તમે જેટલું લખો તે અધ્યાપકોની દસ
અથવા એકાદો દેડો કે જેનું બધું તમારે અર્થદાપમાંથી જાણી
લેવું અને પછી તે નોંધવું.

લેખન: (૧) મિટ્ટેન્સમેન્ટ અને ખીમ્સીલીયાના પ્રસંગના
જેવી કાંઈ કારણપરંપરાનો એક દાખલો લખો. આ કારણપરંપરા
તમને જરાગર લાગે છે? નહિ તો કારણો બતાવો. (૨) ‘જર્મન
મહાન’ એટલે શું તે લખો. (૩) પત્રગિયાં અને મંદ્રાડા જેવા
મત્યુ માટે બેદરકાર, એવાં ખીમ્સ જે કાંઈ પ્રાણીઓ તમે બાણતા
દો તે લખો. (૪) આ આમાસાની ઝડપ આલે છે. આ ઝડપમાં
ક્યાં ક્યાં છવડાંનો એકાએક ઉપદ્રવ શરૂ થાય છે તે નોંધો અને
તેમાંથી ત્રણનું વર્ણન કરો. (૫) ૨૦ પાનાંની અંદર જેટલાં
જેટલાં મોટાં માર્યાના પ્રસંગો આવતા હોય તેટલા નોંધો. (૬)
‘કવચ પોર’ના જેવી જ એકાદ વાર્તા તમે બાણતા દો તે લખો.
(૭) કાર્મ જે લુદી લુદી જાતનાં પંખીઓની લગાઇ બેઠા હોય
તો તેનું વર્ણન લખો. (૮) તમારા ઇતિહાસશિક્ષક પાસેથી ટ્રોજન
યુદ્ધ સંબંધે લખીકત જાણી લીધા પછી તે ટૂંકમાં લખો.

શુભેદીન અભ્યાસઃ રવર, તાલ તથા આરોહ, અવરોહ સંબંધેની દક્ષીણ શુભેદીન ઉપર મૂકવામાં આવી છે તેનો અભ્યાસ કરો. પરશુરામ અને કાર્તવીર્ય સંબંધે પણ શુભેદીન મૂકવામાં આવ્યાં છે તેનો પણ અભ્યાસ કરો.

સંમેલનોઃ ‘ સંસ્કૃતિનાં અભિમાન ’, ‘ અનુભવનો આંક ’ અને ‘ ઈશ્વોપ ’વાળા પ્રશ્નો બારીકીથી વાંચજો. તેમના માટે ખાસ મહેલનો હરવામાં આવશે. તારીખો પાછળથી જાહેર થશે.

નિઝધરેખના નીચેના ચાર વિષયો ઉપર ઝોઝામાં ઝોઝી આગીય આગીય લીટીઓના નિઝધો લખો. (૧) કાપર માણસ (૨) ચોમાસાનું પ્રભાત (૩) ભાવિ ગૂજરાતનું તમારું રવમ. (૪) વહેમો.

કાર્યમાપનઃ કવિતાના અભ્યાસ માટે ૬ એકમ; પ્રશ્નો માટે ૪ એકમ; મુખપાઠ માટે ૨ એકમ; લેખન માટે ૫ એકમ; શુભેદીન અભ્યાસ માટે ૧ એકમ; શબ્દોના મૂળ માટે ૨ એકમ; નિઝધ માટે ૪ એકમ.

સંસ્કૃત

ચોથી શ્રેણી

પહેલો સ્વાધ્યાય

પહેલું સપ્તાહ

સંસ્કૃતમાં સામાન્યઃ પાસે પાસેના શબ્દો જોડીને લખવાની પદ્ધતિ છે. પાછલા શબ્દનો છેલ્લો અક્ષર આગલા શબ્દના પ્રથમ અક્ષર સાથે જોડવો પડે છે. અક્ષરોના આ સંયોગને સંધિ કહે છે. આ સંધિ મળ્યા સત્રના છેલ્લા મહિનામાં તમે શીખી ગયા હો. સંધિ જુદી હરવામાં તો તમને તે વખતે જાદુ મળ પડતી. આસે આપણે ફરીથી સંધિ જુદી કરવાનો આનંદ લઈએ. આ સપ્તાહમાં આપણે દસ પાઠની સંધિ જુદી કરીશું. પાઠો સહેલા છે. આ

વખતે સંધિ માત્ર મુખથી જુદી નહિ કરીએ; જુદી કરીને તમે લખજો, જેથી સંધિના વિવિધ પ્રકાર તમારા ધ્યાનમાં બરાબર આવે. તમારી પાસે નોંધપોથી તો છે જ. તેમાં સુંદર અક્ષરે સંધિ જુદી કરીને બધા પાઠ લખી નાખો. પેન્સિલથી લખશો તો પણ ચાલશે. લખ્યા પછી નોંધપોથી મને બતાવવાની છે.

સૂચના: (૧) લાલ બત્તીનું દર્શન થાય એટલે ડ્રાઇવરને ગાડી ઉભી રાખવી પડે છે. તમે પણ ડ્રાઇવર છો એમ કલ્પના કરો. સંધિમાર્ગ પરની લાલ બત્તીઓ તમે જાણો છો. તે લાલ બત્તીઓ તરફ ધ્યાન રાખશો તો સંધિપૃથક્કરણની ગાડી બરાબર સહીસલામત ચાલશે. (૨) સંધિપૃથક્કરણ શરૂ કરતા પહેલાં મુ. નાનાભાઈના સંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તકના પાઠ ૭૪-૭૫ બરાબર ધ્યાન-પૂર્વક વાંચશો તો પૃથક્કરણ સહેલું થશે.

અન: નીચે લખેલા શબ્દોની સંધિ તમે જુદી કરી ન હોય તો અવશ્ય કરજો. અર્થ કરવામાં તેથી તમને ઘણી મદદ થશે. શબ્દોની પછી કૌંસમાં લખેલા નંબરો તમારી પ્રથમા સુબોધ પાઠાવલિના પાઠના નંબરો છે.

ન્યવાચ્ય (૧) પ્રત્યભાષત (૪) વ્યાહરત્ (૬) પર્યરક્ષત્ (૬) પર્યણયત્ (૬) પ્રત્યગચ્છત્ (૬) અવાગચ્છત્ (૬) અભ્યનંદત્ (૬) અન્વ-ત્તિષ્ઠત્ (૩) પ્રત્યાદિશે: (૮) ઉપાજિગ્રત્ (૯) પર્યપ્વજત (૯) પર્યપોષયત્ (૧૦) વ્યરમત (૧૦)

કાર્યમાપન: પાઠ ૧ થી ૩ ના પૃથક્કરણ માટે ૧ એકમ; પાઠ ૪ ને માટે ૦૧ એકમ; પાઠ ૫ અને ૬ માટે ૧ એકમ; ૭ અને ૮ માટે ૧ એકમ; પાઠ ૯ અને ૧૦ ને માટે ૧ એકમ; પ્રથમ પુસ્તકના પાઠ ૭૪ અને ૭૫ ના વાંચન માટે ૦૧ એકમ; અનને માટે ૧ એકમ. એકંદરે ૬ એકમ.

બીજું સમાહ

આ સમાહમાં આપણે ૭ પાંના અર્થ શીખશું. તે પાંની લુદી કોલી સંધિ નમારી પાસે નોંધપોથીમાં છે. અર્થ કરતી વખતે આ નોંધપોથી ન પાસે રાખજો. હમણાં પાંનાવસિ રાખતા નહિ.

આ સમાહનું કામ ચાર કરો તે પહેલાં આપણે સૌ ...વારે ...વારે મળશું તે વખતે આ સમાહના કામમાં તમને મદદ રૂપ થાય એવી મુશનાઓ દુન્યાવીશ. મારી મુશનાઓ પ્યાનમાં રાખીને કામ કરશો તો મારી પૂર્ણ ખાતરી છે કે અર્થ તમે ઝપાટાબંધ કરી શકશો. નોંધપોથીની અંદર અર્થ લખીને તમે મને બતાવશો ન.

કાર્યમાપન: પાં ૧ અને ૨ માટે ૧ એકમ; પાં ૩ અને ૪ માટે ૧ એકમ; પાં ૫ માટે ૧૧ એકમ; પાં ૬ માટે ૧૧ એકમ; અંતર માટે ૧ એકમ.

ત્રીજું સમાહ

પ્રશ્ન ૧ જો: મયા સમાહમાં ૬ પાંના અર્થ તમે શીખી મયા. તે પાંનાની અંદર વચમાં વચમાં સમાય જોવામાં આવે છે. એ સમાયની વાદી લખીને મને બતાવશો ?

પ્રશ્ન ૨ જો: મુ. નાનામાધના પ્રથમ પુરતકના પાં ૩૪-૩૫ સંભાગ પૂર્વક વાંચી જાઓ. ગતઃ, તાદિત, દૃષ્ટઃ, પ્રીતમ્, મદમ્, એવી જાનનાં રૂપો તે પાંની અંદર આવે છે તેવી જ જાતનાં રૂપો પાંનાવસિના ૭ પાંમાં જે તમે જુઓ તે લખીને મને બતાવો.

પ્રશ્ન ૩ જો: નીચેના મોંઢાની સંધિ લુદી કરો અને અર્થ લખી લાવો:—

અનુરઃ સત્તિ મે મર્તા યદ્વિચલિ ચ તત્પરો ન વાચયતિ ।

તસ્માદ્વ્યધિક્કો મે મ્વયમપિ ઉલ્લિતં દ્વયં ન વાચયતિ ॥ ૧ ॥

કન્યા વરયતે રૂપં માતા વિક્તં પિતા શ્રુતમ્ ।

બાંધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિથાત્રમિતરે જનાઃ ॥ ૨ ॥

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રચન્તિ સ્થાવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ૩ ॥

શરદે ન વર્ષતિ ગર્જતિ વર્ષતિ વર્ષાદિ નિઃસ્વનો મેઘઃ ।

નોત્તો વદતિ ન કુરુતે વદતિ ન સાધુઃ કરોત્યેવ ॥ ૪ ॥

હાર્યમાપ્તઃ પ્રથમ ૧ અને ૨ માટે દરેકે ૧ એકમ; સંધિ
લુટ્ટી કરવા માટે ૨ એકમ અને અર્થને માટે ૨ એકમ.

ચે:થુ' સપ્તાહ

આ સપ્તાહનું કામ અસંત સહેલું છે. આ સપ્તાહમાં આપણે
મુ. નાનાભાઈના સંસ્કૃત દ્વિતીય પુસ્તકનો આરંભ કરીને એકંદર
પ્રથમ પંદર પાક વાંચ્યું. ચૌદ પાકમાં નાનાં નાનાં મુંદર વાક્યો
છે. સંધિ શીખવવાને માટે તે વાક્યો મુ. નાનાભાઈએ રચેલાં છે.
ગયા સત્રમાં સંધિ શીખવતી વખતે તેમાંનાં કેટલાંએક વાક્યો મેં
તમને લખાવ્યાં હતાં. યાજ્ઞે આપણે આ સપ્તાહમાં બધાં વાક્યોના
માધુર્યનો આસ્વાદ લઈએ. વાંચતી વખતે તમને ખીલકુલ ટંટાળો
નહિ આવે એવાં નાનાં પણ સરસ વાક્યો છે. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ
નવો શબ્દ આવશે તે તમે મને પૂછી શકો છો. કાંઈ જોવાને
આગ્રહ અસારે હું તમને નહિ કરું ચૌદ પાકની લુટ્ટી કરેલી સંધિ
લખીને મને બતાવવાની જરૂર નથી. માત્ર પાક તેરમાના ચોથા
વાક્યની સંધિ લુટ્ટી કરેલી મને લખીને બતાવજો. પાક ૧૫ મો
શરૂ કરો તે પહેલાં મુ. નાનાભાઈના પ્રથમ પુસ્તકમાંથી પાક ૪૬
મો વાંચી જાઓ તો સાહે. નવ વાક્યો વાંચી રહો ત્યારે એકદમ
આગળનાં વાક્યો ન વાંચતાં સંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તકમાંથી પાક ૪૮
મો તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચો એમ હું ઇચ્છું.

પ્રશ્ન- પાક ૧૫ ની અંદર આવતા સમાસોની વાદી મને લખીને આપો.

કાર્યમાપન: પાક ૧ થી ૭ માટે ૧૧૦ એકમ; પાક ૮ થી ૧૪ માટે ૧૧૦ એકમ; પાક ૧૫ માટે ૨ એકમ અને પ્રશ્ન માટે ૧ એકમ.

અંકગણિત

પ્રથમ એળી

ત્રીજો સ્વાધ્યાય

પહેલું સપ્તાહ

મથા મારામાં પ્રમાણમાગનાં ૪૦ ઉદાહરણો તમે ગણ્યાં. પ્રમાણમાગ રિતે આપજો સાંચી ચર્ચા પણ અનેક વખત કરી લીધી છે. તે ઉપરથી મને લાગે છે કે તમને પ્રમાણમાગનાં મૂળતત્ત્વો રિતે કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો જ દશે. દરે ૪૦ માં પછી પ્રમાણ-માગના જે દાખલા આવે છે તે વધુ અને વધુ આકરા થતા જાય છે. હું તમને પ્રમાણમાગમાંથી જરાજર પસાર કરવા માગું છું. એટલે ચાલુ સપ્તાહમાં તમે ગોખસે ઉદાહરણ સંગ્રહ ત્રીજામાંથી ૪૧ થી ૫૫ દાખલા ગણી દારો.

સૂચના: તમને ૪૧ થી ૪૫ સુધીના દાખલાની રીત તમે ગણેલા દાખલામાંના ૧૩ અને ૧૪ માં દાખલાનો અભ્યાસ કરવાથી સમજશે. ૪૬, ૪૭, ૪૮ માં આપજો ખીજગણિતના કૃતપ્રશ્નો ગણતરી વખતે જે સમીકરણો લખીએ છીએ તેનું તત્ત્વ જ સમાજેલું છે. ૪૯, ૫૦ માં જેને વધારે મળ્યું હોય તેનું જોણું કરવાની જે રીત મેં તમને જતાવી છે તેનો ખ્યાલ કરવો. ૫૧, ૫૨, ૫૩ માં પ્રશ્ન, સ્ત્રી દત્તાદિની સખ્યા ધારીને જ દાખલા ગણવા. ૫૪, ૫૫ માં ધારીને દાખલો ન થાય એનું દર્શાવુ તમે જાણો છો.

કાર્યમાપન: ઉપરનાં ૧૫ ઉદાહરણો માટે ૨ એકમ.

ળીળુ' સપ્તાહ

આ સપ્તાહમાં ૧૨ મા મનોયત્નના ૬ થી આગળના દાખલા ગણી તે મનોયત્ન પૂરો કરો. પછી ૭ મા ફૂલનો અભ્યાસ કરી ૧૩ મો મનોયત્ન પૂરો ગણી કાઢો. તે ઉપરાંત ૮ મા ફૂલનો અભ્યાસ કરી ૧૨ મા મનોયત્નમાં જે બે દાખલા આપ્યા છે તે ગણી કાઢો.

સૂચના: સ, ર, ગ, ઇત્યાદિ નાગરી લિપિના અક્ષરો ભૂમિ-
તિમાં કાણોને માટે વપરાય છે. અને સ, ર, ગ, ઇત્યાદિ ગૂજરાતી
અક્ષરો તે તે કાણોની સામેની બાજુઓ બતાવવા માટે વપરાય છે.

કાર્યમાપન: ૨ એકમ.

ત્રીળુ' સપ્તાહ

નવમા ફૂલની આદૃતિ બેતાં જ તમને ભૂમિતિ વિષે નિરક્તિ
ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, પણ કોઈ પણ બાદ દેખાવથી તમારે
ડરવું ન બેઠાએ. આવી ભયંકર આદૃતિની પાછળ એક અત્યંત
સહેલું તત્ત્વ રહેલું તમે જોશો. આ સપ્તાહમાં નવમા ફૂલનો
અભ્યાસ કરી ૧૫મો મનોયત્ન પૂરો ગણી કાઢો.

કાર્યમાપન: ૨ એકમ.

ચોથું સપ્તાહ

ફૂલભૂમિતિનું છેલ્લું પર્ગાયયું હવે આવી ગયું. ૧૦મું ફૂલ પૂરું
કરી ૧૬ મો મનોયત્ન આ સપ્તાહમાં ગણી કાઢો એટલે તમારું
આ માસનું કામ પૂરું થયું. આવતા માસથી સિદ્ધાન્ત ભૂમિતિના
અત્યંત રમણીય અને રસક પ્રદેશમાં આપણે પદન્યાસ કરશું.
પણ તે વિષે બહુ આગતા સ્વાધ્યાયમાં જ.

કાર્યમાપન: ૨ એકમ.

બીજગણિત

૧૪ શ્રેણી

ચોથો સ્વાધ્યાય

૫૮૬ સપ્તાહ

તમે ધણુએ અંકગણિત માખી મયા છે. પણ તેમાં જે અનેક ક્રિયાઓ, રીતિઓ તમે દરે તે વિશે તમારા મનમાં કોઈ ધખત હજારા ઉમમ થઈ છે! તમે ત્યારે દદભાગકના દાખલા ગણો છે. ત્યારે એક પછી એક ભાગદાર કરતા જ જાઓ છે. અને છેવટે છેડે છેડે એટલે દદભાગક આગો એમ માની લેો છે. પણ તમને કોઈ દિવસ, એક પૂછવાનું મન થયું છે કે આ સાંખા સાંખા ભાગદાર શા માટે? આનો અને દદભાગકનો સંબંધ શા અને છેવટે છેડે છેડે ત્યારે જ દદભાગક આગો કેમ ગણાય? અને તેમાં વળી ડાળી બાલુએ દોષ તે જ દદભાગક એમ શા માટે ગણવું? આવા સવાલ તમારા મનમાં કોઈ દિવસ ઊભા થયા છે! ન થયા હોય તો હવે પોતાના મનને તે સવાલ પૂછો અને નેના તમને જે જગત મળતા હોય તે કળી કાર્ય તમે પોતે તે બાબતમાં કંઈ પણ જાણતા નહિ હો તો મારી પાસે સંમેલન માગી દો. એટલે હું તમને બધું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. એટલે તમને કષ્ટતા સુલભતા આવી જશે. તમારે દરેક પ્રશ્નનો પૂરનો જવાબ સમજાવો છે.

ગયા મહિનાને અંતે તમે આશ્વર્ય ઉત્પન્ન કરીને ૫૦ માંથી ૫૦૦૦૦ દાખલા ગણા. આજ સપ્તાહમાં તમે ૫૦ મી એક્સરમાઈકના બાકી રહેતા એટલે ૧૧ થી ૨૮ ઉત્પન્ન કરી ગયા તે એક્સરમાઈક પૂરી કરો.

સુચના: બનતાં સુધી અવધવીકરણનો ઉપયોગ કરી દાખલા

ગણવા. ધણી જગ્યાએ અવયવીકરણ મુશ્કેલ હોય છે ત્યાં ભાગાકારની રીતિનો ઉપયોગ કરવો તે વિષેની કેટલીક સૂચનાઓ મેં તમને કરી છે. તે અધીનો એવું સ્થળે ઉપયોગ કરશો તો કંઈ પણ મુશ્કેલી આવશે નહિ.

કાર્યમાપન: મવાલોના જવામ માટે ૧ એકમ અને દાખલા માટે ૧ એકમ; કુલ ૨ એકમ.

બીજું સપ્તાહ

ગયા સપ્તાહના સંમેલનમાં દદભાજકો મૂળ સિદ્ધાંત મેં તમને શીખવ્યો છે. તે સિદ્ધાંત ઉપર જ આખી દદભાજકની ઇમારત રચાએલી છે, એટલે તે સિદ્ધાંત બરાબર પાકો કરવાની જરૂર છે. હવે તમને બરાબર સમજાવતાં આવડવું જોઈએ. આ સપ્તાહના કામમાં તમે દદભાજકને લગતો સિદ્ધાંત લખી કાઢો. આ ઉપરાંત ગયા સંમેલનમાં મેં તમને શીખવેલી લઘુત્તમની રીત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી આકલે એકસરસાછઠ પૃષ્ઠોની ૧૨ દાખલા તેમજ પર મીના ૧ થી ૫ દાખલા ગણી કાઢો.

સૂચના: તમે જોશો કે મેં તમને આપેલા ૧૭ દાખલા તો પોણા કલાકનું જ કામ છે. પણ વધારે કામ આપવા વિષે તો મારી ઉપરનો તમારો આરોપ નિર્બળ છે, ને સિદ્ધ કરવાનો મારી પાસે બીજો રસ્તો જ ન હતો. હવે તમારે જ જોવાનું કે કંઈ રીત સારી છે; પહેલાંની કે આ નવી?

કાર્યમાપન: સિદ્ધાંતલેખન માટે ૦૧ એકમ; દાખલા માટે ૧૧ એકમ.

ત્રીજું સપ્તાહ

ગયા સપ્તાહના સંમેલનમાં મેં તમને લઘુત્તમ અને દદભાજક-

નો પરસ્પરનો સંબંધ બતાવ્યો હતો, અને તેને લગતી ટેલિએક-
વિગનો પણ કહી હતી. હવે તમારા ગણિતમંદિરમાં દરબાજક
અને સધુતમ વિશે મેં એક લાંબો નિબંધ લખી મૂક્યો છે તે ધ્યાન-
પૂર્વક વાંચી જાઓ; અને પછી તમારી પોતાની બાબતમાં તે નિબંધ
લખી દો. નિબંધ ૩૦ લીટીથી ઓછો ન હોવો જોઈએ. આ
નિબંધ લખવાથી તમને ગૂજરાતીનો એક એકમ મળશે. એટલે
આ તમારું કામ ગૂજરાતીનું જ ગણાશે.

ગણિતના કામમાં આ વખતે પર મી એકસરસાઇકના ૩૦
કામલા ગણી દો.

હાર્દમાપન: આટલા કામના તમને બે એકમ મળશે.

ચોથું સપ્તાહ

ગયા સપ્તાહના સંમેલનમાં મેં તમને સધુતમને લખતા
ટેલિએક રમુજી સિદ્ધાંત શીખવ્યા છે. તે તથા મિદાંતો તમારે આ
સપ્તાહમાં તમારી પોતાની લખી કાઢવાના છે.

પ્રશ્નો:—

૧. બે સંખ્યાઓનો ગુણાકાર $૪+૬-૩૫-૫૬-૪૮$ છે અને તે
જ બે સંખ્યાઓનો સધુતમ $૫+૨૫-૧૧૫-૧૨$ છે. તો તે
અને સંખ્યાઓનો દરબાજક શોધી દો.

૨. મેં સંખ્યાઓનો સધુતમ અને દરબાજક અનુમે $૬૫+૧૮૫$
 $૧૩-૨૧૫+૨૫+૧$ અને $૨૫-૧$ છે. તે સંખ્યામાંની બે સંખ્યા
 $૧૨૫+૬૫-૫-૩$ છે તો બીજી કયી?

૩. જે દ્વિઘાત સંખ્યાઓનો ગુણાકાર (૫-૧)^૨ (૫+૨) (૫+૩) છે. અને જાનેનો દઢભાજક ૫-૧ છે. તો તે સંખ્યાઓ શોધી કાઢો.
૪. જે સંખ્યાઓનો લઘુત્તમ અને દઢભાજક અનુક્રમે ૨૧૫-૨૬૫-^૩ ૫૫૫+૭૮૫-૨૪ અને ૭૫-૪ છે. તેમાંની એક સંખ્યા ૭૫-^૩ ૪૫-૨૧૫+૧૨ છે તો બીજી કય?
૫. જે સરૂપ દ્વિઘાત સંખ્યાઓનો દઢભાજક ૫-૩૬ છે અને સંખ્યાઓનો ગુણાકાર ૫-૬૬૫+૮૬૫^૪ +૬૬૫-૮૬૫^૩ છે. તો તે જાને સંખ્યાઓ શોધી કાઢો.

સૂચના: સરૂપ પદી એટલે જે પદીમાંના દરેક પદનો ઘાત તે જ હોય. જેમકે:— ૮ ૭ ૬૨ ૪૬ ૩૫ ૨૬ ૭ ૮
 આ પદી સરૂપ છે. એટલે એની અંદરનાં નવ પદોમાં દરેક પદનાં ઘાત ૮ જ છે. આ વિષે મેં તમને કહ્યું કહેલું છે તે યાદ છે? ન હોય તો મારી પાસે સંમેલન માગી લ્યો.

કાર્યમાપન: શિક્ષાંતલેખન ૧ એકમ: પ્રશ્નો ૧ એકમ.

ENGLISH

Grade V

Assignment No. 3

Preface:—You will find the month's work easier and will be able to finish all work by the end of this month. In prose we shall read about Crusoe's meeting with man Friday (Chapter X). In poetry we shall

study three new poems from the Children's Garland. In grammar we shall continue our last month's work in understanding of sentences and shall learn how to avoid some common mistakes. In composition, simple work in paraphrasing and descriptions, will teach you how to express the poem yourselves through writing.

First Week

Topic:—In this week you will read about Crusoe's fear of cannibals. It is an interesting description. If you cannot follow the language, break up the long sentences into simple ones and find out the principal one from these short sentences.

In poetry, you will read from Emerson's poem the Squirrel's reply to the Mountain when the Mountain called the Squirrel "Little Prig." We have read the poem once before.

In grammar we shall learn about the Enlargement of the subject by exercises in supplying new enlargements and by joining sentences into one complete sentence. The exercises will be ready hanging on Bulletin-Board.

Problems:—Read carefully the first two pages of the Chapter X of your Text Book, and also the Poem "The Mountain and the Squirrel."

(1) How did Crusoe happen to see a boat? (2) What was he searching for? (3) What kind of men visited Crusoe's Desert Island? (4) Did these men

visit the Island very often ? (5) Why did they come to the Island ? (6) What was the effect of this discovery on Crusoe's mind ?

(1) Can you repeat the conversation between the Mountain and the Squirrel ? (2) Who is the bigger of the two, the Mountain or the Squirrel ? (3) Do you remember any lines from this poem after reading it ?

These questions will help you in reading the *Adventures and the Poem*. If you can find your answers, you will know what you have read. If you cannot, you will know that you have not quite understood your work.

Written Work:—There is no writing work this week except the exercises you do in grammar. You will give me your note-books by 6-9-26

Equivalents:—Reading 1 unit each. Answering questions $1+1=2$ units. Written Work 2 units. Total 6 units.

Second Week

Topic:—In Prose, this week the subject is the effect on Crusoe's mind when he found that he lived among cannibals. There is also a description about his discovery of a natural cave.

The loss of the Royal George is the poem for the week; it is a description of how a battleship called "The Royal George" sank in an unknown manner accidentally.

How to use your knowledge of grammar is the subject in the grammar exercises.

Problems—Read the Poem; and pages 95, 96 and about 15 lines on page 97 of the Adventures. See that you are able to answer the following questions.

(1) Crusoe found himself among cannibals on his Desert Island. How did the danger affect his life? (2) Did he give up his roaming about the Island? (3) Did he light his fires now? (4) Who dug the cave? (5) Was it a work of the hand of man? (6) Was the cave a sight to see?

(1) How did the battleship sink (2) Why is the crew called brave by Cowper? (3) Where did the ship sink? (4) Can you guess when the Poem is written? (5) What accident sank the ship?

Written Work—Select any five long sentences from the tenth Chapter of Crusoe and break them up into simple sentences. In your five sentences of the book, point out the principal sentences, its subject, verb and enlargement of the subject. If you can find an object and its enlargement, write those also. I shall show you how to write down your work. Note-books to be submitted by 13-9-26.

Equivalents—All Reading 2 units; all Solutions 2 units; Written Work 2 units; Total 6 units.

Third Week

Topic—Crusoe has described in detail the cave he has discovered.

In poetry, a song about the Occupation of a Beggar is the interesting topic of the week.

Problems:—Read about two pages more in your Prose study and the song called the ‘Jovial Beggar’ from Children’s Garland. This old song you will find both pleasing and easy. (1) How difficult it was to enter the cave? (2) What things did he hide in the cave? (3) Why does he describe himself as an ancient giant?

(1) What do you now think of a beggar’s lot?

Written Work:—(1) Describe in Gujarati Crusoe’s cave, giving all details that you have read about. (2) More Written Work will be done in paraphrasing. Note-books to be submitted by 20-9-26

Equivalents:—As usual $2+2+2=5$ units.

Fourth Week

Revision of work done in the preceding three weeks of the month.

ઇતિહાસ

છકું વર્ષ

સ્વાધ્યાય છકું

પ્રસ્તાવ: આ વખતે આપણે યાગ્ય અભ્યાસની વસ્તુઓ જાણવાની છે. (૧) અંગાળામાં ધર્મવોલીને દાખલ કરેલી કાયમી જમાખંદી (૨) સદાયકારી સંધિ અને (૩) માલસેર વિગ્રહો.

બારેકોલીની લગાઈ પછી હવે જમીન મહેસુલ એટલે શું એ તે તમે કંઈક જાણતા થયા હશે. ખેડૂતોની સ્થિતિનો અભ્યાસ

દરવો દોષ નો આ મહેસુલનો આખો વિચાર કર્યા વગર માત્ર તેમ નાંી, અંગ્રેજો આપણે દેશ છતી સેવાની જે અનેક મુશ્કેલીઓ વાપરી તેમાંની એક અગ્રહારક મુશ્કેલી તે આ 'સદાચારી સરકાર પદ્ધતિ.' આનો અગ્રહારક પગ એટલો જ અગ્રહારક છે.

વાચન—

(ક) 'આટલું તો જાણુને' માંથી પાનું ૫૭થી ૬૪ વાંચો.
(૧) હર શા માટે સેવામ ? (૨) જમીન કોની ? (૩) જમીન મહેસુલની પદ્ધતિઓ અને (૪) એકુનોતી ખરાબી જેવા અગ્રહારક વિષયો જાણુ જ દેશમાં સમજાવેલા છે.

(ગ) 'આપણે ભાં અંગ્રેજો' માંથી નીચેનાં પ્રકરણો વાંચો:—
લોર્ડ કોર્નવોલીસ=(૨ એકમ), સર જોન: શોર=(૧ એકમ)

(ગ) મદાચારી પદ્ધતિ અને તેને મર્ત ૩૫ આપનાર લોર્ડ વેલેસ્લિ સંબંધે નીચે મુજબ પ્રકરણો વાંચો:—માર્કિંગ ઓફ વેલેસ્લિ=(૩ એકમ). વેલેસ્લિ અને નિઝામ=(૩ એકમ).

(ગ) માધ્યમોર વિમલો પછી તમે હૈદર સંબંધે ગમે વખતે એક વાર નો વાંચી ગયા. પરંતુ એ આખા રાજ્યની અંગ્રેજો સાથેની સહાઈઓને ખ્યાલ આવે તે માટે એ પ્રકરણ આ વખતે પણ વાંચવા આપું છું. ટીપુની સાથેની પહેલી સહાઈની દ્રષ્ટિ 'કોર્નવોલીસ' વાળા પ્રકરણમાં જ આવે છે. તે ફરીવાર નોંધ જવી. અને પછી હૈદર પ્રકરણ જુદું જ છે તે વાંચવું.

'આપણે ભાં અંગ્રેજો' માંથી 'હૈદરઅલી'નું પ્રકરણ વાંચો=૧ એકમ. 'ટીપુનો નાથ' વાંચો=૧ એકમ.

લેખન: 'જમીન મહેસુલ' અને 'સદાચારી પદ્ધતિ' ઉપર સંબંધન વખતે વધારે કદીય તથા સમજાવીશ. ત્યાર પછી નીચેના વિષયો ઉપર નિબંધ લખો.

૧ કાયમી જમાખંદી=૨ એકમ.

૨ સહાયકારી સંધિ=૧ એકમ.

ભૂગોળ

ચોથું વર્ષ

સ્વાધ્યાય છઠ્ઠો

પ્રસ્તાવ: આ પખવાડિયામાં તમારે નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તમે ગયા સત્રમાં આપણા દેશની ભૂગોળ તો શીખી ગયા. હવે તેના ઉપરથી આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવો તમારે માટે સરળ થશે. એ પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે તેના જવાબો તમારી નોંધપોથીમાં લખો.

પ્રશ્નો:—

(૧) હિન્દુસ્તાનનો નકશો ગયા સત્રમાં તમે ઘણી વાર દેખ્યો છે, એટલે તમારી પાસેના કાંઈ પાણુએક નકશા ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની રૂપરેખા દોરો અને તેમાં નીચેનાં સ્થળો બતાવો:—

ભાવનગર, હિમાલય, વિંધ્યાચળ, સહ્યાદ્રિ, સાતપુડો, અરવલી, ગંગા, સિન્ધુ, ગોદાવરી, મુંગલ, કલકત્તા, કરાંચી, પેશાવર, અંબાલા, પાણીપત, દિલ્હી.

(૨) હિમાલયની સરેરાશ ઊંચાઈ કેટલી ? હિમાલય આપણી ઉત્તરે ન હોત તો આપણા દેશને શા શા ગેરલાભો થાત ?

(૩) આપણા દેશમાં ઘઉં, ચા, ભુંદ, શણ અને કપાસ કઈ કઈ જગ્યાએ થાય છે ? કઈ કઈ ચીજો આપણા દેશમાં વધારે વધારે થાય છે ? એ વસ્તુના વાવેતર તથા વેપારથી આપણા દેશને લાભ થાય છે કે ગેરલાભ તે સમજાવી શકશો ?

(૪) ગંગા નદીને આપણે શા માટે પવિત્ર માનીએ છીએ તે કારણો આપીને સમજાવો. એ નદી ઉપર આવેલાં બે કે ત્રણ બાણીતાં સ્થળોનાં નામ આપો.

(૫) નદી કિં આવીતાં જુનાં અને નવાં બંદરો ક્યાં ક્યાં છે ? એ બંદરો ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર નદીને કિં કતાં અને છે ? અને આ જુનાં બંદરો ક્યાં ક્યાં ભૌગોલિક કારણોથી નાશ પામ્યાં હશે ? બંદરો કેવી જગ્યાએ હોવાં જોઈએ ?

(૬) વિધ્યાગળ તથા નર્મદા નદીએ આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર શી શી અસર કરી છે ?

વાચન: 'હિન્દુસ્તાન' નામનું જૂનાગનું પુસ્તક મોટે ભાગે તમને આ કામમાં ઉપયોગી થશે. બીજા પ્રશ્ન માટે તમે એ પુસ્તકનો પાક ૪ થો વાંચો. ત્રીજા પ્રશ્નના જવાબ માટે તમે પાક ૧૧ માનો ઉપયોગ કરો. ચોથા પ્રશ્નનો ઉકેલ તમને પાક ૬ દ્વારા મળી જશે. આપણે ત્યાં હિન્દુસ્તાનમાં ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર ઉપજ થાય છે તેનો એક નકશો છે; તે નકશાનો કાગળપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી પણી પરંતુ મળી રહેશે. પાંચમા પ્રશ્ન માટે પાક ૮ મો વાંચો.

સંમેલન: ઉપર આવાકિયામાં ૬ દ્વો પ્રશ્ન સમજાવવા માટે હું એક સંમેલન રાખીશ.

સૂચના: જ્યાં પ્રશ્નોનો કાગળપૂર્વક અભ્યાસ કરવો અને પણી જવાબો ચોકખા અથવા દ્વંકમાં પરંતુ સમજાવ તેવી જાણમાં લખવો.

કાર્યમાપન: પ્રશ્ન ૧ હો ૩ એકમ; પ્રશ્ન ૨ નો ૨ એકમ; પ્રશ્ન ૩ નો ૨ એકમ; પ્રશ્ન ૪ થો ૨ એકમ; પ્રશ્ન ૫ મો ૨ એકમ; પ્રશ્ન ૬ હો ૧ એકમ.

વિજ્ઞાન

ચેન્નઈ આકાશી

સ્વાધ્યાય પાંચમો

પ્રેરેલું સહાઈ

મર્તિ અને જગ

ગેસોલીન સળગાવ્યા વગર કોઈ વાંચિક વાહન ચાલવા માંડી

કરો; પછી તેને મેજ ઉપર મૂકી ધીમે ધીમે ખસેડના જાઓ, અને ખસેડતાં ખસેડતાં ધાર ઉપરથી તે પડી જવાની સ્થિતિમાં આવે તે પહેલાં તેનું ચુસ્તવળિનું ક્યાં આવે છે તેની નોંધ કરો.

લેખન કામ: પ્રશ્નો: (આલોકન ૧ જુ' અને ૨ જુ' જુઓ.)

(૧) ન્યૂટનના ગતિ વિષયક ત્રણ નિયમો જણાવો. ન્યૂટન વિષે તમે જે કંઈ જાણતા હો તે જણાવો. (જુઓ આલોકન ૩ જુ'.)

(૨) સ્વતઃ ગતિમાં આવતી વસ્તુઓના દાખલા આપો અને તેને બહારનું દ્યુ' બળ ગતિ આપે છે તે જણાવો. આપણી પૃથ્વી ઉપર બળ આપ્યા વગર અવિરત ગતિના દોષ દાખલા કેમ નથી મળતા?

(૩) જો એક વસ્તુ ઉપર બે સરખાં બળ એક બીજાની વિરુદ્ધ દિશાએથી આવે તો તેનું પરિણામ શું આવે? જો અસમાન બળ હોય તો શું પરિણામ આવે?

(૪) પ્રત્યાઘાત એટલે શું? આઘાત વગર પ્રત્યાઘાત શક્ય થાય? પ્રત્યાઘાત વગર કંઈ પણ કાર્ય કદિ થાય છે?

(૫) પ્રત્યાઘાતના દાખલા આપો. તેના ફેટલાએક ઉપયોગ સમજાવો. પેચના ધક્કાથી વહાણ કેમ ચાલે છે તે બતાવો.

(૬) ભીંતમાં મુકી મારતાં આપણને વાગે છે એવી રીતે ગોશીલ ઉપર મુકી મારતાં કેમ નથી વાગતું?

આલોકન—

૧ હિગિન્સફ્રટ ફર્ટ સાયન્સ બુક, પ્રકરણ ત્રીજું, વિભાગ ૧લો.

૨ „ „ „ પાનાં ૫૦ થી ૫૪.

૩ સર આઈઝેક ન્યૂટન વિષે જાણવા માટે અમેરિકન એડ્યુકેટર અથવા દોષ જ્ઞાનકોષ જોઈ લેજો.

હાર્યમાપનઃ પ્રયોગોનું કામ ૨ એકમ જોડતું, લેખન કામ એક એકમ જોડતું અને પુસ્તકવાચન ૨ એકમ જોડતું ગણાશે.

બીજું સંતાપ

ન્યૂનતા નિયમોની કેટલીક વધુ અસર

આ આવાડિયે આપણું કામ ન્યૂનતા નિયમની બીજી અસર સું છે તે જાણવાનું છે. નીચેના કામ પ્રમાણે એનો વિચાર કરજો. સ્થિતિ, મધ્યમિન્દુનું આશ્ચર્ય, ઉપરથી પડતી વસ્તુઓનો નિયમ અને લોકક. આ બાબતની સ્પષ્ટતા માટે પ્રયોગો કરતા પહેલાં એને ઘનતું વાચન કરી લેવું વધુ મદદ રૂપ થઈ પડશે.

અચલ સ્થિતિ

પ્રયોગ ૧ લો.

દિશામૂલ્યનઃ—પેન્સિલને એક છેડા ઉપર ઉભી રાખો; પછી તેને બાજુઓ અડકે એમ મૂકો. કદ સ્થિતિમાં એને પહોળા બેડક મળે છે ? ક્યાં સ્થિતિમાં તે વધુ નિશ્ચલ સ્થિતિમાં રહી શકે છે ?

ત્રણ પુસ્તકો ઉપર ઉપર ખડકો. પછી આ થપ્પીના સ્થિતિની નિશ્ચલતા તપાસો. પછી જોડલાં વધુ પુસ્તકો એના ઉપર ખડકી સકાય એટલાં ખડકો અને પછી તપાસો. ક્યાં થપ્પી વધારે નિશ્ચલ છે ? શા માટે ?

તમારી ફૂટ પટ્ટીને સમતોલ રાખવા પ્રયત્ન કરો. પહેલાં એને બાજુઓ ઉપરથી અને પછી તેના છેડાઓ ઉપરથી રાખજો. કઈ રીત વધુ સહેલી છે ? શા માટે ?

કેન્દ્રત્યાગી બળ

પ્રયોગ ૨ જો.

દિશામૂલ્યનઃ—લાકડાના એક નાના દડાને દોરી આંધીને દોરીનો

(૮) કેન્દ્રલાગી બળનું કારણ સમજાવો. તેના દાખલા આપો. ખૂંટી વળવા માટે શરીર કેમ એક બાજુ નમે છે? રેલના પાટા ગોઠવતી વખતે વળાક આંબે ત્યાં વળાક તરફનો પાટો સહેજ નીચો કેમ હોય છે?

(૯) એક સેકન્ડમાં વસ્તુ કેટલે દૂર પડશે? અને બે સેકન્ડમાં? વસ્તુ પડે છે તેમ તેમ તેની ગતિ કેમ વધે છે? વધુ ઉચેથી પડવાને લીધે વધુ નુકશાન કેમ થાય છે?

(૧૦) લોકલકનું વર્ણન કરો. ક્યા જોરને લીધે લોકલ નીચાણ તરફ ચાલે છે? પછી પાછું ઉંચાણ તરફ કેમ વળે છે? જો ગુરુવાકર્ષણ સિવાય બીજું કોઈ પણ આકર્ષણ તેને વિરોધક ન હોય તો નીચાણ તરફની ગતિના પ્રમાણમાં તે કેટલે સુધી જશે?

આલોકન: મિલિટન અને ગેલની પ્રેક્ટીકલ ફિઝીક્સ, પાનાં ૮૧-૮૭.

કાર્યમાપન: પૃથ્વી વાયન એક એકમ બરાબર, પ્રયોગો બે એકમ બરાબર અને લેખનકામ બે એકમ બરાબર ગણાશે.

ત્રીજું સપ્તાક

કાર્ય અને યંત્ર

કાર્ય એટલે શું? ઉચ્ચાલ ૧ ફૂટ, ગરેડી, ફાયર, લાગ વગેરેના ઉપયોગથી શો ફાયદો થાય છે? આ બધી વસ્તુઓ સાદાં યંત્રો જ છે, અને આ સમાદ દરમ્યાન આપણું કામ આ સવાલોના ઉકેલ કરવાનું રહેશે. પ્રયોગ શરૂ કરતા પહેલાં વાયન જાન જવાનું ચૂકતા નહિ.

ગરેડી

પ્રયોગ ૧ લો:—

ગરેડીને મજબુત ટેકા ઉપર ગોઠવીને તેના ઉપરથી એક દોરી પસાર કરો. દોરીને છેડે તમને આપેલ વજન બાંધજો. બીજો

છેડે સ્પ્રીંગવાળો દરિયા ખાંધાને દબે વજનને ઉંચું કરવા માટે કેટલું ભેર કરવું પડે છે તે વજનની સાથે સરખાવો.

પ્રયોગ ૨ નો:—

ચલ ગરેડીને એક છેડે વજન ખાંધી તે વજનને પકડું અટકાવવા માટે કેટલી શક્તિની જરૂર પડે છે તેની નોંધ કરો.

પ્રયોગ ૩ નો:—

એક મજબૂત ખાંધેલી ગરેડી અને બે ચલ ગરેડી વજન ખાંધીને ગોડવો. આ વજનને અદર રાખવા માટે કેટલી શક્તિની જરૂર છે તેની નોંધ કરો. આ ચલ ગરેડીના ઉપયોગથી શું ફાયદો થાય છે ? દોરીનો દરેક ભાગ કેટલું વજન ઉપાડે છે ?

લેખન કામ: પ્રશ્નો:—

(૧) એક ચલ ગરેડીમાં સ્પ્રીંગ કાંટાથી વજનનો કયો ભાગ અટકાવી શકાયો હતો ?

(૨) એક ચલ ગરેડીની આમતમાં શક્તિ દરેક દિશામાં કામ કરે છે, અને અચલ ગરેડીના ઉપયોગથી આ દિશા કેવી રીતે બદલી શકાય ?

(૩) જો એક ચલ ગરેડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વજનને એક પુટ ઉંચું કરવા સાથે શક્તિ કેટલું અંતર કાપશે ? અને એક અચલ ગરેડી હોય ત્યારે ?

(૪) જો એક અચલ અને બે ચલ ગરેડી આપી હોય તો વજનનો કેટલો ભાગ અચલ ગરેડી ઉપર આધાર રાખશે ? અને કાંટા ઉપર કેટલો રાખશે ?

(૫) પ્રશ્ન ૪ થી વજનને એક પુટ ઉંચું કરવા માટે શક્તિ કેટલું અંતર કાપશે ? બે ચલ ગરેડીના ઉપયોગથી ફાયદો શું ? નુકસાન શું ? ફાયદા અને નુકસાનની સરખામણી કેમ થાય ?

(૬) પ્રશ્ન ૪ થામાં જો એક અચલ ગરેડી વધારવામાં આવે તો તેનું પરિણામ શું આવે? જો બીજી ચલ ગરેડી વધારીએ તો પરિણામ શું આવે?

આલોકન: પૂરછા:—

હિગિન્સકૃત ફર્ટ સાયન્સ બુક પાનાં ૬૦ થી ૬૬.

કાર્યમાપન: વાયનક્રામ જે એકમ બરાબર ગણાશે. પ્રયોગ એક એકમ બરાબર અને લેખન ક્રામ જે એકમ બરાબર ગણાશે.

ચોથું સપ્તાહ

કાર્ય અને યંત્ર (ચાલુ)

મને લાગે છે કે તમને હવે તમારા પોતાના યંત્રમાં યંત્રોના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાનું બહુ ગમશે. એ મુજબ હવે તમે ફરતી કેતનો મીકનો વડે નમુનો બનાવો એમ હું ઇચ્છું છું. ચલાવવામાં ઉચ્ચાતન દંડ અને ગરેડીઓ સુલભ રીતે કેતાં એક બીજા સાથે જોડાયાં છે એ તમે જોશો.

લેખનક્રામ: પ્રશ્નો:—

(૧) કાર્ય એટલે શું? કેમ મપાય? કાર્યનો એકમ શું?

(૨) શક્તિ એટલે શું? કાર્યની ઝડપનો એકમ શું? એક કુટપાઉન્ડ કેટલો?

(૩) યંત્ર શું છે? યંત્ર પોતાની મેળે કાર્ય કરી શકે છે?

(૪) માણસને યંત્રનો સાધારણ ઉપયોગ શું?

(૫) યંત્રનો નિયમ જણાવો અને ઉચ્ચાતન દંડને આ નિયમ કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે જણાવો.

(૬) દરજ્જાની કાતરને લાંબાં પાંખડાં અને ટૂંકા હાથો કેમ હોય છે? અને પતરાં કાપવાની કાતરને ટૂંકાં પાંખડાં અને લાંબા હાથો શા માટે હોય છે?

(૭) ઉચા દંતગણના સાધકને નીચા દંતગણના સાધકને કરતાં કેમ બારે માંત્રે છે ?

(૮) જીભ વર્ધના ઉચ્ચાસન દંડથી તેમજ ત્રીજા વર્ધના ઉચ્ચાસન દંડથી થતા હાથે લખાવો.

(૯) પેચના પ્રથમિત ઉપયોગ લખાવો.

(૧૦) સંચાઓમાં દંતાણાં ચોનો ઉપયોગ સમજાવો.

અંમેતના 'હાર્ષના કેટલાક આમાન્ય પ્રકાર' વિશેના વાચન પછી મને સંમેલન માટે લખાવજો.

આલોક્ત: પૃથ્વા: પેદાસ અને ઐતરેયીકૃત જનરસ સાધન પ્રકરણ ૧૫ મું જુઓ.

હાર્ષમાધના પદેશું હામ એ એકમ જેટલું મળાશે. લેખન-હામ એક એકમ જેટલું. અમેતન એક એકમ જરાગર અને વાચન-હામ એક એકમ જેટલું મળાશે.*

* આ વિજ્ઞાનનો સ્વાધ્યાય મુજબ દૂરવકમાંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે.

અને ક્યારેક તે વિવર્ધનર પણ કરી નાખતા જે કામ તેમના કામને માટે નિયત કરવામાં આવે તેના જ્ઞાનગરી પૂર્વક ઉપયોગ થતા જોવામાં ન આવે. પોતાના કામની જ્ઞાનગરી જોઈને જ તેના રૂપે જ્યાં તેમનામાં જુદા જોડા જોવામાં આવે. વખતનો યાનપૂર્વક ઉપયોગ કરી રીતે કરે તે કામ કરતી વખતે વિચારોને યત્ન નહિ. જોઈને વખતનો યાન અને સંતોષકારક વપરાશ કરે તે તેનું યોગ્ય વખતપરક બનાવતું જોઈએ તે વસ્તુ તેમના કામમાંથી ચીજ નહીં. કાર્થ પણ માનુષ કામ કામથી પોતાના નિર્જયોમાં કંઈ બુદ્ધ કરે અને પછી કામના અધિકારી બનવાની આશા રાખે તેની દશા આ વિદ્યાર્થીઓની થતી.

પ્રયોગગદિરોમાં કામ કરતાં કરતાં પ્રગતિમાપનની માફપદ્ધતિ મિત્ર પાઈદરદને સુત્રી તે દત્તી જ. તેના વપરાશથી પછી નોંધ-પોથીના કરતાં તે વધારે ચીજોની માનુષ પડી અને તેથી કોઈન જોઈનાના એક મદદરના અંગ તરીકે તેનો તુરત જ સીકાર કરવામાં આવે. આ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થી પોતાના વખતનું યાનપૂર્વક માપ કાઢી શકે છે. જોઈતું જ નહિ પરંતુ પોતાના સ્વાધ્યાયોને પહોંચી વળતા માટે પોતાના વખતની યોગ્ય વહેંચણી પણ કરી શકે છે. આવા પ્રગતિમાપનના પદોને લીધે વિદ્યાર્થીઓના બધા સ્વાધ્યાયોનું કામ તેની આંખ પાસે એક સંગ્રહસૂત્ર કામના સ્વરૂપમાં ખડું રહી શકે છે, અને આડપડે કામ કરવાની દેવમાંથી બચતી પોતાના કામની યોગ્ય જ્ઞાનગરીનું જ્ઞાન તેનામાં જગાડે છે. આ માફપદ્ધતિએ આખી પણ વધારે કામ સાધ્યું છે. આ પદ્ધતિના પરિણામે ચિત્તનું કામ દસકું થએલું જણાયું છે, અને આખી યાગની સામાન્ય વ્યવસ્થાની બાબતમાં તેમજ પ્રયોગ-

મંદિરોના કામની જરૂરયાની જાણનામાં રાજા અને સિદ્ધાન્ત કામ વધારે ઘૂમરે દમ થાયું છે.

પ્રગતિમાપન માટે જન જુદી જુદી જાતનાં પત્રો રાખવામાં આવે છે. એક નો કિચક માટેનું પ્રયોગશાળા પ્રગતિપત્ર. આ પત્ર દરેક વિષયના નિજાન પામે જુદા જુદા પ્રયોગમંદિરમાં રાખવામાં આવે છે. આવાં પ્રગતિપત્રો જુદી જુદી ક્રેડીઓ માટે જુદા જુદા રંગમાં છપાવવામાં આવે નો વધારે સમજકારણું થાય.

આ પ્રગતિપત્ર (જુઓ પાનાં ૧૦૨) એમ મુકવે છે કે એ ક્રેડીમાં ચૌદ વિદ્યાર્થીઓ છે. એ કે ક્રેડીમાં વધારે વિદ્યાર્થીઓ હોય તેટલાં ખાનાં વધારી સમાય છે. વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનું માપ ફરી રીતે રાખી સમાય તે જતાવવા માટે આ ચિત્રમાં ઘોડાએક નામો સળીને તેમની સામે તેમના કાર્યની નોંધ લોટા-ઝાંટી જતાવવામાં આવી છે. આખા માસના સ્વાધ્યાયમાં જે જે વિદ્યાર્થીએ જેટલું જેટલું કામ પૂરું કર્યું હોય છે તેની એકમના સ્વરૂપમાં રાખેલી નોંધ આ ચિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ નેહ સકાય તેમ છે. દરેક વિદ્યાર્થીના નામની સામે પોતાના સ્વાધ્યાયમાં તેણે જેટલા એકમનું કામ કર્યું હોય છે, તેટલા એકમની નોંધ આંકિલાં 'છ' ખાનામાં દોરવામાં આવે છે. આ છ ખાનાં એટલે છ દિવસનું અથવા બીજી રીતે છ એકમનું કામ સમજવાનું છે. કેટલા કામ 'માટે' કેટલા એકમ મળી શકે તે સંજોગે શિક્ષકે પોતાના વિષયના સ્વાધ્યાયમાં જણાવ્યું હોય છે તેથી વિદ્યાર્થીને તેની નોંધ કરવામાં અડચણ આવતી નથી.

આ માફપદ્ધતિના પરિણામે નજરે જોતાં જ શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીએ પોતાના વિષયમાં કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે જાણી શકે છે, અને બીજા પ્રયોગમંદિરોનાં પ્રગતિપત્રો ઉપર સહેજ જ

દૃષ્ટિપાત કરવાથી ખીજા વિષયોમાં પણ તેજે કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે જોઈ લઈ શકે છે. આવાં પ્રગતિપત્રકો ઉપરથી કયા વિદ્યાર્થીને કયા વિષયમાં વધારે રસ પડે છે તે પણ સહેજે જાણી શકાય છે અને અમુક જોડ કોણીના વિદ્યાર્થીશ્રીમદને અમુક એક ઓછા વિષયનો સ્વાધ્યાય કેટલો રસપ્રદ યા તો નીરસ લાગ્યો છે તે પણ માની શકાય છે.

ખીજા ખાલુ વિદ્યાર્થી માટે પણ આ ગ્રાહ્યપદ્ધતિ અત્યંત લાભદાયી સાબુમ પડી છે. જ્યારે જ્યારે પણ પોતાના પ્રગતિપત્રક ઉપર પોતાના કામનું માપ નોંધવા તે ખેંસે છે ત્યારે ત્યારે તેણે પોતાના સ્વાધ્યાયોમાં કેટલું કામ પૂરું કર્યું છે અને કેટલું બાકી રહેલું છે તે તેની નજર આગળ સ્પષ્ટ દેખાયા કરે છે, અને તેથી પોતાના કામની જવાબદારી તરફ હમેશાં જાગૃત રહ્યા કરે છે. વળી પોતાના સહાધ્યાયીઓનાં પ્રગતિપત્રકો તરફ નજર નાખતાં પોતાના અને તેમના કામની વચ્ચેની સહજ સરખામણી પણ થયા કરે છે. હા, બુદ્ધિશાળી અને કામદો વિદ્યાર્થી કેટલાક વિષયોમાં, મંદ બુદ્ધિવાળા અને ધીમા વિદ્યાર્થી કરતાં જરા વધારે આગળ જાય છે ખરો, પરંતુ આ મંદ તેમજ તેજ બંને વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની પ્રગતિનું માપ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાઢવા જાય છે. તેથી પોતાની શક્તિની ગણતરી સંબંધે કદિ પણ ખોટો અતિ-વિશ્વાસ કે ખોટો અલ્પવિશ્વાસ તેમનામાં જન્મતાં નથી. વર્ગ-શિક્ષણની પદ્ધતિમાં મંદ વિદ્યાર્થી પોતાના વર્ગના ખીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પોતાની જાતને સરખાવતાં સરખાવતાં જે પ્રકારનો હાનિકર અસંતોષ અનુભવતો હોય છે તેવું અહીં બનવા પામતું નથી. અહીં તો પ્રગતિપત્રકની રચના જ એવી છે કે દરેક વિદ્યાર્થી પોત-પોતાની શક્તિઓનું યથાર્થ માપ લઈ શકે અને ખીજાના સહકાર

વડે દામમાં આગળ સ્થપવાની પેરવી કર્યો કરે. વળી આ યોજનામાં એમ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે જે વિદ્યાર્થી અમુક વિષયમાં અસાધારણ મંદ માત્રુમ પડ્યો હોય છે તેજ વિદ્યાર્થી તેના શોખના કોઈ એક વિષયમાં અસાધારણ તેજ માત્રુમ પડે છે. વર્ગશિક્ષકની પદ્ધતિએ તો પોતાના શોખના ગૃહિક વિષયમાં તેને મનપસંદ દામ કરવાની તક નહિ મળેલી હોવાથી તે વિદ્યાર્થી તેમાં પણ મંદ ગણાયો હોય છે. પરંતુ અહીં તે બ્રમ લાગે છે અને પોતાના સ્વાભાવિક રસના વિષયમાં તેને દામ કરવાની અનુકૂળતા મળે છે. વિદ્યાર્થીમાં ખરે આત્મવિશ્વાસ જન્મવાવા માટે આ યોજનામાં સાગમાં સારી અનુકૂળતા મળી રહે છે.

આકૃષ્ટિ એક બીજી રીતે પણ શિક્ષકને ઉપકારક નીવડી છે. વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ ઉપર આ રીતે નજર રાખનાર શિક્ષક, વિદ્યાર્થીને યોગ્ય મદદ આપવા માટે કયો સમય યોગ્ય છે તે શોધી શકે છે અને તેથી યોગ્ય દાગે યોગ્ય મદદ આપવામાં શિક્ષક સાચું કાર્ય સાધી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ એક અમુક એણીના મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સ્વાસ્થ્યને અમુક માપસ ભાગ પૂરો કરેલો તે દેખે કે તુરંત જ નેટલા બધાય વિદ્યાર્થીઓને તે શિક્ષક બીજે દિવસે પોતાની પાસે બોલાવી શકે છે અને આગળના નવા દામ માટે મૂચનાઓ આપી શકે છે. આવું જ્યારે પણ બનવા પામે ત્યારે તે એણીના તેટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ વાંચી શકે તેવે રથજે શિક્ષકે માપસ સમયની જનરેશન બોલાવી જરૂરી છે. આ રીતે કોઈ એક બાકિને અથવા તો ઉપદેશીને અથવા તો જરૂર પડે તો આખીયે એણીને શિક્ષક અમુક માપસ સમયે પોતાની પાસે બોલાવી શકે છે અને આગળ દામ માટે મસલત કરી શકે છે. આ યોજનાના અનુભવીઓને એમ પણ જણાયું છે

૬. આવી જાતનાં સંમેલનોમાં વિદ્યાર્થીઓને પણ ખૂબ રસ પડે છે.

હવે આપણે એક બીજું પ્રગતિપત્રક જોઈએ. આ પ્રગતિ-
પત્રક તે વિદ્યાર્થીનું પ્રગતિપત્રક છે. વિદ્યાર્થી પોતે પોતાના આ
પ્રગતિપત્રક ઉપર નજર નાખવાથી દરેક વિષયમાં પોતે કેટલી
પ્રગતિ કરી છે તે સહેજે જોઈ શકે છે. જ્યારે જ્યારે પણ તેને
અયોગમાં દરના પ્રગતિપત્રકમાં તે વિષયને લગતા કસેટા હામની

વિદ્યાર્થીનું પ્રગતિપત્રક							
વિદ્યાર્થીનું નામ હરિપ્રસાદ રામજી વોરા ૩ જવાબરા		શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિર ઉમર ૧૨ સ્થાપ્તાય મેળા બીજી ક્રમ ૩			સર કર્યા તારીખ પુર કર્યા તારીખ		
માર્ચ	સરનાં						
એપ્રિલ	સરનાં						
મેઈ	સરનાં						
જૂન	સરનાં						
જુલાઈ	સરનાં						
ઑગસ્ટ	સરનાં						
સપ્ટેમ્બર	સરનાં						
ઓક્ટોબર	સરનાં						
નોવેમ્બર	સરનાં						
ડિસેમ્બર	સરનાં						
વિષય	ગણિત	ઇતિહાસ	ભૂગોળ	અંગ્રેજી	વિજ્ઞાન	અસ્કૃત	મૂલ્યાંકન
વધુમાં							

નોંધ માટે સિદ્ધાંત પાસે જવાનું દેવા છે ત્યારે ત્યારે તે વિગતની નોંધ પોને પોતાના પ્રગતિપત્રમાં પણ કરી લે છે. વિદ્યાર્થીનું પ્રગતિપત્ર કોટલે તો જાણે કે તેના કામના જમા ઉધારનો રોજગેજ. દરેક મવારે દામ સર કરતા પહેલાં વિદ્યાર્થીએ પોતાના આ પ્રગતિપત્રને જાડુ જાડુ કાગળપૂર્વક જોવાનું દેવા છે. પ્રગતિપત્રક જોવાથી તેને તુરત જ માણુમ પડે છે કે પોને ક્યા ક્યા વિષયમાં પાછળ રહી ગયો છે. પછી તેવા ક્યા રહી ગયેલા વિષય માટે ક્યારે ફેરવો સમય બચાવીને વાપરવો તે પણ એ ઉપરથી તે નક્કી કરે છે. વિદ્યાર્થીના પ્રગતિપત્રનું મોટામાં મોટું એક શુભ પરિણામ એ આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીને પોતાના સમયની કિંમત સમજાઈ છે, અને તે સમયના ઉપયોગ મટિની ગોખ જવાબદારીનું જ્ઞાન પણ તેનામાં પ્રગટ્યું છે. ઉપરાંત પોતાના કાર્યમાં ઉભી થતી નાની મોટી મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા માટે જે કાગલ વખતની તેને ખૂબ જરૂર ઉભી થાય છે તે વખત ગમે ત્યાંથી બચાવી લેવા માટે તેનામાં એક પ્રકારની સ્વયંબુ પ્રેરણાશક્તિ જન્મે છે. વિદ્યાર્થીઓનાં આવા પ્રગતિપત્રો જુદી જુદી એણીઓવાર જુદા જુદા રંગોમાં છાપવામાં આવે તે વધારે હિતજવા જેવું છે.

બાળને પાને છાપવામાં આવેલો પ્રગતિપત્રનો નમુનો જોવાથી તેને વાપરવાની રીતનો સ્પષ્ટ અર્થ ખ્યાલ આવી શકે તેમ તો છે જ. છતાં તેના વપરાશ સંબંધેનો થોડો ખ્યાલ અહીં આપવો ઠીક થઈ પડશે. પ્રગતિપત્રને હેડે નજર નાખવાથી સહેજે દેખાઈ આવશે કે ત્યાં આઠ ખાના પાડવામાં આવેલાં છે. આ આઠ ખાનામાં વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસના વધારેમાં વધારે વિષયો (વિષયો પ્રમાણે આ ખાનાંની સંખ્યા વધારવી શકાય.) નોંધી શકે છે. આ ખાનાંની બરાબર નીચે તેટલાં જ ખાનાં 'તપાસ' માટે

પણ અઘાયદાં રાખવામાં આવ્યાં છે. આ 'તપાસ'ને લુદ્ધ લુદ્ધ અનેક અર્થમાં ઘટાવી શકાય. આજની પ્રચલિત 'પરીક્ષાઓ' વિદ્યાર્થીઓનાં જ્ઞાન કે શક્તિનું સાચું માપ આપતી હોય તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. પરંતુ જે જે શાળામાં પ્રાસંગિક અથવા તો સામયિક પરીક્ષાઓ લેવાની હોય તે તે શાળાને ઉપયોગમાં આવી શકે તેટલા માટે એ ખાનાંઓ મૂકવાં યોગ્ય જણાયાં છે. આડાં ચાર ખાનાંઓમાં પહેલું સમાદ, બીજું સમાદ, ત્રીજું સમાદ અને ચોથું સમાદ એમ નોંધવામાં આવેલું છે. આનો અર્થ કાં તો ચાર સમાદના લુદ્ધ લુદ્ધ રજુ કરવામાં આવતા સ્વાધ્યાયો અથવા તો એક જ માસિક સ્વાધ્યાયના અનુક્રમતાની ખાતર કરવામાં આવેલા ચાર વિભાગો એવો કરવાનો છે. શાળાના દરેક અડવાડિયાના દિવસોનો નિર્દેશ કરવા માટે દરેક સમાદને છ છ ખાનાંઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. આવાં ખાનાંઓમાં જે કાંઈ સમાદમાં જે વિદ્યાર્થીએ જે કાંઈ વિષયમાં જેટલું કામ કર્યું હોય તેની નોંધ તે બહુ જ સરળતાથી રાખી શકે છે. ધારો કે કાંઈ એક વિદ્યાર્થીએ ગણિતના વિષયમાં એક અડવાડિયા દરમ્યાન ત્રણ એકમનું કામ કર્યું છે અને ચુગરાતીના વિષયમાં અઢી એકમનું કામ કર્યું છે. તો તે પ્રમાણે પોતાના પ્રગતિપત્રમાં તે વિદ્યાર્થી ઉભી ક્લીટી દેરી પોતાના કામનો નિર્દેશ કરી શકે છે.

ચિ. દરિપ્રમાદ ચાર વર્ષની ઉંમરનો છે, બીજી શ્રેણીમાં અભ્યાસ કરે છે અને પહેલી અ ડોયર પોતાનો સ્વાધ્યાય શરૂ કરે છે. (નમુનાના પ્રગતિપત્રમાં આ તારીખ મૂકી નથી.) પોતાના પ્રગતિપત્રમાં અહીં ગણિત, દનિદાસ, ભૂગોળ, અંગ્રેજી, વિજ્ઞાન, સંસ્કૃત અને ચુગરાતી રાખત કરવામાં આવ્યાં છે; પોતાના સમયનો ખાતે જ વિવાતા છે તેથી પહેલ જ દિવસે ભૂગો-

અડધું પૂરું કરે છે. આ કામ કરવાથી વ્યાકરણ ગદ્ય એક અને વાચન ગદ્ય એ એકમ તે મેળવે છે અને પછી પ્રયોગમંદિરના પ્રગતિ-પત્રક ઉપર પણ એકમનું કામ નોંધાવી પોતાના પ્રગતિપત્રકના અંગ્રેજી ખાનામાં પણ પણ એકમનું કામ નોંધી પ્રયોગમંદિર છોડે છે.

પ્રગતિપત્રકમાં દોરેલી દરેક લીટીને છંડે જે આંક મૂકવામાં આવેલ છે તે ઉપરથી આપણને સહેજે ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે કે તેણે દબ દબ તારીખે ફેટલું કામ ક્યા ક્યા વિષયમાં પૂરું કર્યું.

વિદ્યાર્થીના પ્રગતિપત્રકનો ખાસ ઉદ્દેશ પ્રયોગમંદિરમાં ગાળેલા વખતનું માપ કાઢવાનો છે તેથી જે જે વિષયોના સ્વાધ્યાયો મળેલા હોય તે વિષયો જ પ્રગતિપત્રકમાં નોંધવાના હોય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થી પોતાના કાંઈ પણ વિષયનું એક માસનું કામ પૂરું કરે તે પહેલાં તેમજ ત્યાર પછી મૌખિક અથવા તો લિખિત તપાસ થવાની અસંત આવશ્યકતા રહે છે. આથી તપાસોને પરિણામે જે એમ માલુમ પડે કે એણે તો પોતાનું બધું કામ વાશને ગદ્યે પંદર દિવસમાં પૂરું કરી લીધું છે તો બેસક તેને બીજા માસનો સ્વાધ્યાય આપવાનો. જ્યાં માસ આખરે લિખિત પરીક્ષા લેવાનો નિયમ હોય ત્યાં આવા વિદ્યાર્થીની તપાસ શિક્ષકે મૌખિક કરી લેવાની અને પછી માસ આખરે બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે તે પણ લિખિત પરીક્ષામાં એસે તેવા નિયમ રાખવો. કાંઈ પણ વિદ્યાર્થીને બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે વિના કારણ ધીમી ગતિએ ચાલવાનું કહેવું તે વ્યાજગી નથી. પરંતુ આવા વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો દરેક શિક્ષક પોતપોતાના અનુભવ ઉપરથી છોડે તે વધારે ઘટ છે.

મહિનાની સરખાતમાં જે કામ વિદ્યાર્થીએ કર્યું હશે તે મહિના આખરે જૂલી જવાનો તેવો ભય આ યોજનામાં રાખ-

વાની દરી જ જરૂર નથી. દરેક વિદ્યાર્થી અભ્યાસ વિદ્યાર્થીએ પોતાને ખરેખરે શોખ જાગ્યો હોય છે ત્યારે જ દરેકો હોય છે, અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાની ગતિએ જ દરેકો હોય છે. આથી એવા અભ્યાસના પરિણામે તેજે જે જ્ઞાન મંપાદન કર્યું હોય છે તે જ્ઞાન તેના મગજમાં ચોક્કસ રીતે બેસી ગયું હોય છે. જુની વર્ગપદ્ધતિમાં તેમ નથી બનતું હોતું કારણ કે ત્યાં તો તેને પરાણે પરાણે પોતાના પાઠો તૈયાર કરવાની ફરજ પડી હોય છે અને તેથી પાઠ તૈયાર થયાં પછી જ બોડ વખતમાં તેની વાદ-દાસ્તમાંથી તે સરી પડવાનો પૂરો સંભવ છે.

માંદગી અથવા તો તેવા જ બીજા કોઈ કારણે વિદ્યાર્થીને પોતાના કામમાંથી ગેરહાજર રહેવાનું બની આવે તો પણ તેના કામમાં દરી અડચણ આવતી નથી સાળામાં ફરીથી હાજર થયા પછી જે ઠેકણેથી તેણે કામ છોડ્યું હોય છે તે ઠેકણેથી ફરીથી તે શરૂ દરી શકે છે. આ યોગ્યતામાં સાળાના જુન જુન કાર્યક્રમોનું ધારણ નથી હોતું તેથી સત્રની વચ્ચે પણ વિદ્યાર્થી ગમે ત્યારે દાખલ થઈ શકે છે.

સામાજિક દટ્ઠિનિંદુથી પણ આ પ્રાકૃતિક બહુ જ કિંમતી માનુષ્ય પડી છે. કોઈ પણ એવીના વિદ્યાર્થીઓમાં અંદર અંદર પોતાની પ્રગતિ મરખાવવાની ટેવ સર્વ સામાન્ય જણાય છે. મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાની નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિમાં રસ લેના અને સહાનુભૂતિ દર્શાવતા માનુષ્ય પણ છે. ઘણી વખત તો કેટલાક મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની નાનાને તેમના મમલપત્ની વહેચણીમાં અને દરેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓને વટાવવાના રસ્તામાં નેમને મદદ કરતા પણ જણાય છે. અને આ મદદ પણ શિશુના હૃદય સિવાય! આ રીતે સમદગન સંયમ અને

બ્રાતૃભાવની લાગણી આખી શાળામાં પ્રેરાઈ રહેતાં દેખાય છે. આ બંને વસ્તુનો લાભ જેવો તેવો ન ગણાય.

આપણે આપણા સમય તથા કામના માલેક બનવું એટલું જ નહિ પરંતુ ખુદ આપણી જાતના પણ માલેક બનવું તે જ ખરા જીવનની તૈયારી છે. સાક્ષાત જીવન જીવવા માટે તો માણસે ગમે તેટલું કામ કરવા માટે પણ પોતાની જાતને તૈયાર કરવી પડશે. આવું કામ પછી તેને રુચે તેવું હોય અને ન રુચે તેવું પણ હોય. ખરી રીતે તો રુચિ અને રમ પણ ઘણી વખત તો કેટલાક કામગીરીના ઉદ્દેશમાંથી અને મુશ્કેલીઓને જીતવાના પ્રયત્નોમાંથી જ જાગતાં હોય છે. એક વખત એક બાળકે પોતાના શિક્ષકને કહેલું: “આપણે જે કામ કરવાનું માથે આવી પડે છે તે જ કામ કરવાની આપણને ઇચ્છા હોય છે, એવું ઘણી વખત બની જાય છે.” અને આ તદ્દન સાચું છે. આવું બોલનાર વિદ્યાર્થી અસાધારણ બુદ્ધિશાળી ન હતો; બલ્કે એ તો સામાન્ય ધોરણથી પણ નીચેની કક્ષાનો હતો. અને કેટલાયે પ્રયત્નો અને ખંતપૂર્વકના કામ પછી પોતાની સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓને જીતી શક્યો હતો. ડૉલ્ટન યોગના પ્રમાણે કામ કરવાની અનુકૂળતા મળવાથી જ આટલો આત્મવિશ્વાસ તે કેળવી શક્યો હતો, તેમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

દરેક વિદ્યાર્થીના પ્રગતિપત્રની પાછળ જે ફારી જગ્યા હોય છે તેમાં શિક્ષક અથવા તો વિદ્યાર્થીની નાની એવી સમિતિ તમામ વિદ્યાર્થીઓને લાગુ પાડવાના હોય તેવા નિયમો મૂકી શકે છે. ઉદાહરણાર્થ પોતાનાં પ્રગતિપત્રકો કેવી રીતે વાપરવાનાં છે તે સંબંધે ચોક્કસ સૂચનાઓ લખી શકાય; અથવા તો ત્યારે ત્યારે પણ એક પ્રયોગમંદિર લખૂંદ હોય ત્યારે ત્યારે બીજા પ્રયોગ-

મંદિરમાં જુલુકને દામ કરવા વધારે અઘરા બનેલું અને મંદિરની
દરવાજા પર જુલુકના ફેલે તેની સુચનાઓ પણ સખી સંકાપ આવી
સુચનાઓ જોને દિવસે આવી નિવેશનાં બોખાં ન થઈ પડે તેની
પૂર્ણ દાગણી રાખવી જોઈએ. આટલા માટે સિદ્ધકર્મથી વારંવાર
વિદ્યાર્થીઓની, દરેક પ્રકારની સુચનાઓ નોતરવી જોઈએ અને
તેમની આદરણીયતા અંગે દરેક જોઈએ. આવી જાનના નિમ-
ગ્ન અને આદરણી, વિદ્યાર્થીઓમાં એક પ્રકારની કષ્ટનોકશિ
જન્મે છે અને સાથે સાથે પોતાની જાનનાદારીનું યોગ્ય જ્ઞાન
પણ પેદા થાય છે. છે જ નાનાં બાળકો આવી સુચનાઓ
અપનામાં તેમની અંતરિયાને સીધે કાઠ્ય નિષ્ક્રમ નીચડે પરંતુ
મોટી ઉંમરના ભાગ્યે ભાગ્યે છે તે પોતાની એવી પૂરતી
સુચનાઓ પડી આપવા મંદિરે અવાર નવાર આમક કરવો જ
જોઈએ. તેમના તરફથી થયેલું સુંદર સુચનાઓની અપેક્ષા રાખી
સકાય. કેટલેક કેટલેક વિદ્યાર્થીઓનાં આ પ્રગતિપત્રો આખા
અકાદમી દરમિયાન જુદા જુદા વિષયોમાં તેજ કેટલા કેટલા ક્ષણ
ગાળ્યા છે તેની નોંધ રાખવા માટે પણ વાપરી શકાય છે.
અમલિપત્રોના આ ઉપયોગ સિદ્ધકર્મ તેમજ વિદ્યાર્થી અને ઉપકારક
મંદિર પડે છે.

ત્રીજે માસ તે એવી પ્રગતિપત્ર તરીકે ગણાય છે. આ
પ્રગતિપત્રમાં વિદ્યાર્થીએ એકંદરે કેટલા એકમોનું કાર્ય કર્યું છે તેની
નોંધ રાખવાની હોય છે. સમગ્રતા ખાતર એમાં ચોક્કસ ખાનાં
પાડવામાં આવ્યાં છે જે જોઈ કરીને વધારેમાં વધારે દસ વિષયોની
નોંધ તેમાં રાખી શકાય. જે કાંઈ પણ અંકપાસકમના વિષયો પૈકી
એક વિદ્યાર્થી છે મુખ્ય વિષયોમાં પ્રયોગમંદિરે મારતી કામ
કરવાનું હોય તો દરેક વિષયનાં ચાર અકાદમીનું દામ ગણવાથી

—એટલે દરેક વિષયના ચોવીસ એકમનું કામ ગણવાથી—વિદ્યાર્થીના આખા માસના કામ બદલ તેને ૧૪૪ એકમ લેવાના રહે. પાંચ ૫૮ વિષયોમાં કામ કરવાનું હોય તો ૧૨૦ એકમ લેવાના રહે. આ રીતે જોડસા વિષયોમાં કામ કરવાનું હોય તેટલા એકમ ગણવાના. આ ત્રીજા માસ ઉપરના આંકડા અકવાડિયાની સરખાતમાં અથવા તો અંતમાં પણ પૂરવાના રાખવા. જરૂરીઆત પ્રમાણે તેને ઓછો વધતાં ખાનાંમાં પણ તૈયાર કરી શકાય.

દરેક અકવાડિયે આવા પ્રગતિપત્રકના ઉપયોગથી આખી સાળાની અંદર પ્રગતિનો માનસશાસ્ત્રી દૃષ્ટિથી ખ્યાલ લઇ શકાય છે. આ પ્રગતિપત્રકો પૂરવામાં અત્યંત કાળજી રાખવાની જરૂર રહે છે. આ પ્રગતિપત્રક ઉપર દરેક શ્રેણીના દરેક વિદ્યાર્થીની ચોક્કસ નોંધ રહે તેવો પ્રયત્ન રહેવો જોઈએ. એક ઉદાહરણ લખ્યું.

ધારો કે ચિ. હીરજીએ એ. અકવાડિયા દરમ્યાન નીચે પ્રમાણે કામ કર્યું છે:—

ઇતિહાસમાં	૫ એકમ
અંગ્રેજીમાં	૪ એકમ
બુગોળમાં	૫ એકમ
વિજ્ઞાનમાં	૫ એકમ
ગાંધીજીમાં	૨ એકમ
કવિતામાં	૬ એકમ

એકંદર ૨૪ એકમ.

હવે આપણે આ ચોવીસને જોઈ જાણીએ તો તેને દરેક સમય કામમાંથી એકંદર ૬૮માં અકવાડિયાનું કામ તેણે પૂરું કર્યું છે તેનો આંકડો આપણને મળી શકે. આ ઉપરના ઉદાહરણમાં ૪

(બંધવાડિયાના ૭ એકમ ગણીએ તો) નો આંકડો આપણને મળે.
આથી વિ. હીરજી પોતાના કામની સામે ચાર પૂરાં ખાનામાં
હોટા દોરી શકે.

‘દાઝરીનું આફ’ કરીને ચોથી જાતના પ્રગતિપત્રકની એક
પ્રતિ પણ લખાવ કરી શકાય. પરંતુ તેની બહુ જરૂર નથી પડતી
તેથી તે સંબંધે લખવાની જરૂર નથી.

શિક્ષણ અને અભ્યાસ

આજના શિક્ષકની અને શિક્ષણની જે વજોતણી માલી રહી છે તે તેમના પૂરતી તો જરા વધારા પડતી જ ગણાય. અભ્યાસ પણ એવા શિક્ષકો જરૂર મળી આવશે કે જેમને પોતાના વિષયનું તથ્યપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની પાસે જે જ્ઞાન હોય છે તેને સારામાં સારી પદ્ધતિએ અને સહેલાઈથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કેમ આપી દેવું તે પણ જાણતા હોય. આવા શિક્ષકો પોતાની જાતને અને પોતાના ધધાને પોતાની મોન્યતા પ્રમાણે ખરેખર વફાદાર જ હોય છે. પરંતુ તેમના કામનો આંક ધારીએ તેટલો નથી મૂકાતો-તેમનું શિક્ષણ તેમની ધારણા જેટલું સફળ નથી નીવડતું; કેમકે બાળનાર બાળતો જણાતો નથી. આ વસ્તુરિધતિ પાછળ ઢંકાઈ રહેલું સત્ય તો એ છે કે શિક્ષણ અને કેળવણી એ બંને મુદ્દાઓને આપણે અભ્યાસ સુધી સેગમેન્ટ કર્યા છે; બન્ને બન્નેને એક જ મુદ્દા તરીકે સ્વીકાર્યા છે. પરંતુ આપણે સમજવું, જોઈએ કે પાણી પાવા માટે ધોડાને પાણી પાસે દોરી જવો એના જેવું જ માત્ર શિક્ષણનું કામ તો છે. ધોડાને દોરી જનાર માણસ કંઈ તેને પાણી પાઈ દેતો નથી, તે જ પ્રમાણે જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણેનું શિક્ષણ શીખનારને શીખવી શકતું નથી. પરંતુ આમાં શિક્ષકનો વાંકો ઝોડો જ છે. કારણ એ છે કે આજની સાળા અને શિક્ષણપદ્ધતિનું

મંડાણ શીખવનારની દૃષ્ટિથી રચાયેલું છે, નહિ કે શીખનારની. બહુ બહુ તો ઉત્તમ શિક્ષક પોતાનું શિક્ષણનું કામ બારે કુનેહથી અને રસભરી રીતે કરે; પણ તેથી તેના વર્ગમાં ભણતા તમામ વિદ્યાર્થીઓ તેનો જોડલો લાભ મેળવી શકાય તેટલો મેળવી શકે જ નહિ. એક જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ વ્યક્તિગત ભિન્નતા રહેલી હોય છે. કોઈને તેવું શિક્ષણ પોતાની બુદ્ધિની બહારનું લાગે તો કોઈને ઓછું પણ પડે. વર્ગમાં જે કામ આવે છે, જે રસ જમાવવામાં આવે છે તે બધુંય શિક્ષકની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે, નહિ કે વિદ્યાર્થીઓની. જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેમાં શિક્ષણ લેનારનું દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખીને રચના કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ખરા અર્થમાં કેળવાઈને બહાર આવે તેવી આશા રાખવી તદ્દન ફેગટ સમજવી. જ્યાં સુધી આખી શાળાના યંત્રની પુનર્ગટના કરવામાં નહિ આવે, જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓને વર્ગશિક્ષણના અને સમયપત્રકના કૃત્રિમ ભાર નીચેથી મુક્ત કરવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓમાં મૌલિકતા, બહુશ્રુતપણું અને એકધ્યાન કે જે કેળવણીના ક્રમમાં આવશ્યક પૂર્વ તરવો ગણાય છે તેનો આવિર્ભાવ થશે જ નહિ.

જૂની પદ્ધતિમાં શિક્ષક જ શિક્ષણનું પ્રધાન અંગ મનાયું છે. તે પોતાના કામથી પોતાના વ્યક્તિત્વની અને પોતાના વિચારોની છાપ-કદાચ અણબણપણે-વિદ્યાર્થી ઉપર પાડવાના કામમાં હર-દમેશ ગુંથાયેલો રહે છે. પરંતુ ડૉહટન યોજનામાં આ વસ્તુને શિક્ષક પરત્વે બાલુ ઉપર ખસેડી મૂકવામાં આવે છે. આથી આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ મળે છે. અંદી-શિક્ષકનું કામ તો વિશ્વાસ પામતા બાળકના જીવનને પગલે પગલે અનુસરવાનું રહે છે. બેશક આમ કરવાથી શિક્ષકનું

કામ હાથ પડી જાય છે કે નહીં બની જાય છે તેમ માની લેવાની કાંઈ બૂલ ન હરે; કારણ કે બાળકને સમજવામાં અને તેના વિદ્યાર્થી સાથે કૃત્ય હદમ કરવામાં જ શિક્ષકનો પ્રજ્ઞ સાચો વિભવ થઈ ગયો હોય છે. આમ શિક્ષક શિષ્ય બન્ને અન્યોન્યાં-અપથી પોતાના જીવનવિદ્યાર્થીના ક્રમમાં આગળ પગલાં ભરે જાય છે.

શાળાનું માયું કર્તવ્ય વિદ્યાર્થીને પૂર્વનિશ્ચિત વિચારોની શૃંખલાથી બાંધી લેવાનું નથી; પરંતુ તેના પોતાના જ સ્વતંત્ર વિચારો ધરણ દેવા માટેનું અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રથમ ઉપર પોતાની બાંધી શક્તિઓ વાપરવા માટે માયું બળ આપવામાં રહેતું છે. ડૉક્ટર યોજનામાં જે સ્વાખ્યાય તેની પામે મુશ્કેલીમાં આવે છે તેને લીધે વિદ્યાર્થી પોતાની મમત કાર્યશક્તિ તેના ઉપર ખર્ચવા તૈયાર બની રહે છે, અને એવી તૈયારી માટે કોઈને કંઈ કહેવાપડ્યું હોતું નથી; એ તો સ્વયંચાલિત જ કામ હાથ ધરે છે, જે જોખમદારી તેના ઉપર નાખવામાં આવે છે તેને કદી રીતે પડેલી વજનું તે ચક્ષુ-આનમાં તેને સ્પર્શે નહિ તો પણ અનુભવ અને કાર્યરચનાં અતેના ઉપર તુરંત જ લાગી આવે છે, ખરેખર, સ્વાનુભવ એ જ ઉત્તમ શિક્ષક છે-પણ એ જ એક માત્રો શિક્ષક છે.

અસીધ બાળા અને અસીધ રેનો વિદ્યાર્થી ઉપર એવી તે મી બુદ્ધિ નામે છે કે રેખાંત બેન જ વિદ્યાર્થી તેને વચ થઈ જાય. આ પ્રથમ ધણાના મનમાં હોં ને સ્વાભાવિક છે. તેનું ખાં કારણ તો એ છે કે એવી બાળા અને એવી રેનો મધ્યસ્થમાં વિદ્યાર્થી તદ્દન સ્વતંત્ર છે એવું તેને જ્ઞાન હોય છે, આથી પોતાની બહુલી સ્વતંત્રતાનો તે એવી કુદરોને પડી લેવામાં અને તેને પોતાની કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. આદર્શ બાળાના અગમ્ય દોષાધર્મમાં રહેતું નથી પરંતુ તેને સ્વીકારવામાં જે ગ્રામ્ય છે તેમાં રહેતું

છે. પછી તો સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી આવી બદલીઓ તેને સ્વચ્છંદતાનું લાન કરાવે છે અને તેમાં જ વિદ્યાર્થી મલકાય છે. સારે આત્મા જ પ્રકારની લાગણીનું લાન, કામ કરવાની અને અભ્યાસ કરવાની તેને તક આપીને તે આત્મતામાં શા માટે ન જગાડવું ?

એક આ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે કે કદાચ ઉંમરે વિદ્યાર્થીને પોતાના અનુભવોનું એટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય કે જેનો તે યથાર્થ લાભ ઉઠાવી શકે ? મિસ પાર્કહર્સ્ટનો જવાબ આ પ્રમાણે છે. “ નવ કે દશ વર્ષની ઉંમરે કદાચ પણ વિદ્યાર્થી પોતાના અનુભવોને સમજણ પૂર્વક ગ્રહણ કરવાને શક્તિમાન થાય છે. તેથી તે જ ઉંમરે તેણે પોતાના કામની વ્યવસ્થા કરવાનું પોતાને માથે લેવું જોઈએ. ” આ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીની કેળવણીની જરૂરીઆતના વિષયનો વિચાર કરતી વખતે થોડીએક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરની છે.

સાધારણ રીતે બોલીએ તો વિકાસક્રમના ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય. આઠ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકને એટલી સ્વતંત્રતા આપવાની જરૂરીઆત રહેલ છે કે જેને પરિણામે તેનામાં રહેલી વ્યક્તિગત શક્તિઓનો વિકાસ થતો રહે, અને પરિણામે તે મોટું થાય સારે કદાચ પણ સમાજના જવાબદાર સભ્ય તરીકે પોતાનું સ્થાન મેળવે અને સાચવે. આ ઉંમરમાં સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું કારણ અને ઉદ્દેશ આ જ છે. આઠથી બાર વર્ષ વચ્ચેનો સમય વિદ્યાર્થીની બીજો વિભાગ ગણીએ. આને પૂર્વતારણનો સમય (ડિશોરાવસ્થા) કહી શકાય. આ સમયમાં તેણે જ્ઞાનસાધનની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ જ્ઞાનસાધન તેના તારણના સમયની (જે બારથી વીસ વર્ષની ઉંમર સુધીનો ગણી શકાય) પૂર્વતૈયારી રૂપે ગણી શકાય. વિદ્યાર્થી આ છેલ્લો વિભાગ કાર્યશક્તિ અને પ્રેરકધ્યાનની દૃષ્ટિથી ધણો જ વિકટ ગણી શકાય; કારણ કે આ સમય એવો છે કે જ્યારે તેનામાં

શારીરિક નેમન જાનમિક જ્ઞાન ફેરફારો થવા માટે છે. આથી બાળકની આ પૂર્વતારુણ્યની અવસ્થામાં તેને તેના શારિરિક મહત્ત્વમાં જે આપણે અપૂર્ણ માર્ગ દર્શાવે તેના તત્ત્વવર્ણના ફેરફારોમાં સર્વોચ્ચ મુખ્યતાવાળા પરંતુ તદ્દન અગ્રણ્ય માર્ગમાં સરી પડવાની બીજી તેના માટે આક્રમ્ય સમજાવી.

કેમ પણ ઉપર બાળકને માટે સ્વાર્નવ્ય એ તેની અતિ આવશ્યક વસ્તુ છે; કારણ કે તેની જીવનની બીજી ગમે તે કાળ જોઈએ ત્યારે તેની બાલવયમાં પણ તેનામાં છે. જોઈએ તેના આમ દરીને બાળકના જીવનવિશાસના ઉપર દલીલ થવા તે બીજી અને ત્રીજી યુગમાં તેની રજાવણી માટે જે ખાસ પ્રયત્નો ઉભા થાય છે તેનો ઉદ્દેશ લાવવા માટે યોગ્યજેથી છે.

જે બાળકનાઓમાં કામ માટે બાળકને સ્વાર્નવ્ય આપવામાં આવે છે ત્યાં શિક્ષક સ્વયં પદાર્થો રૂપે બાળક માટે ક્રમિક ઉત્તેજનો તૈયાર કરે છે અને તેની પાસે ધરે છે. જે વખતે બાળકને આ પદાર્થોનો પરિચય ખૂબ મજબૂત આપે છે તે જ સમયે બરાબર આવા પદાર્થોનું સંજ્ઞાપૂર્વકનું નિદર્શન બાળકને ધીમે ધીમે અભ્યાસક્રમના વિવિધ વિષયોમાં પ્રવેશ કરવા માટે પણ યોગ્ય સદાય કરે છે. આ યુગમાં શિક્ષક જ બાળકના વિશ્વાસનો કિસ્કીનર બની રહ્યો હોય છે. શાળાના વાતાવરણમાં જે સ્વયં પદાર્થો મુશ્કેલીમાં આવે છે તે કેવા પ્રકારના છે તેના ઉપર જ, બાળક તેમાંથી કેટલો લાભ ઉઠાવી શકે છે તેનો તથા શિક્ષકના નિયમનની મર્યાદાનો નિર્ણય બાળકે લેવાય.

બાળકના જીવનની પૂર્વતારુણ્ય અવસ્થામાં તેને લગતા પ્રયત્નો મધ્ય તેની જીવિ સાથે જ બદલાય છે. તે વખતે સ્વાર્નવ્ય અને આક્રમ્ય વાતાવરણની સાથે સાથે તેજે પોતાના કાર્યક્ષેત્રને અવસ્થિત

ખનાવવાનું અને આગળ વધારવાનું કામ પણ હાથ ધરવાનું હોય છે. કાર્યસિદ્ધિ માટેનું જે લાભ તેનામાં જાગૃત થયું હોય છે તેને પહોંચી વળવા માટે તેણે તેની શક્તિઓનો અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. તેની સિદ્ધિનું પ્રમાણ તેના અભ્યાસને વ્યવસ્થિત કરવાની તેની શક્તિ ઉપર, તેની તૈયારીની તાકાત ઉપર અને વધારે ક્ષમ આપે તેવી રીતે પોતાના વખતનો ઉપયોગ કરવાના બળ ઉપર આધાર રાખી રહે છે. આનો જ અર્થ સમગ્ર જીવનને વ્યવસ્થિત બનાવવું. બાલ્યાવસ્થામાં એકાગ્ર શક્તિનો અર્થ તો એટલો જ કે કાર્ય પણ વિંધ્ય ઉપર લાંગા વખત મુઠ્ઠી ખ્યાન રાખી શકવું. પૂર્વતારુણ્ય અવસ્થામાં એકાગ્રતા વધારે ઓછો વખત ટકે તેવું બને; પરંતુ તે વધારે ઉંચી શક્તિનું પ્રદર્શન કરાવે. આ વખતે વિદ્યાર્થીને જૂદી જ જાતના સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે. બાલ્યાવસ્થામાં પરિસ્થિતિ જ એવી ઉભી કરવામાં આવી હોય છે કે જે તેને નિયમનમાં રાખના છતાં વિદસવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ આપે, જ્યારે આ અવસ્થામાં હવે તેણે જ પોતાની પરિસ્થિતિ ઉપર કાણુ મેળવવાનું શીખીને પોતાનો વિદાસ આગળ વધારવાનો છે. જે તેને આમ વર્તવાની પૂરી તક આપવામાં આવે નહિ તો જે શક્તિ આ ઉંમરે તેનામાં જન્મે છે તેને કાચમાં રાખવાનું શીખે તે પહેલાં જ, ખુદ તે શક્તિના કાણુ હેઠળ તે પોતે આવી જાય છે.

અર્વાચીન માનસશાસ્ત્ર અને તેને અંગે થએલી શોધોએ પૂર્વ-તારુણ્યના પ્રશ્નો ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. તે આપણને જૂની શિક્ષણપદ્ધતિના ભ્રમમાંથી મુક્ત કરી વધારે સારી અને સાચી પદ્ધતિ તરફ પ્રેરે છે. આપણને હવે સમજાયું છે કે જે કાર્ય પાર પાડવાનું હોય છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને અગાઉથી હોવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આને પરિણામે બાળકમાં પોતાના કામ

વિદ્યાર્થીઓ શાળાના વાતાવરણમાં ઠોક-લેખાનો દનો જ્યારે ઠોક વિદ્યાર્થી દુસિવાર લેખાનો દનો. શાળાની આ વિપરીત પરિસ્થિતિ આ પ્રયોગોથી જાણી પડી. આખી શાળાને ડોહટન યોજનાના અખતર ઉપર મૂક્યા પછી આદ્યમાત્ર બુદ્ધિમાનનો તેજ પ્રયોગ ફરી વખત કરવામાં આવ્યો ત્યારે અત્યંત આનંદ મહિન જાણાવતું જોઈએ કે ખરા દુસિવાર વિદ્યાર્થીઓમાં ઉંચામાં ઉંચું 'બુદ્ધિપ્રમાણ' જણાયું જ્યારે નવજા વિદ્યાર્થીઓમાં દસકું 'બુદ્ધિપ્રમાણ' માત્રમ પડ્યું.

અવગત અંકિત માફક નિશાળો નિશાળો વચ્ચે પણ બેઠો હોય છે; અને ધૂળી વખત તો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવના બેઠો હોય છે. આથી ફરીને કેટલીક શાળાઓ નવીન માર્ગને અનુમરવામાં જીલ્લના કરતા મંદ હોય છે. પરંતુ કેળવણીના નવા દષ્ટિ-કોણને અનુરૂપ યત્નમાં પડતી આ મુશ્કેલીઓ જ એવા ફેરફારની અમલ સાધીને કરે છે. મન્યનકાળને વડાવી જવામાં બારે ધીરજની જરૂર હોય છે. જ્યારે કોઈ યાંત્રિક વાહનનું સમારકામ ચાલતું હોય ત્યારે યંત્ર તો ચિલકુત્ત રિયર હોય છે. તે જ પ્રમાણે આ નવી યોજના વિદ્યાર્થીને જે નવીન સ્થાનગ્ય બેઠો છે, તે વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ પણ તેની જ હોય છે. જ્યારે બાળક મંદ અને અગવસ્થિત મનને મરણ કરવાના પ્રયત્નમાં યુગાચેકું હોય છે ત્યારે ધીરજ તો જોનારને તે પેલા યંત્ર માફક અક્રિય દેખાયે. પરંતુ ફેવી રીતે કામ કરવું તેની આવી તેને હાથ સાગી જાય પછી તે પ્રગતિ કરવા માડે છે. અને આવી ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં જ તેની ઝડપ અને તેના કામની સફાઈ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. ઉંચી શક્તિઓવાળા ધણા વિદ્યાર્થીઓ એવા માત્રમ પડે છે કે શાળાનાં વર્ગોના અભ્યાસ પછી પણ તેઓનું પરિણામ અત્યંત નવજીવ દેખાયું હોય. આવી નિષ્ફળતાનું કારણ એ હોય છે કે આવા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની

શક્તિનો અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કામમાંથી છટકી જવામાં અને શાળામાં તડાં પાડવામાં ક્યો હોય છે. તેમની કુટેવો સુધરવામાં મહિનાના મહિનાઓ વીત્યા હોય છે. પરંતુ ડૉક્ટરન યોજના ઉપર તેમને અડાઅધ પછી આ યોજનાના પરિણામે તેમની નૈસર્ગિક શક્તિઓને સાચું વલણ મળે છે અને પછી તુરત જ તેઓ પ્રકાશી નીચે છે. મિસ પાર્કહર્સ્ટ એ વાત પણ નોંધે છે કે જે શિક્ષક શરૂઆતમાં આ નવી યોજનાના વિરોધી હતા તેઓ પણ વખત જતાં તેના મોટા સમર્થન કરનારાઓ થઈ રહ્યા છે. ફેરફારની શરૂઆત કરતી વખતે જો જગત કુનેહથી કામ લેવામાં આવે તો શરૂઆતની ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થતી જ નથી. આ યોજનાને કેવી રીતે શાળામાં અમલમાં મૂકવી તે સંબંધમાં મિસ પાર્કહર્સ્ટ નાએની ઉપયોગી સૂચનાઓ કરે છે.

આ યોજનાથી ભારે મોટા લાભો થઈ જવાના છે એવી જાતનાં મોટાં વ્યાખ્યાનો વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેને શરૂ કરતી વખતે આપવાની જરૂર પણ આવશ્યકતા નથી. સારો રસ્તો તો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પાસે સાદામાં સાદી રીતે તેને રજૂ કરવી. માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે વિદ્યાર્થીઓને આખી યોજનાની રચના અને તેમાંયે ખાસ કરીને આકરચના અરાખર સમજાવી જોઈએ. ઉપરાંત ધીમે ધીમે આગળ વધવું તે વધારે સલામતી લેરું છે. સામાજિક ક્રાંતિનો પ્રયોગ હાય ધરતા પહેલાં ઓછામાં ઓછો એક માસ તો જરૂર પસાર થવા દેવો.

ન્યારે વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત કામ કરવાની નવી યોજનાથી અરાખર પરિચિત થઈ જાય ત્યારે મંડળોના અંદર અદરનો સદ-કારનો પ્રયોગ, જે જે પ્રયોગમંદિરોના શિક્ષકો વધારે કુશળ હોય અને એવા સદકારને માટે છતેજાર હોય ત્યાં અજમાવવો. જતે દિવસે તો એવો સદકાર આખી શાળામાં વિસ્તારી શકાય.

આ યોજનામાં શિક્ષક અને શિષ્ય બન્નેને વધારે લાભ થવા સંભવ છે. ગ્રામસ્વસાવના વધારે ઉડા નિરીક્ષણને લીધે તેમજ વિદ્યાર્થીઓના કામમાં અને જીવનવિદ્યામાં જીવંત રસ લેવાને પરિણામે શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ વધારે ને વધારે જામનું જાય છે. અહીં શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના ગળામાં પરાણે હકીકતો રેડવાના કાર્યમાં અથવા તો ખીનસકાનુભૂતિવાળા વિદ્યાર્થીઓના મ્હોંમાંથી અરસિક પાકો ઓઝાવવાના કાર્યમાં રોડાએડો રહેતો નથી. આ યોજનાનો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમના આક્રમણનો ભોગ બની રહે છે, અને તેની સલાહ તથા સકાનુભૂતિ લેવા વિદ્યાર્થીઓ વારંવાર દોડ્યા આવતા દેખાય છે. શિક્ષક-શિષ્યના સંબંધનો ઉત્કટ ફેરફાર વિદ્યાર્થીનાં ક્ષેત્ર અને આનંદમાં અને એટલે જ શિક્ષકનાં ક્ષેત્ર અને આનંદમાં પરિણમે છે.

ઑલ્ટન યોજના શાળામાં દાખલ કર્યા પછી શિક્ષકના દૃષ્ટિ-ખિંદુમાં કેટલો ફેર પડી જાય છે તેમજ એ યોજનાથી કેટકેટલા લાભો થાય છે તે સંબંધમાં મિસ પાર્કહસ્ટે પોતે એક 'શાળાના જૂદા જૂદા વિષયોના શિક્ષકોના અભિપ્રાયો માગ્યા હતા, તેના જે જવાબ આપ્યા છે તે વાંચવાથી બરાબર તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. આ શાળામાં ઑલ્ટન યોજના દાખલ થયાં બે વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. નમુના દાખલ આપણે થોડાએક શિક્ષકોના જવાબો અહીં નોંધશું.

દત્તિદાસ શિક્ષકે નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:—

“જૂની શિક્ષણપદ્ધતિથી કામ કર્યાના મારા દશ વર્ષના અનુભવ પછી બે વર્ષ પહેલાં જ્યારે મેં ઑલ્ટન યોજનાથી શિક્ષણનું નાવ ચલાવવાનું સ્વીકાર્યું ત્યારે મને નવી યોજનામાં રસ તો થયો પડ્યો હતો, પરંતુ સાથે સાથે એ નવી યોજનાના લાભ-લાલ વિષે શંકા અને બીનિ બન્ને ઉપજ્યાં હતાં. મારી આંખો ઉઘાડી

રાખીને અને બાળકને કેળવવાનાં વધારે માગં માપતો આ મોજના દારા શીથી ઠાકવાની હતાચાથી જ મેં આ યોજનામાં કંપક્ષાનું હતું.

"શરૂઆતમાં મને જે એક મુદ્દો દાય લાગ્યો તે એ હતો કે જૂની પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓમાં જે જ્ઞાતનાં રસ અને ઉત્સાહ ઉભજ થઈ શકતાં હતાં તેના કરતાં પણ વધારે રસ અને ઉત્સાહ દાનિદાસના શિશુઓમાં ઉભજ થઈ શક્યાં. આનું કારણ મને એ માલુમ પડ્યું કે વિદ્યાર્થીઓને પોતાને જેવાના કામનો મોડો નિર્દેશ અને ઉદ્દેશ નહીં માટે રાખીને તેમને પોતાના કામ ઉપર ચડવાનું મજબૂત હતું. આ કાર્ય શાસ્ત્રિક સ્વાધ્યાયો દારા પાર પડ્યું હતું. મને દરેક વાત છે કે જ્યારે હું નિસાણે બાળકો દો ત્યારે દાનિદાસ તરફ મને કારે અજાણ્યો હતો, અને હું કંઈ તરફ જઈ છું તેનો જરા પણ વિચાર ક્યો સિવાય 'બીજા સાન પાનાંઓ' વાંચી લાવવાના વિચાર તરફ મને થોડા કંટાળો અને નિરસ્કાર જીતતાં હતાં. આ નવી મોજનાથી કંઈ તરફ જવાનું છે તેનો વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે અને માટે અનુભવ છે કે દરેક દરેક વિદ્યાર્થી દાનિદાસની અંદર કારે રસ લેતો થયો છે. વિદ્યાર્થીઓના આવા ઉત્સાહથી શિશુને પણ પોતાના કામમાં વધારે ઉત્સાહ મળે છે અને તેથી પોતાના સ્વાધ્યાયો દરમિયાન વધારે ને વધારે આકર્ષક બનાવતો જાય છે, અને પોતાના વિષય તરફ કાંઈમ દી રહે તેથી અસિદ્ધિ વિદ્યાર્થીમાં ઉભજ કરી શકે છે.

"કોલેજન યોજના વિદ્યાર્થીને ઓગળવાની કારે મોટી તક શિશુને આપે છે. આવી તક મને તેટલા તેના પ્રવલો દોષ તો પણ તેને વર્ગશિશુની અંદર મળી શકે જ નહિ. આ યોજનામાં શિશુનું સ્થાન એક ઉપદેશક કે ભાષણકર્તા તરીકેનું નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીના મિત્ર અને તેના મોટાભાઈ જેવું બને છે. અહીં તેને બાળકની સાથે

નામ ધર્મ. મારી પાસે કામ કરતા દરેક વિદ્યાર્થીમાં મને દરે રસ પડવા લાગ્યો છે અને તે દરેક નરક મારી સાચી સુદાનુભૂતિ જાગી છે. આ યોજનાના પરિણામે તેમનામાં મને જે શક્તિઓનું દર્શન થયું છે તે મંબધે અગાઉ મને ખ્યાલ સરખો પણ ન હતો. વિદ્યાર્થીઓ પણ દરે તો મારા તરફ એક મિત્ર માફક જુએ છે અને જાણે કે કોઈ અમલના દાર્પમાં મારી સાથે રોકાએલા હોય તેમ વર્તે છે. આજની શાળાઓ તો વિદ્યાર્થીઓમાં કોઈ પણ જાતની ક્રિયાશક્તિ હોય જ નહિ તેમ માને છે, અને તેથી શિષ્યકે શિષ્ય વચ્ચે દાર્પનું ધણું મોટું અંતર પડી ગયેલું દેખાય છે. ડૉક્ટર યોજનાથી કામ શરૂ કર્યા પછી આ જામ લાગ્યો છે અને દાર્પ તરફ આદર જાગવાથી તથા શિક્ષક અને શિષ્ય વધારે નજીક આવવાથી આખી દાર્પપદ્ધતિ વધારે સજીવ જાતી છે.

“જુની પદ્ધતિ કરતાં ડૉક્ટર યોજનામાં ઝોપું કામ માલ છે એમ માનવું તે જાણ છે. ધણી વખત તો એથી ઉતરું જ બનવા પામે છે. વિદ્યાર્થીઓને સીર જાવાનવારી આવી પડેલી હોવાથી તેઓ વધારે જોરથી પોતાના દાર્પમાં રત થતા જણાયા છે.”

વિજ્ઞાનશિક્ષકે પોતાનો અનુભવ નીચે પ્રમાણે લખ્યો:—

“ડૉક્ટર યોજનાથી કામ કરવામાં આજ દિન સુધી દરેક પણ નહિ અનુભવેલો તેવો એક પ્રકારનો નવીન જ અનુભવ મને થયો. આ અનુભવ માત્ર માટે ખૂબ આનંદાનંદ હતો. જુની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પોતાના કામને રમપૂર્વક અને હિતચાહી દ્વારા ખાતા હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ બહુ જ ઓછા જણાતાં, વધારે આ યોજનામાં તેવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ધણી ઓછી દેખાવા લાગી છે. જુની પદ્ધતિમાં મારી આંખોને આપવાનું જે કામ શિક્ષકને કરવાનું હતું તે કામ અહીં તાત્પર ઉઠી જાય છે. આ યોજનામાં તો શિષ્યો

વિદ્યાર્થીના સાચા સલાહકાર અને મિત્ર બની રહેવાનું હોય છે, અને વિદ્યાર્થીઓ પણ હવે તો મારી પાસે તેમના પોતાના સાચા પ્રશ્નોના હિંદવ માટે વિના સંકાય આવે છે.”

અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષકે નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું:—

“૧. હોલ્ટન યોજનામાં વ્યક્તિગત કામ કરવાનો કામ મળી શકે છે. આ યોજનાથી જાળકનો અભ્યાસ અને તેની મુશ્કેલીઓનું જ્ઞાન શિક્ષકને સારી રીતે થઈ શકે છે.

“૨. શિક્ષક વિષય વચ્ચે સહાનુભૂતિની લાગણી પેદા થાય છે અને જનને વચ્ચે મૈત્રી જન્મે છે. વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષકને પોતાના મુદ્દાવદ જોયો-પોતાના મિત્ર જોયો ગણે છે; અને પોતાના અનેક દુઃખસો હદને તેની પાસે ગઈ શકે છે.

“૩. આ યોજનાને પરિણામે સ્વયંસંસ્કૃતિ જન્મે છે; અને સ્વયંસંસ્કૃતિવાળા જાળકો સાથે કામ કરવામાં કંઈ જોર મળત આવે છે.

“૪. કામ પ્રોત્સાહક છે. દરેક વિદ્યાર્થી જુદે જુદે રીતે પોતાનું કામ હાથે છે અને પરિણામે એકમ પદ્ધતિની ઘણેકા કલાપા-મયી શિક્ષકને છૂટકાને થાય છે.

“૫. દરેક મનિને આપ્યોયો તૈયાર કરવાનું કામ મળે છે તેથી કામની યોજના મોટા અને અસરકારક બને છે.

“૬. આ યોજનામાં અવરકાને પ્રત્યેક નીચે જતા જતા મળે છે અને શિક્ષક પોતાનો જોર વધતી જાય છે અને એક જાળકની પાસેથી અન્ય શીકે છે.”

અનિર્ણયિતે જણાવ્યું —

“મારે મને પ્રશ્ન છે આ યોજનાને કારણે મને મોટી જગ્યા હાથ મળે છે. હવે તો તે વિદ્યાર્થી મળે છે, અને તે પોતાના કામ

દુનિયાના દત્તિદાસમાં એવો જન્મનો જો કોઈ પણ વખતે આવી
લાગ્યો હોય કે ત્યારે લોકોને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની અને સ્વતંત્ર
કામ કરવાની જરૂર હોય તો તે આ જન્મનો છે. આજની દુનિ-
યાના રાજદારશ્રીમાં જે કંઈ નિષ્ફળતા દેખાય છે તેનું કારણ
આજના રાજદારી પુરુષો બીજાના મતના શુદ્ધ મર્થ રહ્યા છે તે
છે. જે વિદ્યાર્થીને ડૉલ્ટન યોજનામાં કામ કરવાનું મળે છે
તેણે સ્વતંત્ર વિચાર કરતા થયા સિવાય રહી શકાય તેમજ નથી.
તેણે પોતાના જ સામનો ઉપર આધાર રાખવાનો હોય છે; અને
ખરેખર તેની બલિષ્ઠતા જીંદગીમાં પણ તેને માથે તેમ કરવાનું
જ આવી પડવાનું છે.

“કેટલાક માણસો એવા હોય છે ખરા કે જેઓ અત્યુક્ત કામ
ખરાબર કરી શકે; પરંતુ ત્યારે એ કામને કોઈ મોટી યોજનામાં
બંધ બેસતું કરવાનું માથે આવી પડે ત્યારે તેઓ સાવ નિષ્ફળ
નીવડે છે. મને લાગે છે કે માસિક સ્વાધ્યાયની પદ્ધતિ વિદ્યાર્થી
ઓની પોતાના કામ ઉપરની દૃષ્ટિમર્પદા વધારે વિશાળ બનાવે છે.
કોઈ એકાદ વિષય ખરાબર તૈયાર કરી શકે તેમાં શું ? બધા વિભાગો
ખરાબર બંધ બેસતા આવી જાય નહિ ત્યાં સુધી આખું કામ પૂરું
થયું ગણાય નહિ. જો એક પણ થાંભલો નબળો હોય તો આખું
કામ જોતજોતામાં ધૂળમાં મળી જાય છે. આ યોજનાથી વિદ્યાર્થી
ઓને જ્ઞાન થાય છે કે તેમનું માસિક કામ સરળ બનાવતું હોય
તો દરેક વિષયની બાંધેલી મર્યાદાએ પોને પહોંચે જ શકે છે.”

દસાશિક્ષક લખે છે:—

“ડૉલ્ટન યોજનાથી પ્રયોગમંદિરની અંદર જે પ્રકાર
વાનાવરણ ઉદ્ભવ થાય છે તે મને બહુ જ ગમ્યું છે. આપ
વાનાવરણ ઉદ્યોગમય લાગે છે કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના

રસથી આવ્યા હોય છે. આખું વાતાવરણ વિચારપ્રેરક પણ હોય છે કારણ કે દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના સ્વાધ્યાયનું કામ પોતાની જ રીતે અને જાતમહેનતથી કરતો હોય છે. આખું વાતાવરણ વળી સ્વયંસંકૃતિમય પણ હોય છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીને પોતાના કાર્યમાં ખૂબ રસ પડેલો હોય છે તેવે વખતે જ તેને દોરનાર શિક્ષક પણ ત્યાં હાજર હોય છે. આ વાતાવરણ શાંત હોય છે, અવસ્થિત હોય છે અને કોઈને પણ કામ કરવા માટે પ્રેરણા આપે તેવું હોય છે.

“ ખુદા દિક્ષથી બોક્ષવાની રમ્મ હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે આ યોજનામાં મને જે આનંદ આવ્યો તે મને પોતાને જ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવો હતો. હવે તો વર્ગશિક્ષણ મને છેક જ અગાધામાં લાગે છે.

“ આ યોજનામાં વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થી માટે જે તક મળી શકે છે એનો મને ખદ્દ જ ગમે છે. આ યોજનાથી શિક્ષક પણ વધારે સ્વતંત્ર રહી શકે છે, અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે વિદ્યાર્થીને અને તેટલો મુમય આપી શકે છે. શિક્ષક આવા કામમાં મોટાએડો હોય છે ત્યારે જીવન વિદ્યાર્થીઓને જરા પણ નુકસાન થવાનો ભય નથી, કારણ કે તેઓ પોતપોતાના સ્વાધ્યાયના કામમાં મોટાએડો રહી શકે છે.

“ વારંવાર મુશ્કેલી કરવાનો ભાર શિક્ષક ઉપર નથી પડે છે તે પણ આ યોજનાથી હરદોષ થઈ ગયો છે. જે કાંઈ મુશ્કેલી વિદ્યાર્થીઓને કરવાની હોય તે શિક્ષક પોતાના સ્વાધ્યાયમાં પણ રસ કરી શકે છે, અને એ રીતે મને તે વિદ્યાર્થી ગમે ત્યારે જાણે કે પોતાની જાતેના સ્વાધ્યાયમાંથી રહી શકે છે.”

સંસ્કૃતશિક્ષક પોતાની અનુભવ વાણી છે

— સંસ્કૃત શિક્ષકની અંદર તે આ યોજના અત્યંત ગમે છે.

મીઠો પાટે છે, તથા પદ્મિની અંદર વ્યક્તિગત અર્થિગતને જે મુદ્દે અવકાશ ન દેતા તે આ યોજનામાં સંપૂર્ણ રીતે મળી શકે છે.

“વિદ્યાર્થીમાં સંગીતની પ્રમુખગુણિનો જે અમાર વારંવાર દેખાય છે તે તેના જળ ઉપરવટ હાથ તેને મળેલું દોષ છે તેનું જ પરિણામ મોટે ભાવે દોષ છે. આખરે તે ખોટા અનુભવને માર્ગે ચડે છે. આ યોજનામાં તો તેને પોતાને જ પ્રયોગ કરવાનો અને અનુભવ મેળવવાનો દોષ છે તેથી તેમ જનનું નથી.

“પ્રમાણમંત્ર એ ખીન કાષ્ટ પણ વિવેચના કરતાં સંગીતમાં સૌથી વધારે સાથે તેની વસ્તુ છે.

“વ્યક્તિગત હાથ દાઝ વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓનો ઉપાધા સિવાય કાષ્ટ પણ વિદ્યાર્થી સંગીતની અંદર સમુદયત હાથ કરી શકે છે જ નથી. ડૉક્ટર યોજનામાં આ અનુકૂળતા સંપૂર્ણ રીતે મળી રહેન્કે. વિદ્યાર્થીને ખરેખરે રમ જાગે દોષ સારે જ તેને શીખવાની તક મળે એવું ક્યાંક પણ જનવા પામતું દોષ તો તે આ યોજનામાં જ છે. મને પોતાને તો આ પરિસ્થિતિ અત્યંત સતોષ-જનક માણુમ પડી છે. સંગીતના પ્રાણ દરી જે તેની કાષ્ટ પણ પ્રકારની શુદ્ધ પુનરાવર્તિ સિવાય સંગીતનું હાથ કરવાનો અવકાશ મને અહીં મળે છે. ચિસ્તના પ્રશ્નો પણ મારે સાં તો ઉડી ગયા છે અને સર્વત્ર હાથમાં ખરો મેળ જામેલો દેખાવા કરે છે.”

મિમ પાર્કરે જુદી જુદી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓને ડૉક્ટર યોજના સંબંધે યોગ્ય એક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. તેના જે જવાબો તે જ ધડીએ તેને મળ્યા તે બધું જ રસિક અને જાણવા જેવા છે. તેથી તેમાંના યોગ્ય એક નમુના પથ અહીં મૂકું છું.

પ્રશ્ન: “આ યોજના તમને કેવી લાગી છે તેની મને જાણુ

નથી; પરંતુ તમને તે ગમી છે કે નહિ તે વિષે તમારા વિચારો કહેશો તો મને ખૂબ મજા પડશે.”

આર વર્ષના છોકરાનો જવાબ:—

“અમારી નિશાળમાં જે વિદ્યાર્થી કોઈ એકાદ વિષયમાં ખીજ વિદ્યાર્થીઓ સાથે પહોંચી નહોતો શકતો તેને તે વિષય માટે જરૂર જોગો વધારે વખત હવે મળી શકે છે. આ જ કારણથી આ યોગના મને ગમે છે.....ખીજ નિશાળોની અંદર તો ગણિતનો વર્ગ ચાલતો હોય અને તેમાં કંટાળો આવવા લાગે તો પણ કોઈ વિદ્યાર્થી અંગ્રેજીના વર્ગમાં જઈ શકે જ નહિ; પરંતુ અમારી નિશાળમાં તો ગણિતના વિષયમાં થોડુંક કામ કરીને કોઈ ખીજ વિષયના ઓરડામાં પણ જઈ શકાય અને વળી પાછું થોડા વખત પછી મરજીમાં આવે તો ગણિતના ઓરડામાં પાછા પણ આવી શકાય. ખીજ નિશાળમાં તો મિનિટ મિનિટ કામ કરવાનું હોય છે; જો થોડોક વખત આરામ લેવાની મરજી થાય તો કોઈ લેવા પણ દે નહિ. અમારે ત્યાં તો કામ બંધ કરી મરજી પડે ત્યારે આરામ પણ લઈ શકાય અને વળી પાછા આવીને કામે પણ લાગી જવાય.”

નવ વર્ષના બાળકનો જવાબ:—

“ખીજ નિશાળોમાં તો ત્યારે અમુક કામ પૂરું નથી થયું હોતું ત્યારે તે ઘેર લઈ જવું પડે છે અને તેથી ખુબ જ કંટાળો આવે છે. અહીં તો નિશાળમાં આવીને જ ખીજે દિવસે પાછું શરૂ કરવાનું. આખો દિવસ નિશાળમાં સખ્ત કામ કર્યા પછી ઘેર કામ કરવાનું ગમતું જ નથી. મને આ યોગના એટલા માટે ગમે છે કે દરેકને પોતાનું કામ કરવા માટે જોઈતો વખત મળી શકે છે, અને જો એક કામ કરતાં થાકે લાગે તો ખીજું કામ પણ હાથ ધરી શકાય છે. મને ગમવાનું વળી સૌથી મોટું કારણ તો એ છે

કે ગેરહાજર હોઇએ તો પણ બીજે દિવસે પોતાનું કામ પાઠું અપૂર્કે રજૂ હોય ત્યાંથી જ આગળ ચલાવી શકાય છે.”

બીજા એક નવ વર્ષના બાળકે જવાબ આપ્યો:—

“મદિનાતી આખરે પોતાનું કામ બરાબર પૂર્કે કરવાથી આપણને પોતાને ખૂબ આત્મસંતોષ થાય છે અને તે જ ખરો બદલો છે.”

પ્રશ્ન: “કોઇ ચાંદ કે ચોપડી કે એવું જે વધારે મને તેરી જાનનું કાંઈ ઇનામ આપવામાં આવે તો તમને ન મળે?”

જવાબ: “ના, તેની કશી પણ જરૂર નથી. આત્મસંતોષ એ જ બસ છે. મને તો આંગળ કામ કરવું મળે.”

ત્યારે તેમને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે સવારનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે તેમને વચ્ચે આરામની જરૂર છે કે નહિ ત્યારે તેમણે કહ્યું: “નહિ. અમે જ્યારે ચાકી જઈએ છીએ ત્યારે અમારી જાને જ આરામ લઈએ છીએ.”

આ યોજના સંબધે થોડીએઃ અગત્યની સૂચના કરતાં મિસ પાર્કેદરર્ટ પોને લખે છે કે ડાહ્યાન યોજનાને કાંઈએ અચ્છિન યોજના ગણવાની બૂલ કરવી નહિ. કેળવણીની યોજનાના વિદ્યાર્થીમાં એક પગલું આગળ ભરવા તરીકે મેં તે મગાજ પાસે ધરી છે જેથી શિક્ષક અને શિષ્ય જન્મેમાં ઉત્પાદક શક્તિનો યોગ્ય વિદ્યાસ થાય. આપણી આજની શાળાઓમાં જે અનિયો ધર કરી રહ્યાં છે તેમાંના કેટલાંએકનો ઉપાય કરવાની જરૂરથી હું તેનો આદર્શો વિસ્તાર કરવા પ્રેમી છું. આ અનિયોમાંનું ચોવી ખરાબ તો મારી માન્યતા પ્રમાણે એ છે કે તેમાં શીખનારને શીખવાની કશી તક જ મળતી નથી. શિક્ષકો શિક્ષણનું કામ શરૂ કરે તે પહેલાં શિક્ષણની કળા

પ્રાપ્ત કરવા માટે અધ્યાપનમંદિરોમાં જાય છે; તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીઓ કંઈ પણ ભણે તેવી આશા રાખતા પહેલાં તેમને અભ્યાસ કરવાની કળા પ્રાપ્ત કરવાની તક મળવી જોઈએ. મને એટલો તો સંતોષ છે કે ડૉક્ટર યોજનાનો ન્યાય તેનાં સુફળોથી તોળાશે. ઘણું શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ ખાતરી આપી છે તે સુખ્ય જ્યાં જ્યાં આ યોજના અમલમાં મૂકાઈ છે ત્યાં ત્યાં શાળાઓના માનસિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં ભારે ફેરફાર થયા છે. તે વધારે ઉંચું ચડ્યું છે. આથી મને વિશ્વાસ ઉપજે છે કે જે લાભો અહીં મેળવી શક્યા છે તે આખરે દુનિયાના સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં લઈ જઈ શકાશે. મારી યોજના સંપૂર્ણ છે એવો મારો દાવો છે જ નહિ. પણ જો એને જીવંત અને ચેતનવંતી વસ્તુ બનાવવી હોય તો ઘણા ઉત્તમ બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ તેમાં મને મોટો સાથ આપવો પડશે.

परिशिष्टे।

ડૉલ્ટન યોજનાનું તત્વ

કેળવણીના પ્રદેશમાં સૌથી જૂનો અને સહેલો વિચાર કોઈ દોષ તો તે વિદ્યાર્થી ઉપર શિક્ષકના આધિપત્યનો છે. અધિપતિ પણાનું આ ઝેર એટલું બધું તો મજબુત થઈ ગયું છે કે કેળવણીના નવીન વિચારના પ્રવાહમાં તથાવા ઇચ્છતા નવા શિક્ષકો પણ હજી એમાંથી છૂટી શક્યા નથી. હજી પણ કેટલાયે શિક્ષકો માને છે કે વિદ્યાર્થી ઉપર અધિકાર ચલાવવો તેમાં વિદ્યાર્થીનું જ હિત રહેલું છે. વિદ્યાર્થી છેક જ અજ્ઞાન હોય છે; તેને પોતાને દેશો પણ રસ્તો સૂઝતો હોતો નથી અને તેને સમજાવીને કામ લેવાની વાતો ખાલી ફાંફાજ છે. એટલે તેને સુધારવો એ શિક્ષકનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી અધિકાર ચલાવીને પણ તેને ઠેકાણે લાવવો જ જોઈએ. આ વિચારસરણીનું જોર હજી પણ ઓછું નથી થયું. અધિપતિપણના આ લોભી શિક્ષકોને કોઈ પણ વાત ગળે ઉતરતી નથી. આધિપત્ય તેમની વર્તણૂકમાં અનેક જાનની વિસંગતિઓ અને જોડખીઓ પેદા કરે છે. અધિપતિપણનો ફક્ત રાખનાર આ શિક્ષકોને હવે આજની કેળવણીની દુનિયામાં રથાન ન જોઈતું જોઈએ.

એક બીજો આવો જ પ્રચલિત વિચાર જૂનું તેટલું સોનું પ્રકારનો છે. આવી વિચારસરણીવાળા લોકો એમ માને છે કે

દુનિયામાં નવું નવું જોઈને માણસે હેખતાઈ જવાની કશી જરૂર નથી. મૂળે બહુ જ ઓછું નવું તો હોય છે; અને તેમાંયે નવીન નવીન તત્ત્વ હમેશાં જ સાચું હોય છે તેમ પણ નથી. તેઓની માન્યતા એવી પણ હોય છે કે કોઈ પણ નવું સત્ય જૂનામાંથી જ નીકળી આવ્યું હોય છે અને તેને જૂનાનો રંગ ખૂબ પ્રમાણમાં લાગેલો હોય છે. વળી નવીન વસ્તુને હજી તો કસોટી ઉપર ચડીને પોતાની જાતને સિદ્ધ કરવાપણું બાકી છે, જ્યારે જૂનું તત્ત્વ પોતે જ પોતાની સિદ્ધિથી પોતાનું ખરાપણું સાબીત કરે છે. આજ દિવસ સુધીમાં દુનિયા ઉપર જે કંઈ સાફ તેમજ સફળતાવાળું જણાયું છે તેની પાછળ આ જૂના તત્ત્વનો હાથ કંઈ ઓછો નથી. માટે તેઓ એમ માને છે કે નવીન તત્ત્વથી અંગ્રહ જવાની જરૂર નથી; પરંતુ ક્યા જૂના તત્ત્વ ઉપર એની નવીનતાનો ઓપ મળ્યો છે તે કોઈ કોઈ જૂનાને જાળવી નવાને અમલમાં મૂકતા જવું એ જ હવાપણની રીત છે. આ વિચારકોને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્થાન છે અને કીટ કીટ સ્થાન છે તેમ કહીએ. આ ક્ષેત્રોને આપણે સમન્વયવાદીનું નામ આપીએ તો ખોટું નથી.

કેળવણીમાં સૌથી અર્થાચીન અને આજે ભારે મથન ઉપજતી વેરેલું તત્ત્વ તે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે. આજની કેટલીયે કેળવણી નવીન પદ્ધતિઓની પાછળ આ જ એક તત્ત્વ જળમય ગમ કરી જતું છે. આ પંથના વિચારકો એમ માને છે કે વિદ્યાર્થી પોતે જ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે અને તેને કક્ષમા રાખીને—પરંતુ તે સમ્મતિથી જ કેળવણીનું નિર્માણ થવું જોઈએ. આ તત્ત્વ અમર જાણવા જણાય છે કે આજ દિન સુધી કેળવણીના તત્ત્વમાં વિદ્યાર્થીને એવું—બહુ જ ઓછું સ્થાન મળેલું છે તથા તેના મનો જીવંત રહેલો, અને વિશ્વકે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર રાખે.

હોના બ્રહ્મિન્યમે જગદ્ આત્મા દેવોઃ સ્વમાત્મ આપનો શોભે. આથી જ આ પંથના વિચારકો સિદ્ધજ્ઞા મયમાં પોતાનું સ્થાન યોગ્ય બનાવી મુશ્કેલી મક્કાદ સિદ્ધીને આપે છે અને વિદ્યાર્થી આગળ આવવા દેવા-પૂજ આગળ આવવા દેવા વિનંતે છે; વિદ્યાર્થી પોતાનો મ્યતંત્ર વિદ્યમ આપી રહ્યો હોય તેમાં તેની આટે આવતું એ દોહ છે એમ તેઓ માને છે, અને તેથી કેળવણીને ઉપારક તેમજ સાધક તેરી બધી સામગ્રી દોહી હરી રહી જાય વાતાવરણ જમાવી દહ સિદ્ધો વિદ્યાર્થીને તેમાં હશે મુશ્કેલી દેવા અને પછી તેને તેના વિદ્યમને માર્ગે જવા દેવા એમ હશે છે. આ પંથમાં એક એવી રજુ માન્યતા છે કે આપણી નજર આગળ પથના એવા વિદ્યમ જગતમાંથી અને સમસારોથી બચીને તેની મુક્તિ માંથી વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે જ બધું જોઈતી લેવાનો છે; માત્ર તેને સંસાર મલે તેટલા માટે ફેરવુંક મંદારી વાતાવરણ અને સંસારી પરિસ્થિતિ તેને માટે ઉપજતી હોય તેટલું. આ પંથ આજે પૂજ જ આગળ ધારના આવે છે અને બીજા બધા પથોને ઉપસાવી પોતાનો માર્ગ નિર્ભયપણે વટાવે જાય છે.

કેળવણીની પદ્ધતિઓના દતિદારનો છેક જ દ્વંદ્વામાં વિચાર કરવાનો આપણને અધિકાર હોય તો ઉપરોક્ત તથા પ્રકારની વિચારસરણીમાં આપણે તેને સમાવી દહ સહીએ. એક સુરત, જડવાદી અને આધિપત્યમાં મોહવાળા તથા તેમાં માનનારા વિચારકો; બીજા જૂનાને સદંતર ફગાવી દેવા તૈયાર નહિ છતાં નવાને અપનાવવા અને પોતાનામાં જોઈતી દેવા માટે આતુર એવા સમન્વયવાદી વિચારકો અને ત્રીજા બ્રહ્મિન્યવાનંત્રમાં માનનારા મુક્ત વિચારકો.

દોહદન યોજનાએ આગળની કેળવણીની દુનિયામાં સારું મદદરૂપ સંપાદન કરેલું છે. આ આપણે યોજનાનો આધાર ધણે મોટે

અંશે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના વિચાર ઉપર નિર્ભર છે; છતાં તેની કાર્યપદ્ધતિમાં આપણે વિચારી ગએલાં ત્રણ તત્ત્વોમાંથી ખીજા તત્ત્વને એટલે કે સમન્વયવાદના તત્ત્વને છેક વિસારી દેવામાં પણ આવ્યું નથી. જેશકે પહેલા તત્ત્વને તો એમાં કંઈ જ અવકાશ નથી.

સમન્વયવાદના તત્ત્વને સ્વીકારતા છતાં ડૉલ્ટન યોજના મુખ્યતઃ તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના તત્ત્વને જ માને છે અને તેના ઉપર જ રચાયેલી છે. આજની શિક્ષણુસંસ્થાઓમાં વ્યક્તિને સમષ્ટિ પાસે છેક જ લુંસાઈ જવું પડે છે તે પરિસ્થિતિ સામેના જળવામાંથી તો એનો ઉદ્ભવ છે; આળીશ આળીશ કે પચાસ પચાસ છોકરાઓના મોટા વર્ગોની અંદર વ્યક્તિના વિકાસને માટે કશો જ અવકાશ રહી શકે નહિ એ વાતનો કાંઈથી પણ ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. અને તેથી વ્યક્તિગત પદ્ધતિઓનો આકરો અને સમૃદ્ધશિક્ષણમાં લગભગ અશક્ય થઈ પડે તેવો ઉદ્દામ વિચાર છોડીને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને કંઈક અંશે પણ અવકાશ મળી શકે તેટલા માટે કેળવણીની આ યોજના ઉભી કરવામાં આવી છે. આ યોજનામાં શિક્ષણુની કાંઈ વિશિષ્ટ પદ્ધતિની હિમાયત કરવામાં આવતી જ નથી; જો કે કાંઈને તેની શિક્ષણુપદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો હોય તો પણ તેના સંમેલન વિભાગમાં તેને માટે તક તો છે જ. આ આખીયે યોજના વિદ્યાર્થીને પારકી ધુરામાંથી મુક્ત કરે છે અને સમષ્ટિ વ્યક્તિ પાસેથી માગે તેના કરતાં પણ જે અનેકગણું તેને અનિચ્છાએ અને નુકશાન વેડીને પણ આપવું પડે છે તેવી પરિસ્થિતિમાંથી તેને છોડાવે છે.

ડૉલ્ટન યોજનાની રચનામાં જે ખાસ તત્ત્વો રહેલાં છે અને જેના પરિણામે વિદ્યાર્થી પોતાના વ્યક્તિત્વને વિકસાવતો વિકસાવતો સમાજનું એક ઉપયોગી અને ઉપકારક અંગ બની રહે છે, તે તત્ત્વોનો યોજનાના વ્યવહાર અમલ સાથે શી રીતે મેળ આવે છે

તેનો વિચાર કરતા પહેલાં વ્યક્તિવાદ અને સમષ્ટિવાદનો આપણે થોડાંએક વિચાર કરવો જોઈશે.

વિચારકોની દુનિયામાં આજે બે મોટા વાદો પ્રચલિત છે; એક વ્યક્તિવાદ અને બીજો સમષ્ટિવાદ. વ્યક્તિવાદીઓ એમ કહે છે કે દુનિયા ઉપર જન્મેલી દરેકાઈ વ્યક્તિને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે અને સમાજને તેના વિકાસની આડે આવવાનો કશો જ અધિકાર નથી. વ્યક્તિ પોતે પોતાના જ બળે અને પોતાની જ સ્વેચ્છાથી સમષ્ટિના નિયમો સ્વીકારે અને પાળે તે જૂદી વાત છે; પરંતુ સમાજ તેના ઉપર કાંઈ પણ પ્રદારનું દગ્ગાણુ તો ન જ કરી શકે. વ્યક્તિને યોગ્ય વિકાસની તક નહિ મળવાથી અને તેને દગ્ગાથી રાખવાથી જ આજે સમાજમાંથી ચોર, દિંમન, સાહસ અને સમર્થ વ્યક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ નાશ પામ્યાં છે. સમાજ આજે બલહીન, તેજહીન દેખાય છે તેનું કારણુ તેણે વ્યક્તિઓનો બોગ લીધો છે તે છે. તેટલા માટે આજે હવે સમાજની પુનર્વટના દરવી હોય, તેમાં તેજ અને બળ ફાવવાં હોય તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને પૂરતો અવકાશ આપવો જ પડશે. બીજી બાજુ સમષ્ટિવાદીઓ એમ કહે છે કે દુનિયાનો વહેવાર જ સમૂહ અને સત્ત્વના નિયમો ઉપર ચાલે છે. વ્યક્તિએ પોતાના ગમે તેટલા બોગે પણ સમષ્ટિને તાગે થયું જ જોઈએ. સમાજની દરેક દરેક વ્યક્તિ જો પોતાના વ્યક્તિત્વ ઉપર આધારનો અને પોતાના જ વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરવાનો આશ્રય ધરાવે તો સમષ્ટિજીવન ટકે જ નહિ. આ દુનિયાની રચના પાછળ મનુષ્યને માટે જે ઉત્તમમા ઉત્તમ તત્ત્વ છૂપું પડેલું છે તે મનુષ્યનું સમષ્ટિ પાસે વ્યક્તિ તરીકે હોમાઈ જતું એ છે. કાંઈ પણ માણસ પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો આશ્રય સમાજમાં રાખી સીં જ નહિ. વ્યક્તિ માટે સમષ્ટિ નથી પરંતુ સમષ્ટિ માટે વ્યક્તિ છે; અને માટે

જ આજે સમાજનો વહેવાર સરળ અને શક્ય છે. જે સમાજમાં વ્યક્તિવાદ પ્રચલિત થાય તો તો સમાજનો નાશ જ થાય. આખરે તો દરેક વ્યક્તિ જે કંઈ જીવનદાર્ય કરે છે તે સઘળું સમષ્ટિ માટે જ કરે છે.

આ બંને પંથો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં આજે ખૂબ જોરવાર છે. બંને પક્ષો સાચાં છે અને જોડાયા છે. બંનેમાં એક બીજાનો પંથામિલ ભરાઈ ગયો છે. નહિતર તત્ત્વથી જોવા જેથીએ તો બંને પક્ષોમાં સત્ય છે. પરંતુ પંથના આગ્રહના પરિણામે તેમાં અસત્ય ભળી જવા પામ્યું છે. તટસ્થ રહીને વિચાર કરવા જેથીએ તો બંને પક્ષો અન્યોન્યાયી છે. વ્યક્તિ સમષ્ટિ વિના નકામી રૂપ પડે માટે સમષ્ટિને તેણે યોગ્ય માન આપવું જ જોઈએ; અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને અવધારા આપવામાં ન આવે તો સમષ્ટિની વ્યક્તિઓ નિષ્પ્રાણ થઈ જાય માટે વ્યક્તિવાદને પણ તેની મર્યાદામાં સ્થાન હોવું જોઈએ. આમ બંને પક્ષમાં સત્ય પણ છે અને અસત્ય પણ છે. છતાં નવીન વિચારપ્રવાહના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારવા જેથીએ તો આપણને એ પણ સમજાય તેવું છે કે વ્યવહારમાં વધારે વજન વ્યક્તિવાદને મળવું જરૂરી છે. વ્યક્તિનો સમૂહ જ સમષ્ટિ બનાવે છે; અને વ્યક્તિ જેટલી તેજસ્વી અને પ્રાણુવાન હશે તેટલો જ તેજસ્વી અને પ્રાણુવાન સમાજ થવાનો છે. વ્યક્તિને પોતાને જ સ્વતંત્ર છુદ્ધિ છે, સ્વતંત્ર હૃદય છે અને સ્વતંત્ર આત્મા છે. આ બધાના પરિણામે તેનામાં સ્વતંત્ર વિવેકશક્તિ પણ આવે જ છે. આ વિવેકશક્તિ જ સમષ્ટિને કેમ અધીન રહેવું એ તેને શીખવે છે. વ્યક્તિને સ્વતંત્ર મૂકીને વખતે કાઢીએ પણ એના ઝાંક ગણવાની જરૂર નથી કે તેથી સમષ્ટિને કાઢી પણ પ્રકારની હાનિ થવાની છે. સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓનો જે સમાજ બનશે તે પણ સ્વતંત્ર જ હશે. અને સ્વતંત્રતા બીજાને સ્વતંત્ર બનાવવામાં કદાચ પણ માનની

દોની નથી. નેથી બીજી વ્યક્તિ, સ્વાતંત્ર્યને, માન, જ્ઞાપવામાં
એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિને જેટલું જેટલું જોઈતું પડે તેટલું જાણું તે
મદદ છે. આમ સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓના જોવા સ્વતંત્ર સમા-
જમાં મમતિ માટે આવશ્યક તેટલું જાણું નિયમન પણ આપોઆપ
ઉત્પન્ન થાય છે. સમષ્ટિવાદીઓ જે નિયમનની વાત કરે છે તે
વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય રાખ્યા વિના ઉપરથી માટેનું નિયમન મોટે ભાગે
તેવે છે; જ્યારે વ્યક્તિવાદી અદર સાચા સ્વાતંત્ર્યને અવગણી
આપવામાં આવે તો સમષ્ટિ માટે જરૂરી એટલું જાણું નિયમન
અંદરથી જ નીકળે છે. સ્વતંત્ર સમૂહ પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે
જે નિયમન હાથમાં લેવા છે તે નિયમનમાંથી વ્યક્તિ ગળી તેનું
ખડું જ જોઈતું બનવા પામે છે. આ રીતે સમષ્ટિવાદને આપણે ગમે
તેટલું મદદર આપીએ તો પણ તે વાદ વ્યક્તિવાદનું જ પરિણામ હોતું
જોઈએ એમ તો જરૂર લાગે છે: એટલે કે સમષ્ટિ એ વ્યક્તિમાંથી
જોડી દેતી જોઈએ. આજે તો આ જાને પડે એટલા બધા હિંમતુરો
ઉપર ચડી ગયેલા છે કે જાનેમાંથી કાઢી એકને રીકારતું પણ નથી.
સમષ્ટિવાદીઓને એ સમજી લે કે સમાજ એ વ્યક્તિઓથી બને છે અને
વ્યક્તિવાદીઓ સમજી લે કે આજરે તો તેમને એક સમજી બેઠાં
વિના સમાજમાં રહી સકવાનું નથી તો તુરંત જ જાને પોતાપોતાની
મર્યાદાઓ અને સ્વાભાવિક શિશુ સમજતાં એક જગ્યા વ્યક્તિમાંથી
સમષ્ટિ એ સ્વાભાવિક કામ હોવા છતાં, સમષ્ટિ માટે વ્યક્તિએ જાગ
કરવાનો હોય જ તે તરત પણ સૂચકારણ: જાણે. આજે, તો
વ્યક્તિવાદીઓ સમષ્ટિને અવગણે છે અને પોતાનો સ્વચ્છંદ પોપવામાં
જ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરે છે. બીજી તરફ સમષ્ટિવાદીઓ
પોતાનો દોર અને પોતાનો મતામક વ્યક્તિ ઉપર પરાજી અને
ધણી વખત જોડી ફીળે, મજા લાડવા પ્રવેશ કરે છે અને તેમ

અંદર સદમર સાધનાનો હોય છે. ડૉક્ટરન યોજનાની આખી રચના, જ એવા પ્રકારની છે કે તેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ ઉપર અથવા, તો એક ટોળા બીજી ટોળા ઉપર કાંઈ પણ જાતનું 'જોડું', દબાણ હારી શકે નહિ કે નેહાકમી ચલાવી શકે નહિ. આવી રચનાનાં પરિણામો ઉપરથી નેહ સંક્રાંતિ છે કે વ્યક્તિ પોતે સ્વતંત્ર હોવા છતાં પોતાના જ જેવી બીજી વ્યક્તિઓને પોતાનામાં જોડે છે અને પછી પોતે ઉઠી કરેલી એ મંડળા પાછી તેવી જ બીજી મંડળા સાથે સદમર સાથે છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને સંપૂર્ણ છૂટ હોવા છતાં તેમાંથી સમષ્ટિને વાંધો આવે તેવું એક પણ પરિણામ આવતું નથી અને ઉલટું સમષ્ટિ સમૃદ્ધ થતી દેખાય છે. પહેલાં તો પોતાની જ એક ટોળા બાંધવા માટે વ્યક્તિનો સમૃદ્ધબૂખ્યો આત્મા, પોતાની કેટલીક અંગત વસ્તુઓને બાંધી કરે છે. અહીંથી જ તેને સમૃદ્ધગત છવન છવવાનો પાક મળે છે. પોતે સમજી લે છે કે જેમ પોતે સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે તેમજ બીજી વ્યક્તિ પણ તેટલી જ સ્વતંત્ર છે. આવી સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓના સમૂહમાં એક બીજા એક બીજા તરફથી ત્યાગ થતો દેખે છે ત્યારે તો સમૂહનું મદદર ને દરેક વ્યક્તિના ખ્યાલમાં ઉતરે છે. દરેક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ સમજી લે છે કે સમૃદ્ધગત છવન છવતું એ આપણી જરૂરીઆત છે અને તેટલું જ જરૂરી સમૂહને માટે ત્યાગવું એ પણ છે. આવી રીતે બધાએલી નાની ટોળા પછી તેના જેવી જ બીજી ટોળા સાથે સદમર કરવા નીત્યે જ નીત્યે અને તેવો મદમર સાધવો તે ટોળા માટે આકરો પણ નથી હોતો. પોતાની જ ટોળા બાંધવા માટે તેણે ખુબ જતું શુરૂં દોષ છે તેથી બીજી ટોળા માટે જતું કરવું એ તેને ખૂબ સહેલ વાત હોય છે. આમ વ્યક્તિઆનંદમાંથી સ્વતંત્ર ટોળાઓ જન્મે છે અને એ સ્વતંત્ર ટોળાઓ એક માટે સ્વતંત્ર સમૂહ

જનારી મુકે છે. વળી આ ટોળાઓ કે સમાજ તેની અંદરની વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કદિ તરાપ મારવાનો વિચાર પણ કરી શકતાં નથી. સ્વાતંત્ર્યમાં માનનાર પોને અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જોગ આપનાર પોને ધીમના સ્વાતંત્ર્યની આડે આવી શકે જ નહિ એ સદાજ શ્રમજી શકાય તેવી વાત છે.

દેવે આ રીતે સ્વાતંત્ર્ય પામેલી વ્યક્તિ કે સમાજ તે સ્વાતંત્ર્યને ઝીલી શકવા સમર્થ છે જ એવું માની લેવાને કંઈ કારણ છે? તેવો એક પ્રશ્ન આપણા મનમાં ઉદ્ભવે ખરો. વિદ્યાર્થી વ્યક્તિમત કે સમુદયમત જેને સ્વાતંત્ર્ય માને તે ખરું સ્વાતંત્ર્ય છે કે કંઈ બીજું છે તે જાણવાનું તેની પાસે કંઈ માધ્યમ ખરું? હા, જે માધ્યમ અધિકાર ધરાવે તેણે પોતાની કરૂને પણ શ્રમજીવી એકઠો કરૂના જાનવાળો અધિકારી પોતાના અધિકારનો દુરુપયોગ બનતાં સુધી નથી કરૂનો. ડૉક્ટર યોજનાની રીતે કામ કરૂનો વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થીનું ટોળું પોતાને મળેલા સ્વાતંત્ર્યનો દુરુપયોગ કદિ પણ નથી કરૂના—નથી કરી શકતાં કારણ કે ડૉક્ટર યોજનાનો

ત્રીજો મહત્વનો સિદ્ધાંત

તે જ્ઞાનમંદીરી છે. જ્ઞાનમંદીરીનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને કરૂનો અને પછી સ્વતંત્ર મુકી દે. પછી જુઓ કે તે પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો કાંઈ પણ દુરુપયોગ કરે છે ખરો? દરેક માધ્યમનો એ અનુભવ છે કે જ્ઞાનમંદીરી વિનાનું જ્ઞાન સ્વતંત્ર નથી થઈ શકતું. મને તેવો જ્ઞાન જ્ઞાનને માથે જ્ઞાનમંદીરી નાખી દે અને પછી તેને તે કામ સ્વતંત્ર સ્વીતે કરૂવા દે અને જુઓ કે તે કામ પાર પાડવા પાછળ તે પોતાની બંધી રહી જાય. બંધી છે કે નહિ સ્વાતંત્ર્યની માથાને એક જગ્યાએ અનુભવ મળે એવી રીતે અને તે જ્ઞાનમંદીરીનું. આ નહિ મળવાથી સ્વાતંત્ર્યની વાત એકે માથે

છે અને દેશ તેને જીસવા મગનાર બાગકે તે વધારે રાગી બનાવે છે. પરંતુ જવાબદારી સદિન તેને આપવામાં આવે તો દુર્ભેદ્ય તેમાંથી નિરોગી સ્થિતિ જ જન્મવાની છે. ડૉક્ટર યોગજ્ઞાની રચનામાં આ જવાબદારીનું તત્ત્વ સંરક્ષ રીતે યુધ્ધ દેવામાં આવેલું છે વિદ્યાર્થીને અમુક કામ વ્યક્તિગત કે સમૂહગત પોતાની જ જવાબદારી ઉપર કરવાનું હોય છે. વિદ્યાર્થી સમજે છે કે તેને સોંપવામાં આવેલા કામની આડ જોમ કોઈ નથી આવવાનું તેમ જ તે કામ તેને કોઈ દરી દેવાનું પણ નથી. જે કામ કરવા માટે તેને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે તે જ કામની જવાબદારી પણ તેને જ શીરે છે. આદર્શ જ નહિ પરંતુ અમુક ચોક્કસ કામ અમુક ચોક્કસ સમયની મર્યાદામાં કરવાનું છે તે પણ તે જાણે છે. એ મર્યાદામાં રહીને તે પોતાનું કામ જો પૂરું ન કરે તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય કોઈ લઈ લેવાનું નથી; પરંતુ તે જ પ્રમાણે પોતાના બીજા સાથીઓથી તે પાછળ પડી જવાનો છે તેટલા માટે તેને કોઈ તેડીને સાથે પણ કરી દેવાનું નથી. ડૉક્ટર યોગજ્ઞા પ્રમાણે રચાએલા અભ્યાસના વિષયોના સ્વાધ્યાયો સીધા પછી વિદ્યાર્થીને તે વધારેમાં વધારે એક માસમાં પૂરા કરી આપવાના હોય જ છે. તે પૂરા ન કરી શકે તેનાં કારણોમાં તેની તાકાત ઓછી હોય તો બીજા માસે સિદ્ધક તે જરૂર વિચારે છે. પરંતુ સ્વાધ્યાય પૂરા નહિ થવામાં વિદ્યાર્થીની આગ્રસ કારણભૂત હોય એટલે કે તેને આપવામાં આવેલ સ્વાતંત્ર્યનો દુરુપયોગ હોય તો તેને માટે સોંપવાનું પણ વિદ્યાર્થીને જ હોય છે. પોતાની જેવા જ બીજા વિદ્યાર્થીઓથી પાછળ રહી ગયો છું તે જ્ઞાન તેનામાં તુરત જ જન્મે છે, અને તે જ્ઞાન જ તેને પ્રગતિમાં આગળ ધકેલે છે. આમ સિદ્ધક તરફથી કોઈ પણ પ્રકારના દબાણ કે આમર વિના વિદ્યાર્થી પોતાના કામમાં

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આજની નવીન પદ્ધતિઓમાં એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ તે શિક્ષકના વ્યક્તિત્વને બની રહે તેટલું દબાવી દેવું. એ છે. નવીન શિક્ષણપદ્ધતિથી સાક્ષતી શાળામાં શિક્ષક મુખ્ય નથી પણ વિદ્યાર્થી મુખ્ય રથાને હોય છે. વિદ્યાર્થી જે કંઈ કરે તેમાં શિક્ષકે જરા પણ આડે આવવાનું નહિ જ. ડૉક્ટરન યોગનાએ પણ આ તત્ત્વ સ્વીકારેલું છે. ડૉક્ટરન યોગના મુખ્ય હામ કરતો વિદ્યાર્થી પોતાને ફાવે તે કરવા મુક્ત છે. શિક્ષકની સાદાન મદદ ન માગે ત્યાં મુંઘી તેની આડે દાખ પણ આવે નહિ. આવી રીતિતિ પ્રત્યે ત્યાં આપણે ઉપર વિચારી ગયા તે પ્રમાણે નવો વિદ્યાર્થી તેને મળેલ સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી ન શકે-અરે દુરુપયોગ કરે તેનું બનવા પામે તેવો સંભવ હોય ખરો. અને આનું સ્વાતંત્ર્ય ઝીલવા માટે સમર્થ એવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જાય તો પછી સપ્તદશવન પણ અજ્યવરિચન અને આર્દ્ર શક પડે. આમ બને પછી મુદ્દેજે જ માણસો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંત ઉપર ધા કરવા તૈયાર થાય; સમદની અંદર પોતાને ગમે ન મમે પણ સમદના કાલ્પ દાનુનેને વ્યક્તિએ માન આપવું જ જોઈએ તેવો વાદ પ્રચલિત થાય; અને સમદિના નામે વ્યક્તિને જોય અપાવ પછી તે વ્યક્તિનો દોષ નહિ પરંતુ રોષ બીજી વસ્તુ દોષિત હતું તેવી દલીલને પણ અવગણ ન મને આવી પરિગિધિ બનવા ન પામે તેટલા માટે શિક્ષકને માર્ગ એક કરના નાખરામાં આવી દોષ છે; તે કરના તે વિદ્યાર્થીનું દર્દિનિન્દુ ખાનમાં મળવું એ છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીના રોષ પણ હામનાજમા આડે ન આવે, તેના સ્વાતંત્ર્યની વચ્ચે ન પડે તે સમજી સલામ તેનું છે. પરંતુ તેને જે દર્દિ જ ન મળે દોષ તે હજારે અપેક્ષી દર્દિ-નિર્દોષો કે સનેન્દિરોષો તે ઉપયોગ કરી ન શકે. અજ્યવ અ

આપણે ઉપર જોઈ જવા કે આજની નવીન પદ્ધતિઓમાં એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ તે શિક્ષણના વ્યક્તિત્વને લગી થકે નેટનું દળાવી દેવું એ છે. નવીન શિક્ષણપદ્ધતિથી આવતી શાળામાં શિક્ષક મુખ્ય નથી પણ વિદ્યાર્થી મુખ્ય રહેવાને દોષ છે. વિદ્યાર્થી જે, કંઈ હશે તેમાં શિક્ષકે જગા પણ આંકે આવવાનું નહિ જ. ડૉક્ટરન યોજનાએ પણ આ તત્ત્વ સ્વીકારેલું છે. ડૉક્ટરન યોજના મુજબ કામ કરનાર વિદ્યાર્થી પોતાને ફાવે તે કરવા મુક્ત છે. શિક્ષકની આજ્ઞાન મરદ ન માગે ત્યાં મુઠી તેલી આંકે કોઈ પણ આવે નહિ. આવી સ્થિતિ પ્રવર્તે ત્યાં આપણે ઉપર વિચારી જવા તે પ્રમાણે નવો વિદ્યાર્થી તેને મનોરથ સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી ન કરે-અરે દુરુપયોગ કરે તેડું બનવા પામે તેવો સંભાર દોષ ખરો. અને આનું સ્વાતંત્ર્ય ઝીણવા માટે અસમર્થ એવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જાય તો પછી સમુદ્વેગન પણ અગવશિયન અને આંદોલન થઈ પડે. આમ બને પછી ચાલેજે જ માણસો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંત ઉપર ધા કરવા તૈયાર થાય; સમઠની આંદર પોતાને ગમે ન ગમે પણ સમઠના કાપડા કાનૂનોને વ્યક્તિએ માન આપવું જ જોઈએ તેવો વાદ પ્રચલિત થાય; અને સમઠિના નામે વ્યક્તિનો બોમ અપાય પછી તો વ્યક્તિનો દોષ નહિ પરંતુ કોઈ બીજી પરંતુ દોષિત હશે તેવી દલીલને પણ અવકાશ ન મળે. આવી પરિસ્થિતિ બનવા ન પામે તેટલા માટે શિક્ષકને માથે એક કરજ નાખવામાં આવી દોષ છે; તે કરજ તે વિદ્યાર્થીનું દટિગિન્ટુ ખાનમાં રાખવું એ છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીના કોઈ પણ કામકાજમાં આંકે ન આવે, તેના સ્વાતંત્ર્યની વચ્ચે ન પડે તે સમજી સકાય તેવું છે; પરંતુ તેને જો દટિ જ ન મળી દોષ તો હાથે આપેલી કોર્મેન્દ્રિયોનો કે યાનેન્દ્રિયોનો તે ઉપયોગ કરી ન શકે. અત્યંત આ

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આગલી નવીન પદ્ધતિઓમાં એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ તે શિક્ષકના વ્યક્તિત્વને બની શકે તેટલું દર્શાવી દેવું એ છે. નવીન શિક્ષણપદ્ધતિથી આગલી શાળામાં શિક્ષક મુખ્ય નથી પણ વિદ્યાર્થી મુખ્ય સ્થાને હોય છે. વિદ્યાર્થી જે કંઈ કરે તેમાં શિક્ષકે જરા પણ આડે આવવાનું નહિ જ. ટોલ્ડન યોજનાએ પણ આ તત્ત્વ સ્વીકારેલું છે. ટોલ્ડન યોજના મુજબ કામ કરતો વિદ્યાર્થી પોતાને કાવે તે કરવા મુક્ત છે. શિક્ષકની આજ્ઞાન મહત્ત્વ માગે ત્યાં સુધી તેની આડે કંઈ પણ આવે નહિ. આવી સ્થિતિ પ્રવર્તે ત્યાં આપણે ઉપર વિચારી ગયા તે પ્રમાણે નવો વિદ્યાર્થી તેને મજેસ્ટ સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી ન શકે-અરે દુરુપયોગ કરે તેનું બનવા પામે તેનો મંત્રણ હોય ખરો. અને આનું સ્વાતંત્ર્ય ગ્રીવવા માટે અમમથ એવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જાય તો પંડી સમૂહજીવન પણ અગવશ્યજન અને આકર્ષક થઈ પડે. આમ બને પંડી સમૂહને જ માણસો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના મિશ્રાંત ઉપર ધા કરવા તૈયાર થાય; સમૂહની અંદર પોતાને ગમે ન ગમે પણ સમૂહના કાયદા ધાનને વ્યક્તિએ માન આપવું જ જોઈએ તેનો વાદ પ્રચલિત થાય; અને મમટિતા નામે વ્યક્તિનો ભોગ અપાય પંડી તો વ્યક્તિએ હોય નહિ પરંતુ કોઈ બીજી વસ્તુ દોષિત હોય તેવી દલીલને પણ અવકાશ ન મળે. આવી પાંચ સ્થિતિ બનવા ન પામે તેટલા માટે શિક્ષકને માથે એક કડગ નાખવામાં આવી હોય છે; ને ફરજ ને વિદ્યાર્થીનું દષ્ટિનિન્દુ પાડી શકાય એ છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીના કોઈ પણ કામદાજમા આવે, તેના સ્વાતંત્ર્યની વચ્ચે ન પડે તે સમજી શકાય તેટલું પરંતુ તેને જો દષ્ટિ જ ન મળી હોય તો હજારે આપેલી કોઈ નિયમો કે યાદચર્યોને તે ઉપયોગ કરી ન શકે. અગત્યના

દષ્ટિગિન્દુ આપવામાં શિક્ષકે વિદ્યાર્થીની આંખે જોવાનું છે તે વાત ધ્યાનમાં રહેતી જરૂરની છે.

શિક્ષણના કાર્યમાંથી શિક્ષકે જની શકે તેટલા વેગળા રહેવું એ વાત સ્વીકારવા છતાં નવીનમાં નવીન પદ્ધતિ ઉપર આકર્ષી શાળામાં પણ ઉત્તમ શિક્ષણ વિના કામ ફતેહમંદીથી પાર ઉતરતું નથી એ અનુભવ સાર્વત્રિક છે. અને વાત સાચી પણ છે. વિદ્યાર્થીની નજર આગળ પથરાએલી અદાદ કુદરત લો કે કાંઈ સુંદર નમૂનો લો કે કોઈ અદ્વિતીય સાહિત્યનો સાગર લો; એ બધામાંથી શું લેવા જેવું છે તેની દષ્ટિ ન મળી હોય ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થી તેમાંથી કશું પણ લઈ શકતો નથી. વિદ્યાર્થી પાસે પડેલો અખૂટ જ્ઞાનભંડાર શિક્ષકે ઉપાડીને તેના મગજમાં ભરી દેવાનો નથી, પરંતુ તે તેનું દેખાડવું તો જોઈએ જ. પોતાની પાસે પડેલી વસ્તુ મદદ મૂકવાનું છે તેનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તે વસ્તુની કિંમત જોનારને મન દર્શી જ નથી. આ રીતે વિચાર કરીએ તો શિક્ષકે દષ્ટિ આપીને આગ્રા ખરસી જવું એ જ અર્થ વ્યક્તિત્વને સંતાડી દેવાનો હોઈ શકે. ડૉક્ટર યોગનામાં આ દષ્ટિગિન્દુનો આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે અને તે પ્રમાણે જ કામ કરવામાં આવે છે. પરિણામો ઘણાં સુંદર છે. જે દષ્ટિ માટે શિક્ષકે પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં માથાં ફેલાં દોય છે, જે દષ્ટિ માટે શિક્ષકે વિદ્યાર્થી પાસે ભારે ભારે ગોળજીપટ્ટીઓ ફેલાવી દોય છે તે દષ્ટિ વિદ્યાર્થીને સ્પર્શો સ્પર્શોને ભાગી ગયેલી દોય છે. પરંતુ ડૉક્ટર યોગના પ્રમાણે તે તરફ અંશુચિનિર્દેશ કર્યા બાદ તેને સ્વાતંત્ર્ય આપવાથી તે દષ્ટિ વિદ્યાર્થીમાં વધારે ને વધારે ઉઘડતી જણાઈ છે; અને આખરે એ એનું કાર્યથી ધન જતી ગયું હોય છે.

ડૉક્ટર યોગનામાં આ દષ્ટિ આપવાનું કામ મોટે ભાગે સ્વા-

આપ મારફત સાધવાનું હોય છે. અલગન પ્રયોગમંદિરના ચાલના કામે શિક્ષકે કરવાનાં અવસોકનોમાં, તેમજ ખાસ કરવામાં આવેલ સંમેલનોમાં તેમજ જુલેટીન પ્રધામાં દર્શિમિન્દુનું આ તત્વ વ્યવહારે જનારી શકાય ખરૂં, અને કુશળ શિક્ષક તેમ ક્યાં વિના રહે પણ નહિ. પરંતુ દર્શિમિન્દુ ઉભું કરવાનું ખરૂં કામ કેવી રીતે કરવું, ક્યાં ક્યાં મુશ્કેલીઓ આવવાની છે, કામની ખામી ખુખીઓ કેવા પ્રકારની છે, બાગ છોડવા જેવો છે કે ચીવટથી તૈયાર કરવા જેવો છે વગેરે જાણતો તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ દોરવાનું કામ આ સ્વાધ્યાય મારફત કરવાનું હોય છે; અને આટલા જ માટે સ્વાધ્યાયની રચના તરફ ડૉક્ટર યોજનામાં ખૂબ ચીવટ રાખવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પોતાના વિષયનો નિષ્ણાત શિક્ષક, પોતાના વિષયોને બરાબર જાણખનાર શિક્ષક જ જેને આપણે સાચો દલીએ તેવો સ્વાધ્યાય દોરી શકે છે. આટલા માટે જ સ્વાધ્યાયની રચનામાં પણ એવા વિભાગોની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે કે જેને પરિણામે વિદ્યાર્થીમાં તેની દૃષ્ટિ ઉઘડે તેવા માર્ગો તેના માટે ખુલા થાય. આ દર્શિમિન્દુ આવી ગયા પછી તો વિદ્યાર્થી પોતાનું અક્ષિતત્વ બરાબર સમજતો થઈ જાય છે અને તેને મળેલાં સ્વાતંત્ર્યે તથા જવાબદારીએ સમક્ષમાં પોતાની જાતને કેમ સમાવી દેતી, અને છતાં પોતાના ખરા વ્યક્તિત્વનો નાશ કેમ થવા ન દેતો તે પણ શીખતી હોય છે. પછી વિદ્યાર્થી પાસે સ્વાતંત્ર્યના દુરપ્રયોગનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી તેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનાં અનિલોની દેશન પણ રહેતી નથી.

ડાહન લેખારેટરી પ્લેન

(સીસ હેલન પાર્કફર્ટનું એક વ્યાખ્યાન)

માનવ જીવનના યોગદામાં બંધ બેસતાં થઇ જાય તેવી રીતે રચાએલાં તંત્રો સામે પણ સંશયની નજરથી જોનારા એવા આ અભ્યાસના યુગની સાથે સરખાવી શકીએ તેવો યુગ પૂર્વે ઇતિહાસે જોયો ન હતો. ઉદ્યોગના અને આંતર રાષ્ટ્રીય સંબંધોના ક્ષેત્રોની માફક જ ફેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ આજે એ જ અવશ્યતા-અશાંતિનો ભુસ્સો તરવરી રહેલો દેખાય છે. જૂના ધર્માર્થ ગણેલા યંત્રના તૂટી પડવાનો અવાજ આપણને આજની શાળાઓમાં સંભળાય છે, કારણ કે જે હેતુ સાધવા માટે જૂનું યંત્ર યોગ્યતામાં આવ્યું હતું તે હેતુ પાર પાડવા માટે તે અસમર્થ નીવડ્યું છે. ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં મજૂર માલિકને બંધીવરાવે છે, હડતાળ પાડે છે અને કામ કરવાની ધસીને ના કહે છે; તે જ પ્રમાણે શાળામાં વિદ્યાર્થી પણ અચકાય છે, બળવો કરે છે અને શીખવાની ના કહે છે. આ બન્ને બાબતોમાં કારણ તો એક જ હોય છે. બન્ને સ્થળે કામદારવર્ગ બળવો કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે જે જનતાની પરિસ્થિતિની અંદર રહીને તેમને કામ કરવાનું હોય છે, તે પરિસ્થિતિ જ તેમની શક્તિઓનો વિદ્રાસ કરવાને બદલે રોધ કરે છે. આ રોધકો શક્તિઓ તેમના આત્માના આદિષ્ટારની સાચી સાચી હોય છે, અને એવા

આનંદના આત્મા આનંદનાર વિના જીવનનાં જ્યાં કોઈ મુશ્કેલી થઈ પડે છે તેમજ નિરુદ્ધ પણ જીવ છે.

તેથી જ આજે દરે નવી જનની જાતી દુનિયા માટે નવીન રચના કરવાનો આપણું કેળવણીમાટે આદેશ મળે છે. મદાત્મક શિક્ષક સ્વર્ભરથ ઝેન્ડરમન કહેતા: " આપણી કેળવણીમાટે કામદારને તેના દમોચના કામને માટે નૈવાર કરવો જોઈએ-અને સરખ શરીર જનારો જોઈએ. એમ અને નોજ તેના દમોચના શરીરની કામમાં, એક સાગ મનુષ્ય તરીકે તે જીવંત રમ રહી શકે. "

આ આદેશને પ્રિય કરવા માટે આપણે જ્ઞાનની સામાન્ય ભૂમિતિ વિસ્તારીએ તેટલાથી કામ નહિ ચરે: પરંતુ તે જ્ઞાનને મનુષ્ય જીવનની સેવામાં વાપરી શકીએ તેવા માગો પણ હાથ કરવા જોઈએ. આમ થાય તો જ સમાજની દરેક વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ-જોનો સાચામાં સાચો ઉપયોગ કરી શકે તેવી રીતે સ્વતંત્ર જનારી શકાય. આનો અર્થ એ થાય કે આજના આપણા કેળવણીના સિદ્ધાંતો તેમજ કેળવણીના અવધારને આપણે મક્કમ અને તટસ્થ કસોટી ઉપર ચકાવતાં જોઈએ, કેળવણીના દેવુજો તરફના આપણા દર્શનિન્દુમાં જાગર કંટકાર કરવો જોઈએ અને આપણામાંના દરેક જણે કેળવણીની પુનર્ચટના માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. લાલે પછી આવા પ્રયત્નો આપણે પરસેવો ઉતારે.

શરૂઆતમાં આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે બાળકોને બાળપણે જમણું નથી એવી જે માન્યતા પ્રચલિત છે તે એક પ્રકારની જમણા છે, અને તેને વહેલામાં વહેલી તકે નાબુદ કરવી જોઈએ. જૂતકાળમાં આપણે કેવી રીતે બાળપણું તે બાળક ઉપર જ આપણું બધું હાથ રોક્યું હતું. એમ માનવામાં આવતું કે શિક્ષકો ધર્મ પોતાને સોપાળેલું કામ પૂરું કરવામાં રહેશે છે.

ફેરફાર નહિ, પરંતુ શાળાના આખા દિવસનો ફેરફાર-અરે આખી શાળાનો ફેરફાર.

આ યોજનાને આપણે એક જ અર્થમાં નવીન કહી શકીએ; તે એ કે આ યોજનાના પરિણામે શાળાની અંદર કુટુંબીક તરતે તેમજ વ્યવહારો દાખલ કરી શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત શાળાને આપણે એક કુટુંબ તરીકે ગણીએ તો તે કુટુંબના દરેક દરેક કાર્યવાહકને પોતાની તાકાત, પોતાનો સ્વભાવ અને પોતાની માનસિક જરૂરીયાતોને સંપૂર્ણ અવકાશ મળી રહે તેવું પણ અહીં બની શકે છે; તેમજ આ યોજના મારફત દરેક કાર્યવાહકને પોતાના કાર્યની જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવા માટે તેની પોતાની શક્તિઓ અનુસારનું વ્યવસ્થાતંત્ર ઉભું કરવાનો અધિકાર પણ મળી રહે છે.

ધારો કે મારે ને તમારે એક જ ઠામ નહિ પરંતુ એક જ પ્રકારનું ઠામ કરવાનું માથે આવી પડ્યું છે. આપણને આપણી જરૂરીયાતો પૂરતો એક જિજિત બરીનો મળ્યો છે; એક ચોક્કસ તારીખે આપણે ભેગા મળવાનું છે અને આપણી પ્રગતિ ઉપર અથવા આપણે પૂરા કરેલા કાર્ય ઉપર આપણે અહેવાલ આપવાનો છે. અત્યંત આપણે બંને જૂદી જૂદી રીતે તેમજ જૂદી જૂદી ઝડપે ઠામ કરનારાં તો છીએ જ. જે કાર્ય હું સહેલાઈથી તેમજ ઝડપથી કરી શકવાની હોઉં તે જ કાર્યને પહોંચી વળવામાં તમે છેક જ ધીમા હો, જ્યારે કાંઈ બીજા એના વિભાગમાં મને ખૂબ જ મુશ્કેલી દેવાતી હોય અને તમારે મન તે સાવ સહેલું જણાતું હોય. એક દાખલો લઈએ.

આપણે બંનેને એક ચોક્કસ તારીખની અંદર પાંચ પેરણ તૈયાર કરવાનાં મળ્યાં છે. હવે તમે જ્યારે એક આખું પેરણ તૈયાર કરી નાખ્યું હોય ત્યારે મેં માત્ર બાંધો જ ઉભી કરી હોય, કારણ

કરવામાં કારણભૂત હોય છે તેને તો ડૉલ્ટન યોજના નાબુદ જ કરી નાખે છે.

છેક જ મામુલી માનસિક ખોરાક કરતાં ઉત્તમોત્તમ માનસિક ખોરાક અર્થાં જ બાળકો અત્યાનંદથી સત્કારે તે હકીકતની ના કહેવી એ તો કેવળ મૂર્ખાઈ જ લેખાય. અને જો કે વધારે સારા અભ્યાસક્રમનો ખોરાક હવે નગર આગળ દેખાવા લાગ્યો છે છતાંયે અત્યારે તો એવા નવીન અભ્યાસક્રમ માટેના સંયોગો જ અનુકૂળ નથી. અમિત્ર આપણે તૈયાર કરવી જ જોઈએ અને એ જ કારણને કીચે શાળાના અભ્યાસક્રમોને બદલે શાળાના સંયોગો અને પરિસ્થિતિ તરફ મેં મારા અભ્યાસનું મુખ રાખ્યું છે.

બાળકની હવંત અને સચેત શક્તિઓના ઉપયોગ વિદ્યોણો અભ્યાસક્રમ તે મૃત અભ્યાસક્રમ છે. છોકરા છોકરીઓની શક્તિ ઉપર જ અભ્યાસક્રમ રચાવો જોઈએ.

સ્વાધ્યાય, સંપૂર્ણ સ્વાધ્યાય એ દરેક છોકરા છોકરી માટે કામ કરવાનું એક સીધું આદવાન છે. તેથી જ અમે એમ મૂલ્યવાં એ છીએ કે અભ્યાસક્રમની વિગતો ગમે તેવી હોય તો પણ તે બાળક પાસે સ્વાધ્યાયના સ્વરૂપમાં જ મૂકાવી જોઈએ. સ્વાધ્યાયમાં તના હેતુઓ અને તેની કરતો સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં મૂકાવી જોઈએ, અને પછી આપના કામની યોજના કરવાનું કામ વિદ્યાર્થીને તિન નાવ રીતે જ મૂકાવે જવું જોઈએ. શરૂઆતનો ઘંટો ખરે વખત કામવા પરિચિત થવામાં અને અનુભવ મેળવવામાં કદાચ તને મારા પછી પડે તે વખત જનતાં સ્વાધ્યાયને કેવી રીતે પડેલા ના હોય તેની યોજના પણ વિદ્યાર્થી પાસે જ થવી હોઈ શકે, અને આ ના તે પુરૂદ સ્વાધ્યાય તૈયાર થવું કરી નાખે. પરિણામ નગર ના

આવી કામચલાઉ રીતે વિદ્યાગુણિવાની અંદર પ્રવેશવા અને જીવનની રંગમુખિ ઉપર પાનાઓ પાત્ર કરવાને તે તમારે જે જે કાર્ય કરી દેશે. અરુદની પરિસ્થિતિએ પ્રેરણા તો એવું જ હોયું જેમને કે આજે વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધિ દક્ષનધરીનું કામ નક્કારી રજા છે. વિદ્યાર્થીનું નામ લેવાની સાથે જ અને મારાં એક જુદા કાગળ વાંચ આવે છે. તેમને અરીદ કરવા જવાનો જાદુ જ કામ દેશે. બનર-માંની અનેક નાની મોટી વસ્તુઓ તે અરીદી ધારનાં. એ વસ્તુઓમાં ધણીયે આશ્ચર્યકરો દની જ પરંતુ જાતી તદ્દન બીન ઉપયોગી પદ્ય હતી. આજની આપણી સાળાઓમાં પણ વિદ્યાર્થીની મુક્તિ પ્રયત્નિઓમાં પેલાં કાગળના જેવા જ વસ્તુઓના મોટા દગલાઓ જેમ સજાએ લીએ; પરંતુ તેમાં અરેબર મેનનપ્રદ અને વિચારનાં પ્રેરક બને તેવું જાદુ ઓછું હોય છે. કમનસીબે આપણા કાર્ય એવાદ વિચારને સતિપદારક રીતે પાર પાડવા માટે નથી નથી મુક્તિઓ કોપવાના કાર્યમાં આપણે સિદ્ધિ એટલા બધા તો મચ-ચુન બની ગયા છીએ કે ખુદ વિચાર જ સાચવવા જેવો અને અમલમાં મૂકવા જેવો છે કે નહિ તે સંદેહે યોગ્ય તપાસ કરવાનું છે જ બૂલી જઈએ છીએ. કેટલીક વખત તો ખુદ વિચાર જ બોલો હોય છે અને તેને ફેંકી દેવો એ જ યોગ્ય હોય છે. દાંડ-પિટોડો કરવાની વૃત્તિને દૂર કરવાનો વખત હવે આવી શક્યો છે, અને આપણી નિષ્ફળતાઓના મૂળમાં અર્થ દારણ શું રહેલું છે તે સ્પષ્ટ અવગોળનથી કાઢી કાઢવા માટે આપણે હવે કામે લાગી જવું જેમને.

પરંતુ આ ડૉક્ટરન યોગના કે જેને વિષ હું કંઈક જાણું છું તેમ માની લેવામાં આવે છે, તે શું છે ? સંસ્કારમાં જ મારે કહેવું જેમને કે કેટલાંક જાણીઓનાં તેમજે માર્ગશીમાં ડૉક્ટરન યોગનાનાં

એકધારી વિચારણા થઈ શકે છે. અને તેની એકધારી વિચારણા
જ સ્વાધ્યાયની મુગ્ધાવસ્થામાં જાળવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે છે.
અને તો જ એ સ્વાધ્યાય એક સાચો એકમ બની શકે છે. ઉદા-
હરણથી જગતનાં મુદ્ધારાની શરૂઆતના ઇતિહાસનો જો અભ્યાસ
કરવો હોય તો તેની સાથે સાથે જ પુરાણકાળના અને પ્રાચીન
રિચનાના મનુષ્યોનાં રહેઠાણોની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ
પણ કરાવવો જ જોઈએ. જો અભ્યાસનો વિષય પદાર્થવિજ્ઞાન હોય
તો Galileo's principle (દાગ) ના ઉપયોગની સાથે જ પિરામીડનાં
ખાંદામનો અભ્યાસ પણ થવો જોઈએ. ખ્રીસ્તી દસાનાં અભ્યાસનું
જોડણું મોસના ઇતિહાસના અભ્યાસ સાથે થવું જોઈએ. અને એ
પ્રમાણે સ્વાધ્યાયને અનેક રીતે મુગ્ધાવસ્થા બનાવવો જોઈએ. જેથી
વિદ્યાર્થીના મનમાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે દેખી જાય કે આખા
અભ્યાસ પાછા એક જ મુગ્ધાવસ્થા વિચારસરણી રહેલી છે. આ
બધું હોવા છતાં પોતે ઉત્સાહના પ્રયો ઉપર વિદ્યાર્થી પોતાની
કામનાસક્તિના ધોણ પણ પૂર જોડમાં રાખી શકે તેમજ સ્વા-
ધ્યાયના દરેક દરેક ભાગને મુસંદક્ષિત બનાવી શકે તેટલો જાણસ
તો તેમાં રહેવો જ જોઈએ. પોતાને કરવાના કાર્યોની માનસિક
સંદક્ષના માટે વિદ્યાર્થી પોતે જ જાણવધર બને તે અત્યંત મહ-
ત્વનું છે. સ્વાધ્યાયને ઉદઘટનું સ્વરૂપ આપવા માટે જો દરેક
ચિદ્ધનો મદદાર મેળવવા માટે આખા ચિદ્ધક્રમકળની મુખ્ય કરવી
ને અત્યંત અવશ્યક છે ખરું. પરંતુ એક સામગ્રી રેડમિટ્ટેને
પોતાની એક ચિદ્ધિતાનું મારી પાસે વધુન કરી જાયનું હતું તેમ
ચિદ્ધોને તો કદી પણ ઉત્તેજન ન જ આપતું. એ રેડમિટ્ટેન
પોતાના સમ્પ્રદાય દ્વારા તેને ચિદ્ધિત તેમજ ચિદ્ધન જ મનુષ્યિક
અવધારોની મળ માણવધર એટલી જાણી મહત્ત્વ રહેતી કે તેમ

વિદ્યાર્થીઓ માટે તેવી મુજબ માણવાનો અવકાશ આપવો જ તે જૂઠી જતી !

યોજનામાં પછીના પગલા તરીકે અત્યારની ચાલુ વર્ગપદ્ધતિને આપણે રદ કરવાની હોય છે. જૂદી જૂદી શ્રેણીઓના જૂદા જૂદા વર્ગ રાખવાને બદલે તે તે જોરડાઓને પ્રયોગમંદિરોના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખવા. આવાં પ્રયોગમંદિરોમાં પછી વિદ્યાર્થી પોતાના ધર્મ સાથે ગોતાની જ હુદ્દિથી માથું ઢૂંટવા મુક્ત રહે. નકશાઓ, પૃથ્વીના ગોળાઓ, વિશેષ અને એવું બધું જે જે કંઈ જુગોળના અભ્યાસ માટે જરૂરી હોય તે તે આવા એક પ્રયોગમંદિરની અંદર એમું કરવું. બીજા પ્રયોગમંદિરની અંદર અને છતી સંકેતો જુગોળના પ્રયોગમંદિરની અડોઅડના જ જોરડામાં ઇતિહાસની શોધને માટેનાં જરૂરી સાધનો એકઠાં કરીને મૂક્યાં. આ યોજના એવી રીતે થવી જોઈએ કે જેના પરિણામે મુધાસાના જૂદા જૂદા યુગને ટ્રગના આવાનના, અવકારના, પરિસ્થિતિના અને ખાસ ખાસ પ્રસંગોના અનેક પ્રકારના હાથથી દોરેલા નકશાઓ લેવાને કરતાં માટે જૂદી જૂદી શ્રેણીઓના વિદ્યાર્થીઓને એક પ્રકારની પ્રેરણા અભ્યાસ જ કરે. ઇતિહાસને આંગા અભ્યાસક્રમ એ રીતે આપવી જોઈએ કે જેનાથી બાળકોના મનમાં રહેલી જરૂરિયાતો સંતોષ થઈ શકે. આવાં આયોજન નમત્ર શાળાનું કામ કરવું કે એક જ વર્ગમાં કેવળ આપણે જે જાણ્યા કરતાં હોય તેનું જાણે.

પ્રયોગમંદિરો એક યોજના. કારણ કે જુદા જુદા પછી બધાં જોરડાં જોડેલાં થઈને એક જ આયોજન ન હોય ત્યાં જ રહેલું વિદ્યાર્થી હજારો વર્ષોથી જે જાણવાના અભ્યાસ કરે છે તેનામાં આવી જોડેલાં જોરડાં જોડેલાં થઈને એક જ આયોજન ન હોય ત્યાં જ રહેલું વિદ્યાર્થી

વેદોથી નાખીને દરેક વિષયને સજવાં પુસ્તકો ને તે વિષયના પ્રયોગ-
મહિમા ગોળગાં બેઠાએ જોયી પ્રયોગ કરનાર વિદ્યાર્થીને કામ
કરવું સરસ પડે. 'પ્રયોગમંદિર' એ યન્દ તરફ હું તમારા સૌનું
જલ્દ ખેંચું છું. કારણ કે તે માટે મન શુદ્ધક યન્દ છે. પ્રયોગ-
મંદિર હું નેને કહું કે જ્યાં વિદ્યાર્થીશાળક પોતાના વિષય ઉપરના
પ્રયોગો જાને કરી રહ્યો હોય. આનો અર્થ નો એ છે કે આ યોજના
આજના શિક્ષકના સાથુ વિચારને ઉપો વાળે છે. આજનો શિક્ષક
પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પોતે જ પ્રયોગ કરતો હોય છે; જ્યારે
આ યોજનામાં શિક્ષક નહિ પણ વિદ્યાર્થી પ્રયોગ કરનાર બને છે.

મેં કહી રીધું તે પ્રમાણે ડૉક્ટર યોજનાનો ઉદ્દેશ તો શાળાને
એક પ્રકારનું સદસારી કુટુંબ બનાવવાનો છે. વિદ્યાર્થીની ધ્યાનસક્તિને
વિકસાવવી, દરેક કામ તે હેતુપુરઃસર જ કરે તેવી વૃત્તિ ઉત્તેજવી
અને અંદર અંદર સદસારવૃત્તિને સેવે તેવું વાતાવરણ રચવું, અને
છતાંયે દડીઓ જ માત્ર પૂરી પાડનાર શિક્ષણના યંત્રના આક્ર-
માંથી વિદ્યાર્થીને બચાવી લેવો એ કામ આપણે કહ્મીએ છીએ
તેટલું વિદ્ય નથી જ. તેમ કરવા માટે શુદ્ધજીવનને શાળાજીવનના
આદર્શ તરીકે આપણે રીકારી લેવું એટલું જ બસ છે. ધરતી
અંદર પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવતું બાળક કોઈ પણ પ્રકારની
મુંઝવણ વિના જ ચારેકોર દરી દરી રહે છે. સામાન્ય રીતે પોતાને
જોઈતી કોઈ વસ્તુ મેળવવા માટે જ તે કરતું હોય છે. બાળકને
સ્વતંત્ર રીતે ફરવા દેવું તે છેક જ સાદું સત્ય છે છતાં આજે તેટલું
જ તે અવગણાયેલું છે. ડૉક્ટર યોજનાની અંદર અમે આ સત્યને
બરાબર વળગી રહ્યા છીએ અને તેથી જ શાળાની અંદર સુસં-
ગતિ જન્મે છે અને દડી રહે છે. વળી શાળામાં સાચું સામાજિક
જીવન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ પણ આ સત્યના જ પ્રતાપે. અમે

વિદ્યાર્થીઓને તેમના સ્વાધ્યાયો આપી દઇએ છીએ, અને પછી કોઇ પુસ્તક મેળવવા માટે વા કોઇ સાદિસ શોધવા માટે અથવા તો મુશ્કેલીઓનો નિદાન લાવવા માટે શિક્ષકની મદદ માગવા પ્રયોગમંદિરોની અંદર તેમજ બહાર તેમને ફાવે તેમ કરવા દેવાને છૂટા મુદ્દો દઇએ છીએ. જ્યારે વિદ્યાર્થીને પોતાને જ શિક્ષકની જરૂર લાગે છે ત્યારે તે પોતે શિક્ષકને શોધતો જાય છે, તેથી વિદ્યાર્થીને શોધવા નીકળવાની આવશ્યકતા શિક્ષક માટે ઉભી થતી જ નથી. આથી જ તો નવ દશ વર્ષના છોકરા યા છોકરી જેને પોતાના ઘરમાંથી ઉપયોગી એવો સામાજિક અનુભવ મળ્યો હોય છે તેઓ શાળાની અંદર ડૉલ્ટન યોજના દાખલ કરવામાં આવે છે કે તુરત જ તેમાં સ્વાભાવિક આનંદ માનવા લાગે છે.

ખીજનો વખત બગડે તે વિષે બાળકને બહુ જ ઝોણી દરકાર હોય છે; પરંતુ પોતાનો વખત બગડે એમ તો બાળક પણ ઇચ્છતું નથી હોતું. આથી આ યોજનામાં શાળાના સમયને બાળકનો સમય બનાવી દેવામાં આવ્યો હોય છે. શાળાના શિક્ષક મંડળમાં જે નિષ્ણાતો હોય તો તેમને શાળાના જૂદા જૂદા વિષયો સોંપી, તે તે વિષયનાં પ્રયોગમંદિરો સુપ્રત કરી દેવામાં આવે છે. જે નિષ્ણાતો ન હોય તો દરેક શિક્ષકના શોખ અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં તેમને જૂદી જૂદી ટ્રેણીઓ સોંપી દેવામાં આવે છે. આ પ્રયોગમંદિરોને શિક્ષકની દેખરેખ તળે રહેતા અભ્યાસના માત્ર ઝોરડાઓ જ ગણી કાઢવાના નથી. આ પ્રયોગમંદિરો તો એક પ્રકારનાં કારખાનાંઓ છે કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ એક ખીજની મદદથી તેમજ શિક્ષકની સહાયથી પોતાનું કામ ચલાવી રહ્યા હોય છે. અહીં સમયપત્રકો અને કાલમર્યાદાઓને રદ કરવામાં આવ્યાં હોય છે તેથી જે કામ વિદ્યાર્થીઓ પ્રયોગમંદિરોમાં કરે છે તે,

પ્રિયિષ્ઠ : રાષ્ટ્રન લેખોદેશી પ્લેન

૧૧૬

શિક્ષક પાસે હકારાત્મક બોલી જવાના પાઠોનું સ્વરૂપ કદિ પણ પકડતું નથી. સમવયસ્કો તેમજ યોગ્ય શિક્ષકશાસ્ત્રીઓનો ઉદ્ભવ તો શિક્ષક માટે થયેલો; પરંતુ જેને આપણે સાચો અભ્યાસ હતી શકીએ તેવી વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિઓને યોગ્ય અવકાશ મળે તેનું હું જ તેમાંથી ફક્ત યથા સંયુત નહિ. રાષ્ટ્રન યોજનાથી કામ કરના શિક્ષકના શિક્ષકનું મુખ્ય કાર્ય તો વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ તો સમુદાય વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નોના ઉત્તરો દ્વારા જ મોટે ભાગે ચાલી રહેલું હોય છે. કાંઈ ભટ્ટીમાં જેમ કાલસા ભરવામાં આવે છે તેવી રીતે વિદ્યાર્થીના મનમાં કાલસાનો કાલસા ભરવાનો વિચાર પ્રવળ આ શિક્ષક કદિ પણ કરતો હોતો નથી. આ શિક્ષક તો વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીયાતોનો બરાબર અભ્યાસ કરે છે, અને શોધના તેમના ચાલી રહેલા કાર્યમાં તેમને મદદ મળી શકે તેવું શું જાની શકે તે જાણી લેવા હમેશાં ઉત્સુક રહે છે. આવા શિક્ષકને આપણે એક સુદર ગૃહસ્થની ઉપમા આપી શકીએ. તેવો ગૃહસ્થ પોતાના વિદ્યાર્થી મહેમાનોની દરેક દરેક જરૂરીયાતોને પૂરી પાડવા માટે હમેશાં આગર હોય છે, અને પોતાના મહેમાનોની માથે આનંદી અને સિટ જીવન જીવવા મથી રજો હોય છે.

જૂના જમાનામાં ત્યારે હું અને તમે “કાવચી” લેતાં હતાં ત્યારે આપણે આપણા શિક્ષકની માથે પાડેલી ઉપરની એકાદ દારમાં બેસતાં. આપણા શિક્ષક એક જ માથે હાથોનો પ્રવાહ રહેતો; અને આપણામાંનાં બધાં શિક્ષકની સાથેમાથે ટોચા માટે તનનોડ મહેનત કરતાં. તો પણ આપણામાંથી દરેક જાણે પોતાપોતાની જ રૂપે પામદભ્ય કનુ જનું; અને તેથી જ પાને અને તો આપણે બધાં જાનનાર્વ ઉપર જુરે જુરે રેલાને એક બીજાની દુઃખ દર ઉભાં રહેલાં જાણતાં. અત્યારે એ અને નવજ

કરી છે ને જરાબર માપી શકે તેટલા માટે વિદ્યાર્થી દીક્ર એક એક પ્રગતિપત્રક આપવામાં આવે છે. આ પ્રગતિપત્રકમાં દિવસના શ્રમને અંતે તેણે કેટલું કામ કર્યું છે તેની નોંધ એકમની પરિભાષામાં રાખવામાં આવે છે. આવા પ્રગતિપત્રકને લીધે વિદ્યાર્થી પાસે પોતાના સ્વાધ્યાયનું અને પોતાની પ્રગતિનું જીવનું જાણવું બિન હમેશાં ખડું જ રહે છે.

પ્રગતિપત્રક ઉપરના એક દિવસનો આલેખ જૂદા જૂદા વિષયોમાં થઈને આખા દિવસમાં તેણે કેટલું કામ કર્યું છે તે બતાવે છે. અને તે જ રીતે બીજા દિવસોના આલેખો પણ. આવા પ્રગતિપત્રકો ઉપરના આલેખો દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના કામ પણ એક સ્વાધ્યાયને પૂરો કરવા માટે કેટલા દિવસો લીધા છે તે જાણી લેવા માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનું આવું માપ આપણે જાણી લઈએ તો જ તેની વૈયક્તિક જરૂરીયાતો તેમજ મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા માટે તેણે કેટલો વખત ક્યા વિષયને આપણે વગેરે માટે પોતાનું સમયપત્રક રચવાનો યોગ્યતામાં આપણે ને તે સાચી મદદ કરી શકીએ. વિદ્યાર્થીએ પોતાના કામની પદ્ધતિ તેમજ યોગ્યતાઓ હમેશાં બદલાય છે અને તેનું વારંવાર બદલાવ પામે છે ખરું. પોતાના સ્વાધ્યાયને પહોંચી વળવા કાંઈ વિદ્યાર્થી પોતાની જે ખાસ રીતનો પ્રયોગ કરે છે તે રીત જાળવવા લેવા એ અત્યંત જ જરૂરનું કાર્ય છે; કારણ કે આવી કામ કરવાનો રીતો તેના સમગ્ર જીવન ઉપર તથા કિયાઓ ઉપર બહુ અસર કરનારી નીવડે છે. સ્વાધ્યાય વિદ્યાર્થીની સંજિગ્ગતાનુ માપ કાઢે છે અને કાઢવું જ જોઈએ. સ્વાધ્યાયો કરવાના જ વિદ્યાર્થી પોતાની જાતને સાચા સ્વરૂપમાં જાહેર કરી શકે છે. અને તેમણે જ પોતા સંબંધ તેમજ પોતાનાં કાંઈ સંબંધી કાંઈ વ્યવસ્થા બાંધી

છો છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરવાની જે રીતમાંજ વિધો નરક રીતમાંજ વિદ્યાર્થીઓને આપ્યું અભ્યાસ દેશ છે તે અભ્યાસમાં પણ દરેક કદો રેખાવે છે, કારણ કે આ અભ્યાસમાં તે પોતાનામાં રહેલી એક જાનની નજાત જ દર્શાવે, અને પોતાની કાર્યપદ્ધતિ અપારવાધી તેમજ પોતાના વખતની પોતા વહેંચી કરવાની તક મળવાની તે નજાત કારી નાખી મારા છે તેનું વિદ્યાર્થીને જાન હાય છે. જે વિધો નરક પોતાને અભ્યાસમાં જો તે વિધોમાં જ સાચા જેટલી તાત્કાલ પોતાનામાં જ દર્શાવે અને તેને વિદ્યાર્થી સમજે છે તેથી કારણ ખુદ વિદ્યાર્થીઓ જ વારંવાર પૂરી પાડે છે, જેટલું જ નહિ પરંતુ આગળ જે વિધો ન મળે સમજ તેવા અને તેથી કારણ જે જેવા કારણ તે જ વિધોમાં પોતાને ખૂબ મુશ્કેલી પડવા લાગે છે તેવા પ્રમાણમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ જ પૂરાં પાડે છે.

સત્કારના પ્રયોગમંદિરના કાર્યમાંથી પરવારી કામ કરવાનું બધું કરે તે પહેલાં દરેક શ્રેણીના બધા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કેંદ્ર એક વિધોના નિષ્ણાત શિક્ષક જોડે એકાદ મળે અને પોતાના સ્વાધ્યાયના કેંદ્ર એક મોક્ષ ભાગ ઉપર વિચારવિનિમય કરી લે તે અસંત જરૂરી છે. જે જે અક્ષિઓએ એક જ સ્વાધ્યાય લીધેલો હોય છે તે બધાને સર્વસામાન્ય પ્રશ્નો તો હોય જ; સંમેલનોની અંદર દરેક વિદ્યાર્થી પોતા તરફથી કંઈ ને કંઈ કારણ આપે જ છે; કારણ કે દરેક વિદ્યાર્થી એક જ સ્વાધ્યાયને જૂઠા જૂઠા દૃષ્ટિ-બિન્દુથી નીકળે છે. ડૉક્ટર સાળાની અંદર એક 'બુલેટીન' પાટીયું રાખવામાં આવે છે. આ પાટીયું સાળાનો દરેક વિદ્યાર્થી દ્વેષાં જોઈ લે છે. તે પાટીયા ઉપર 'આમ સંમેલનો'ના મથાળા નીચે શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળવાના વખતો જોડીને

જાહેર કરે છે કેટલીક વખત કાંઈ એક આખી શ્રેણીને એક થવાનું હોય છે તો કેટલીક વખત શિક્ષક અમુક શ્રેણીના અમુક થોડાક જ વિદ્યાર્થીઓને પણ બોલાવે છે. આ રીતે જે જે વિદ્યાર્થીઓ, પોતાપોતાની માનસિક ગતિ જૂદી હોવા છતાં પોતાના કામમાં કાંઈ એક ચોક્કસ સ્થળે પહોંચી ગયા હોય છે, અને એક જ પ્રકારનું વસ્તુ લેવાને તૈયાર થઈ ગયા હોય છે, તે બધાને કાંઈ પણ વિષયનિષ્ણાત એકઠા કરી શકે છે. પ્રયોગમંદિરના છેવટના સમયમાં આવી રીતે જે કાંઈ આખી શ્રેણીને બોલાવવાનું બંતી આવે તો શિક્ષક તુરત જ પોતાના પ્રયોગમંદિરની બહાર જાહેરાત ચોડી દે છે કે આ પ્રયોગમંદિર અમુક વખતથી અમુક વખત સુધી બંધ છે. આ રીતે દરેક પ્રયોગમંદિર સંબંધેની જાહેરાતો વાંચવાનો ઠીક ઠીક અભ્યાસ થઈ ગયા પછી વિદ્યાર્થી હરહમેશ તેની જાહેરાતો વગર ભૂલ્યે વાંચતો રહે છે, અને દિવસના કામ માટે પોતાનું સમયપત્રક ઘડવામાં તે દિવસે અમુક પ્રયોગમંદિરમાં જવાનું નથી તે યાદ રાખે છે. આથી તેના સમયપત્રકમાં પણ ગોટાળો ઉભો થવા પામતો નથી. આવા નિષ્ણાત શિક્ષકોની સાથે ભરાતાં આવાં સમૂહસંમેલનો તે એક સરખી શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓનાં સમૂહસંમેલનો નથી પરંતુ એક સરખી પ્રગતિ કરેલા વિદ્યાર્થીઓનાં સમૂહસંમેલનો છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. આ જ પદ્ધતિને પરિણામે કામમાં ઠીક કે વખતનો નકામો વ્યય થતાં અટકે છે.

અંતમાં મારે કહેવું જોઈએ કે ડૉલ્ટન યોજના એ શાળાજીવન જીવવાની એક નવીન રીત છે. તે એક એવી રીત છે કે જેને લીધે દરેક વ્યક્તિગત આત્મા પોતાનામાં જે સુંદર સુંદર સમાચેતુ હોય છે તેના આવિષ્કાર માટે તેમજ તેના ઉપયોગ માટે યોગ્ય તક મેળવી શકે. તેમ થાય તો જ વ્યક્તિત્વ તેના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ વિદાસના પંથે પહોંચી શકે અને અભ્યાસ સહેતુક નિમોગ્ધ થાય.

